

T.C.
KIRIKKALE ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
TARİH ANABİLİM DALI

STRATEJİK BİR TOPRAK: MUSUL
(1914-1926)

YÜKSEK LİSANS TEZİ

Hazırlayan
Çağlar YERLİKAYA

Danışman
Dr. Öğretim Üyesi
Ahmet DEMİR

Haziran-2019
Kırıkkale

T.C.
KIRIKKALE ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
TARİH ANABİLİM DALI

STRATEJİK BİR TOPRAK: MUSUL
(1914-1926)

YÜKSEK LİSANS TEZİ

Hazırlayan
Çağlar YERLİKAYA

Danışman
Dr. Öğretim Üyesi
Ahmet DEMİR

Haziran-2019
Kırıkkale

KABUL-ONAY

Dr. Öğretim Üyesi Ahmet DEMİR danışmanlığında Çağlar YERLİKAYA tarafından hazırlanan “Stratejik Bir Toprak: Musul (1914-1926)” adlı bu çalışma jürimiz tarafından Kırıkkale Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Tarih Anabilim dalında Yüksek Lisans Tezi olarak kabul edilmiştir.

.../.../2019

..... Başkan

.....

.....

Yukarıdaki imzaların adı geçen öğretim üyelerine ait olduğunu onaylıyorum.

.../.../2019

.....

Enstitü Müdürü

KİŞİSEL KABUL

Yüksek Lisans Tezi olarak sunduğum “*Stratejik Bir Toprak: Musul (1914-1926)*” adlı çalışmanın, tarafımdan bilimsel ahlak ve geleneklere aykırı düşecek bir yardıma başvurmaksızın yazıldığını ve faydalandığım eserlerin kaynakçada gösterilenlerden oluştuğunu, bunlara atıf yapılarak faydalanılmış olduğunu beyan ederim.

.../.../2019

Çağlar YERLİKAYA

ÖNSÖZ

Bu çalışmada, Türk tarihi için son derece önemli bir bölge olan Musul'un I. Dünya Savaşı'ndan (1914) Ankara Antlaşması'na (1926) kadarki dönemi ele alınmıştır. Böyle bir konuyu incelemekteki amaç, Musul'un tarihi süreç içerisinde ortaya çıkışından Osmanlı hakimiyetine girişi, diğer devletler için ne zaman ilgi odağı haline geldiği, emperyalist politikalar neticesinde kağıt üzerinde nasıl el değiştirdiği, hangi muharebelere ve diplomatik manevralara konu olduğu ile birlikte özellikle muharebeler kısmında cephe gerisinde yaşanan olayların ayrıntılı kaynak taramasının ardından ortaya koyabilmektir.

Çalışma, giriş ve iki bölümden oluşmaktadır. Giriş kısmında Musul Vilayeti'nin jeo-stratejik konumu, medeniyet tarihindeki yeri, Osmanlı hakimiyetine geçişi, sosyo-ekonomik ve demografik yapısı incelenmiştir.

Birinci bölümde; bu bölgenin, emperyalist devletlerin gözünde nasıl önemli hale geldiği ve bölgeye hakim olabilmek için birbirlerine nasıl imtiyaz sağladıkları aktarılmaya gayret edilmiş, I. Dünya Savaşı'nda bu cephede gerçekleştirilen muharebeler ayrıntılı bir şekilde incelenmekle beraber aynı zamanda cephe gerisinde yaşanan durumlara da dikkat çekilmeye çalışılmıştır. Mondros Mütarekesi'nin ardından Musul'un haksız bir şekilde işgal edilmesi gözler önünde serilmiş ve Türk Kurtuluş Savaşı'nın ardından başlayan diplomasi süreci ele alınmıştır. Diplomasi sürecini Türkiye aleyhine çevirme girişimlerinden biri olan Nasturi isyanı da bu bölümde aktarılmıştır.

İkinci bölümde ise; konunun Milletler Cemiyeti'ne aktarılması üzerine başlayan çalışmalar, oluşturulan komisyonlar, komisyon raporları, yine Türkiye aleyhine gerçekleşen girişimlerden biri olan Şeyh Sait isyanı, Lahey Adalet Divanı'nın konuya dahil olması ve nihai sonuç olan Ankara Antlaşması'nın imzalanması süreci ele alınmıştır.

Çalışmam sırasında desteğini esirgemeyen, çalışmamı titizlikle inceleyen ve değerli öneriler sunan Sayın Hocam Dr. Öğretim Üyesi Ahmet DEMİR'e ve bu süreçte bana her konuda destek veren aileme teşekkür ederim.

ÖZET

Yerlikaya, Çağlar, “Stratejik Bir Toprak: Musul (1914-1926)”, Yüksek Lisans Tezi, Kırıkkale, 2019.

“Stratejik Bir Toprak: Musul (1914-1926)” adlı çalışmamız tarihimizden silip atamayacağımız Musul’un tarihi süreç içerisindeki evrelerini, stratejik önemini ve potansiyelinin farkına varılmasının ardından emperyalist devletlerin kirli pazarlıklarının sonucunda Osmanlı egemenliğinden alınıp nasıl sömürgeleştirilmek istendiğinin ortaya çıkarılması amacıyla hazırlanılmıştır.

Bu çalışma Osmanlı Arşivi Daire Başkanlığı’nın yayınları ve yayımlanmış arşiv belgeleri başta olmak üzere TBMM Zabıt Ceridelerinden yararlanılarak oluşturulmuştur. Bu ana kaynakların dışında konuyla ilgili yazılmış kaynak niteliğindeki kitaplardan da yararlanılmıştır. Bu kitaplar; TTK Kütüphanesi, Kırıkkale Üniversitesi Kütüphanesi ve Ankara’da Halk Kütüphanelerinden temin edilerek gerekli incelemeler yapılmış ve ardından konunun yazım aşamasına geçilmiştir.

Çalışmamızda olaylar kronolojik olarak ele alınmakla birlikte konular tümevarım yöntemiyle incelenmiştir. Asıl olarak bizim bu çalışmadaki amacımız, Musul’un hem muharebe kısmını hem de diplomasi kısmını bir arada vererek Musul konusuna geniş bir perspektiften bakma olanağını sağlamaktır. Musul konusunda birçok çalışma yapılmıştır. Ancak bu çalışmalarda ya muharebe kısmı ya da diplomasi konusu ön plana çıkarılmıştır. Bizim bu çalışmamızda her iki konuda detaylı bir şekilde verilmeye gayret edilmiş, özellikle muharebeler kısmında savaşın cephe gerisine yansımaları da gözler önüne serilmeye çalışılmıştır.

Geniş bir perspektifle hazırlamaya çalıştığımız bu çalışmada, Musul konusunda gerçekleştirilen muharebeler ve yürütülen diplomasi çerçevesinde Musul’un kaybedilişi ve özellikle de hala tartışılan 500.000 Sterlin karşılığında satıldığı konusu irdelenmiştir. Musul’un Türkiye’nin güvenliğindeki önemi bir kez daha vurgulanmış, Musul konusundaki tartışmalara dönemin gözünden bakma olanağı sağlanmaya çalışılmıştır. Savaşın cephe gerisine yansımaları ve bunun neticesinde yaşanan olaylar aktarılmakla beraber halen polemik konusu olan 500.000 Sterline satılma konusunun doğru olmadığını aktarılmasına gayret gösterilmiştir.

Anahtar Kelimeler: Musul, Musul Sorunu, I. Dünya Savaşı’nda Irak Cephesi, Lozan Konferansı’nda Musul, 1926 Ankara Antlaşması.

ABSTRACT

Yerlikaya, Çağlar, “A strategic land: Mosul (1914-1926)”, Master’s Thesis, Kırıkkale, 2019.

Our study named “A strategic land: Mosul (1914-1926)” is prepared in order to reveal the stages and strategic importance of Mosul which we will not be able to eradicate from our history, and to determine how colonization is desired by the imperialist states after taken from the Ottoman sovereignty as a result of their dirty negotiation following the awareness of its potential.

This study was conducted with the use of the Parliamentary Minutes, especially the publications and archive documents of the Office of the Ottoman Archives. Apart from these main sources, the source books were also used. These source books were obtained from TTK Library, Kırıkkale University Library and the Public Libraries in Ankara and the writing phase was started after necessary investigations.

In our study, the subjects were examined besides chronologically also by inductive method. In this way, many details were tried to be given without skipping. Our aim in this study, combining both combat and diplomacy part of Mosul, is to give the opportunity to look at the issue in a wide perspective. Many studies about Mosul have been done already. However, either in combat or diplomacy was highlighted in these studies. In this study, we tried to give detailed information on both subjects, especially in the battles part of the reflections of the war behind the front was tried to be revealed.

This study, which we prepared in a broad perspective, deals with the battles and diplomacy about Mosul, the loss of Mosul and especially the issue of the sale of 500.000 pounds which is still discussed. The importance of Mosul in Turkey’s security is exposed once more. It has been tried to provide the opportunity to look at the discussions about Mosul through the eyes of the period. In addition to these, it is also tried to be conveyed that the issue of selling to 500.000 pounds which is still confusing is not correct.

Key Words: Mosul, Mosul Problem, Iraqi Front in World War I, Mosul in the Lausanne Conference, Ankara Treaty of 1926.

KISALTMALAR

a.g.e.	adı geçen eser
a.g.m.	adı geçen makale
a.g.t.	adı geçen tez
AKDITYK	Atatürk Kültür, Dil ve Tarih Yüksek Kurumu
A..	Ankara Üniversitesi
Bk.	Bakınız
BOA	Başbakanlık Osmanlı Arşivi
C.	Cilt
ev.	Çeviren
Haz.	Hazırlayan
s.	sayfa
S.	Sayı
TBMM	Türkiye Büyük Millet Meclisi
T.C.B.D.A.G.M.	Türkiye Cumhuriyeti Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü
TDV	Türkiye Diyanet Vakfı
TTK	Türk Tarih Kurumu
v.d.	ve diğerleri
vd.	ve devamı
Y.	Yıl
Yay.	Yayınları
Yay. Haz.	Yayına Hazırlayan

İÇİNDEKİLER

ÖNSÖZ	: I
ÖZET	: II
ABSTRACT	: III
KISALTMALAR	: IV
İÇİNDEKİLER	: V

GİRİŞ

MUSUL VİLAYETİ'NE GENEL BİR BAKIŞ

a. Musul Vilayeti'nin Coğrafi Konumu	: 1
b. Musul Vilayeti'nde Osmanlı Öncesi Dönem	: 2
c. Musul Vilayeti'nde Osmanlı Dönemi	: 3
ç. Musul Vilayeti'nin Nüfus Yapısı	: 4
d. Musul Vilayeti'nin Ekonomik Yapısı	: 4
e. Musul Vilayeti'nin Stratejik Önemi	: 5

I. BÖLÜM

MUHAREBELER VE BEYNE'L-MİLEL DİPLOMASİ DÖNEMİ

a. Emperyalist Devletlerin Mezopotamya'ya Yönelmesi ve Musul'un İngiltere Tarafından İşgali	: 7
b. Osmanlı Devleti'nin Paylaşılması (Gizli Antlaşmalar)	: 9
c. I. Dünya Savaşı'nda Irak Cephesi	: 10
ç. Mondros Mütarekesi'nin İmzalanması ve Ardından Başlayan Haksız İşgaller	: 46
d. Lozan Konferansı Öncesindeki Gelişmeler ve Konferansa Hazırlık	: 52
e. Lozan Konferansı	: 55
f. Lozan Konferansı'nın Birinci Döneminde Musul Meselesi	: 58
1. Musul Konusunda Türk Tarafının Tezi	: 58
2. Musul Konusunda İngiliz Tarafının Tezi	: 61
g. Lozan Konferansı'nın İkinci Döneminde Musul Meselesi	: 67
ğ. Haliç (İstanbul) Konferansı'nda Musul Meselesi	: 68
h. Nasturi İsyanı	: 71

II. BÖLÜM

1926 ANKARA ANTLAŞMASI'NA GİDEN SÜREÇ

a. Musul Meselesi Milletler Cemiyeti'nde	: 73
b. Soruşturma Komisyonu'nun Çalışmaları	: 78
c. Şeyh Sait İsyanı	: 81
ç. Soruşturma Komisyonu'nun Musul Hakkındaki Raporu	: 84
d. Ankara Antlaşması Görüşmelerinin Başlaması	: 90
e. Ankara Antlaşması	: 94
SONUÇ	: 99
KAYNAKÇA	:103
EKLER	:110

GİRİŞ

MUSUL VİLAYETİ'NE GENEL BİR BAKIŞ

a. Musul Vilayeti'nin Coğrafi Konumu

34°-15', 37°-15' kuzey meridyenleri arasında yer alan Musul Vilayeti¹, Yukarı Mezopotamya'da, Dicle Nehri'nin batı kıyısında, antik Ninova kentinin kalıntıları karşısında kurulmuş,² 90.370 km²'lik yüzölçümüne sahip bir yerleşim birimidir.³ Musul adı; kimi kaynaklara göre Anadolu-Irak; İran-Suriye arasındaki yol kavşağında yer alması nedeniyle, kimilerine göre de nehrin çeşitli kollarının birleştikleri bir yerde kurulmuş olması sebebiyle Arapça "el-Mevsilu" sözcüğünden gelmektedir. Şehre bir rivayete göre önceleri "Havlan" denilmekteydi. İranlılar ise bir ara "Buz-Ardaşir" demişlerdir. Güneyde Bağdat, doğuda İran, kuzeyde Van ve Diyarbakır, batıda Zûr vilayetleri ile çevrili olan Musul, Türkiye'den doğup Basra Körfezi'ne dökülen Dicle Irmağı'nın sağında yer alıp, Bağdat'tan sonra ikinci büyük şehir konumundadır. Musul, İslam beldelerinden büyük ve meşhur bir şehirdir. Bütün beldelere buradan ulaşılır. Irak'ın kapısı ve Horasan'ın anahtarı niteliğindedir. Azerbaycan'a ulaşım buradan sağlanırdı. Şehrin bir tarafında ırmak bir tarafında da tarihi süreç içerisinde çeşitli uygarlıklar tarafından yapılmış olan surlar yer almaktadır.⁴ Bu surların uzunluğu 10.000 metredir. Surların etrafında geniş hendekler bulunmaktadır. Taarruz esnasında Dicle Nehri'nin suları bu hendeklere akıtılarak savunma yapılmaktaydı. Zamanla tahribata uğrayan bu surlar farklı tarihlerde onarım görmüştür. Bu surların 12 tane kapısı bulunmaktadır.⁵ Musul halkının ayrı ayrı adlandırdığı bu kapılar bugün için kullanılamaz durumdadır.⁶

¹ Nilüfer Bayatlı, *XVI. Yüzyılda Musul Eyâleti*, TTK Basımevi, Ankara 1999, s. 2.

² Cengiz Eroğlu, Murat Babuçoğlu, Orhan Özdi, *Osmanlı Vilayet Salnamelerinde Musul*, Orsam Yay., Ankara 2012, s. 13.

³ Nevin Yazıcı, "1926-1956 Dönemi Türk Dış Politikasında Musul Sorunu", *Cumhuriyet Tarihi Araştırmaları Dergisi*, Y. 7, S. 14 (Güz 2011), s. 134.

⁴ Nevin Yazıcı, *Petrol Çerçevesinde Musul Sorunu 1926-1955*, Ötüken Yay., İstanbul 2010, s. 23; T.C.B.D.A.G.M., *Musul Kerkük İle İlgili Arşiv Belgeleri (1525-1919)*, (Haz.) İsmet Demir, v.d., Ankara 1993, s. 27; Sami es-Sakkar, "Musul", *TDV İslam Ansiklopedisi*, C. XXXI, Türkiye Diyanet Vakfı Yay., İstanbul 2006, s. 361; Remzi Kılıç, "Kerkük ve Musul'un Tarihi Coğrafyası", *Tübar*, C. XXVIII (Güz 2010), s. 247.

⁵ Ahmet Gündüz, "Musul (Osmanlılar Dönemi)", *TDV İslam Ansiklopedisi*, C. XXXI, Türkiye Diyanet Vakfı Yay., İstanbul 2006, s. 364; Bayatlı, *a.g.e.*, s. 2.

⁶ Tahir Kodal, *Paylaşılmayan Toprak Türk Basınına Göre (1923-1926) Musul Meselesi*, Yeditepe Yay., İstanbul 2005, s. 33.

b. Musul Vilayeti'nde Osmanlı Öncesi Dönem

Musul, Ortadoğu'nun önemli bir noktasında yer alması sebebiyle çok çeşitli kültür ve medeniyetlerin bulunduğu bir bölge olmuştur. İnsanlık tarihinin ilk yazılı belgeleri bu bölgede ortaya çıkarılmış, insanların teşkilatlı topluma geçişte oluşturdukları bilgilere ilk olarak yine bu bölgede rastlanmıştır. Musul'un da yer aldığı Mezopotamya bölgesinin ilk sakinleri M.Ö. 4000 yıllarında Sümerler olmuş; Sümerlerin yerini M.Ö. 2350'li yıllarda Akadlar almıştır. Bölgeye M.Ö. 3000'li yıllarda Babil Krallığı'nın egemen olduğunu, Asurluların M.Ö. 720 yılında Musul'u kendi yönetimlerine katıp Ninova adıyla başkent yaptıklarını görmekteyiz. Asurlulardan sonra Musul Pers hakimiyetine girmiş, daha sonra da Makedonyalıların idaresine katılmıştır. Büyük İskender'in bölgedeki hakimiyeti uzun sürmemiş ve Mezopotamya sırasıyla; Partlar, Romalılar ve nihai olarak Sasaniler'in idaresine girmiştir.⁷ Hıristiyanlığın ortaya çıkması ve halkın da bu dine yönelmesi ile birlikte Musul, Hıristiyanlığın merkezi durumuna gelmiştir.⁸

Musul'da İslam hâkimiyeti Halife Hz. Ömer döneminde, Utba b. Farkad tarafından 641 yılında şehrin zapt edilmesiyle başlamıştır.⁹ Şehir Arapların eline geçmiş ve dışarıdan getirilip yerleştirilen Araplarla nüfus yapısı değiştirilmeye çalışılmıştır. Hıristiyanlar arasındaki bölünmüşlük ve bitmek bilmeyen çatışmalar, İslamiyetin yerleşip kökleşmesini kolaylaştırmıştır.¹⁰ Buradaki İslam hâkimiyeti Emeviler ve Abbasiler döneminde de devam etmiştir. Abbasiler döneminde Musul, Haricilerin işgaline uğramışsa da geri alınmıştır. Musul'daki Türk varlığı Abbasi yönetiminde başlamış; Türk komutanlar vali olarak Musul idaresinde görev almışlardır. Abbasilerden sonra Musul bölgesinde Hemdaniler ve Ukayliler hüküm sürmüşlerdir. Musul'un Türk komutanlar tarafından yönetildiği dönem haricinde tam anlamıyla Türk hakimiyeti, Hemdaniler döneminde, Tolunoğlu Devleti'nin Suriye seferi ile Musul'u ele geçirmesi üzerine başlamıştır. Musul'un 884-992 yılları arasında Tolunoğullarının idaresinde kaldığını, Ukayliler döneminde ise Musul ve çevresine büyük miktarda Oğuz Türklerinin yerleşmeye başladığını görmekteyiz. 1057 yılında Musul Emiri Kureyş, Büyük Selçuklu Sultanı Tuğrul Bey adına hutbe okutmuş; böylece Musul'da 1926 yılına kadar sürecek olan yaklaşık 900 yıllık Türk

⁷ Yazıcı, *a.g.e.*, s. 26.

⁸ Kodal, *a.g.e.*, s. 35.

⁹ Bayatlı, *a.g.e.*, s. 4.

¹⁰ İhsan Ş. Kaymaz, *Musul Sorunu Emperyalizm ve Kürtler*, Kaynak Yay., İstanbul 2014, s. 30.

hakimiyeti süreci başlamıştır. Musul, Osmanlı Devleti idaresine katılincaya kadar sırasıyla; Irak Selçukluları, Zengiler, İlhanlılar, Celayirliler, Karakoyunlular, Akkoyunlular ve Safeviler yönetiminde kalmıştır.¹¹

c. Musul Vilayeti'nde Osmanlı Dönemi

Osmanlı hâkimiyeti Yavuz Sultan Selim'in Safevi Devleti ile yaptığı Çaldıran Savaşı sonrasında 1516 yılında başlamıştır. Yavuz Sultan Selim döneminde Musul'daki idari yapı değiştirilmemiş; ancak Musul ve bölgedeki siyasi istikrarsızlığın ortaya çıkması ile beraber Kanuni Sultan Süleyman'ın 1534 Irak seferi ile Musul ve bölgenin tamamında Osmanlı yönetimi yerleşmiş ve Safevi Devleti'ne de son verilmiştir. Osmanlı hâkimiyeti öncesinde uzun süren siyasi istikrarsızlıklar yüzünden sarsılmış bulunan Musul ve havalisi Osmanlı idaresinde düzen ve istikrarın sağlanmasıyla beraber ticari ve zirai bakımdan gelişmeye başlamıştır. Musul, 1586 yılında eyalet statüsüne taşınana kadar sancak statüsünde Diyarbakır, zaman zaman Bağdat ve Şehr-i Zûr eyaletlerine bağlı kalmıştır.¹²

Musul'un idaresi 1726-27 yılından itibaren Abdü'l-Celilzadeler unvanı ile tanınan yerli ailenin yönetimine verilmeye başlanmıştır.¹³ Merkezden gönderilen valileri etkileyen bazen de valilik yetkilerini dahi kullanan bu aile mensupları hiçbir zaman Bağdat'ta bulunan Kölemenler gibi başlarına buyruk olmamışlardır. Devletin sadık birer valisi olarak yetkilerini kullanmışlardır. Bu dönemde İranlılarla büyük mücadeleler yaşanmış, Musul'a yönelik son İran saldırısı ise 1777 yılında meydana gelmiştir. Bu tarihten sonra Musul'da, halkın valilere karşı isyan hareketleri görülmeye başlanmıştır. Bu isyanların en önemlisi 1809 yılında Vali Ahmet Paşa ve pek çok idarecinin öldürülmesidir. Yine bu dönemde, Musul eyaleti içerisinde yer alan Sincar ve çevresinde yaşayan Yezidiler ile zaman zaman anlaşmazlıklar ortaya çıkmıştır. Ayrıca Osmanlı Devleti'ne itaat etmek istemeyen Şamar aşiretinin ortaya çıkardığı ayaklanmalar da bastırılmıştır. Osmanlı Devleti, merkezi idareyi güçlendirmek üzere 1834 yılında Mehmet Bayraktar Paşa'yı göndermiş ve Musul'daki Celili ailesi dönemine son verilmiştir. Mehmet Bayraktar Paşa, Musul ve çevresindeki güç odaklarını birer birer ortadan kaldırarak merkezi idareyi tesis etmiştir. Musul Vilayeti 1851 yılında sancak (mutasarrıflık) durumuna getirilerek Bağdat Vilayeti'ne bağlanmıştır. Midhat Paşa'nın 27 Şubat 1869 yılında Bağdat

¹¹ Yazıcı, *a.g.e.*, s. 26-27.

¹² Yazıcı, *a.g.e.*, s. 27.

¹³ Suat Akgül, *Musul Sorunu ve Nasturi İsyanı*, Berikan Yay., Ankara 2004, s. 24.

valisi olmasından sonra Musul'da 1864 yılında çıkarılan Vilayet sistemi uygulanmaya başlanmıştır. 1878 yılından itibaren Musul, Şehrizer (Kerkük) Vilayeti'ni de içine alarak İstanbul'a bağlı bir vilayet durumuna getirilmiş ve ilk vali olarak Fevzi Paşa bu göreve atanmıştır. Musul Vilayeti, Osmanlı Devleti'nin elinden çıktığı I. Dünya Savaşı sonrasına kadar bu idari yapılanma içerisinde olmuştur.¹⁴ Musul'daki Osmanlı egemenliği tam 402 yıl (1516-1918) sürmüştür.¹⁵

ç. Musul Vilayeti'nin Nüfus Yapısı

Musul, Osmanlı Dönemi'nde idari taksimata göre; 3 sancak / liva (Musul, Kerkük ve Süleymaniye), 18 kaza, 25 nahiye ve 3 bin köyden oluşmaktadır. I. Dünya Savaşı öncesi 350.000-400.000 civarında olan Musul Vilayeti'ndeki nüfusun yaklaşık %90'ını Müslümanlar, Müslüman nüfusun %97'sini de Sünnîler oluşturmaktaydı. Etnik olarak, toplam nüfusun %55-60'ını Kürtler, %10-15'ini Türkler, %10-15'ini Araplar, %4-5'ini Hıristiyanlar, %1-2'sini Yahudiler meydana getirmektedir. Ancak, İngiltere'nin bölgeye ait çıkarlarının belirmesiyle birlikte yapılan nüfus sayımlarında, Arap ve Gayrimüslim nüfusun miktarı abartılmış, Türk ve Kürt nüfusu gerçek sayı ve oranların çok altında gösterilmiştir.¹⁶ Bölgenin coğrafi, stratejik ve iktisadi konumu itibarıyla, komşu ülkeler için önemli bir mevkide bulunması, tarih boyunca bölge üzerinde büyük devletlerin siyasi ve askeri çekişmelerine yol açmış ve bu çekişmelerin etkisi toplumun sosyal ve inanç yapısına açık bir şekilde yansımıştır.¹⁷

d. Musul Vilayeti'nin Ekonomik Yapısı

Oldukça ılıman bir iklime sahip olan Musul-Kerkük bölgesi çok çeşitli tarım ürünlerinin yetiştirilmesi ve hayvancılık için gayet uygun özellikler göstermektedir. Bölgeden geçen Dicle, Huser, Gazer, Hebzal ve Zab Nehri gibi akarsular ve geniş ziraat sahası Musul'u bir ziraat şehri konumuna taşımakla beraber tarım ve hayvancılığın dışında iktisadî hayat üzerinde de olumlu etkiler yapmaktadır.¹⁸ Tarım ürünlerinin esasını hububat, özellikle de buğday ve arpa oluşturmaktadır. Sınırlı ölçüde pamuk, tütün, kenevir, susam üretildiğini ve bağcılık yapıldığını görmekteyiz. Musul'un doğusu ile Dicle arasındaki dağlık bölgede koyun ve keçi sürülerine

¹⁴ Kodal, *a.g.e.*, s. 41-42.

¹⁵ Kaymaz, *a.g.e.*, s. 31.

¹⁶ Yazıcı, *a.g.m.*, s. 134.

¹⁷ Zekeriya Türkmen, "Özdemir Bey'in Musul Harekatı ve İngilizlerin Karşı Tedbirleri (1921-1923)", *Atatürk Araştırma Merkezi Dergisi*, C. XVII, S. 49 (Mart 2001), s. 49-50.

¹⁸ T.C.B.D.A.G.M., *Musul Kerkük İle İlgili Arşiv Belgeleri (1525-1919)*, s. 27.

dayanan hayvancılık, çöllerde deve yetiştiriciliği önem kazanmıştır. Musul'da el tezgâhlarıyla sürdürülen dokumacılık dışında endüstriyel faaliyete rastlanılmamaktadır.¹⁹

Musul Vilayeti dağ ve çöl arasında bulunduğundan, ticaret için dağlardan gelen Kürt tüccarları ve çöl bedevileri (Araplar) Musul'da alışveriş yapıyorlardı. Aynı zamanda Dicle Nehri'nden Bağdat, Basra ve Hindistan'a kadar giden ticari yolların yanı sıra Hindistan ve İran ile Osmanlı Devleti arasında uzanmakta olan çok işlek kervan yolunun da Musul'dan geçmesi, bu bölgeye ekonomik canlılık kazandırmaktaydı. Böylece Musul geniş bir ticari sahaya sahip bulunuyordu. Musul'dan Suriye'ye ve oradan da diğer doğu bölgelerine ulaşımı sağlayan bir ticaret yolu uzanmaktaydı. Bu önemli yol vasıtasıyla Akdeniz'e taşınan çeşitli ticari mallar oradan Venedik, Marsilya ve Avrupa'ya ihraç ediliyordu.²⁰

İleri ki zamanlarda ortaya çıkan ve bölgenin önemli bir yeraltı kaynağı olarak beliren petrol, yöre halkı için umut olsada emperyalist devletlerin buraya yönelmesiyle birlikte sömürü aracı olmaktan öte başka bir şey ifade edemez hale gelmiştir.

e. Musul Vilayeti'nin Stratejik Önemi

Musul Vilayeti eskiden beri stratejik öneme sahip olup şimdiye kadar da bu önemini koruyan yerlerden biridir.²¹ Musul Vilayeti'nin kapsadığı topraklar, İranla Suriye'yi, Anadolu'yla da Irak'ı birbirine bağlayan yolların kavşak noktasındadır. Bu nedenle her dört coğrafi bölge için de stratejik değeri büyüktür. Fakat Irak açısından taşıdığı önem, diğer üçüne göre daha fazladır. Çünkü Anadolu, İran ve Suriye ile Musul Vilayeti'nin kapsadığı bölge arasında doğal engeller yer alırken (ilk ikisinde dağlar, üçüncüsünde çöl) Irakla arasında hiçbir coğrafi engel yoktur. Bu nedenle, Musul Vilayeti'ne sahip olan güç, Irak üzerinde şu veya bu biçimde etkinlik kurabilir.²²

Irak üzerinde etkinlik kurulması, Körfez bölgesinin kontrol edilmesini, Körfez bölgesinin kontrol edilmesi ise Ortadoğu'nun kontrol edilmesini sağlar. Ortadoğu bölgesi, Afrika, Asya, Avrupa kıtalarının kesiştiği bir coğrafyada yer almaktadır ve bu kıtalar arası kavşak noktası durumundadır. Bu bölgeyi kontrol

¹⁹ Yazıcı, *a.g.e.*, s. 25.

²⁰ Bayatlı, *a.g.e.*, s. 167.

²¹ Ahmet Eyicil, Peyman Hamadlak, "Türkiye-Irak İlişkileri'nde Musul Sorunu", *KSÜ Sosyal Bilimler Dergisi*, C. 12, S. 2 (2015), s. 67.

²² Cengiz Eroğlu, Murat Babuçoğlu, Orhan Özdi, *a.g.e.*, s. 11.

etmek Basra Körfezi'ni, Ortadoğu'yu, Kafkasları, Karadeniz'i, Orta Asya'yı ve Doğu Akdeniz'i kontrol etmek anlamını taşımaktadır.²³ Fakat Musul bölgesini stratejik açıdan önemli kılan tek neden onun coğrafi konumu değildir. En az o ölçüde dikkate alınması gereken iki özelliği daha vardır. Birincisi, Musul'un toprakları altında son derece stratejik bir madde yani petrol bulunmaktadır. İkincisi, vilayet nüfusunun çoğunluğunu, bölge açısından ciddi bir istikrarsızlık unsuru olan Kürtler oluşturmaktadır. Musul sorununun gündemde olduğu yıllarda, her zaman açıkça ortaya konmasa da vilayetın stratejik önemi, öncelikli olarak; Irak açısından coğrafi konumuyla, İngiltere açısından petrol varlığıyla, Türkiye açısından ise nüfus yapısıyla bağlantılıydı.²⁴

²³ Yazıcı, a.g.m., s. 136.

²⁴ Kaymaz, a.g.e., s. 46.

I. BÖLÜM

MUHAREBELER VE BEYNE'L-MİLEL DİPLOMASİ DÖNEMİ

a. Emperyalist Devletlerin Mezopotamya'ya Yönelmesi ve Musul'un İngiltere Tarafından İşgali

Yukarıda belirtmiş olduğumuz nedenlerden dolayı, Mezopotamya ile ilgilenmeye başlayan emperyalist güçlerin, Musul ile ilgilenmeleri ilk başta ilmi ve dini sebeplerle olmuştur. Eski Mitanni ve Asur medeniyetinin izlerini sürmek amacıyla Musul ve çevresinde girilen arkeolojik kazı ve incelemeler sonrasında elde edilen bulguları, başta İngiltere ve Amerika'ya götürerek oralardaki müzelerde sergileme faaliyetleri Musul şehri üzerindeki dikkatleri artırmıştır. Ayrıca Musul'un Ortadoğu Hıristiyanlığı'nın merkezlerinden birisi olması ve belli miktarda Hıristiyan'ın burada yaşaması, Hıristiyan Avrupa'nın bu şehir üzerine eğilmesi için yeterli olmuştur.²⁵ Zamanla buraya gösterilen ilgi bölgenin altında bulunan zengin petrol yataklarına dair haritalar hazırlamaya ve bu haritalar üzerinden ileriye dönük planlar yapmaya yönelik bir gelişme göstererek devam etmiştir.²⁶

II. Abdülhamit döneminde Mezopotamya bölgesinde araştırma yapmak için müracaat edenlerin sayısının her geçen gün arttığı görülür. Araştırma yapmak isteyenlerin kimi arkeolog kimi biyolog sıfatını kullanmaktadır. Mezopotamya'da araştırma yapanların faaliyetleri Yıldız istihbaratı tarafından da takip edilmiştir. Petrole büyük ilgi duyan II. Abdülhamit, daha 1890 yılının başlarında İngiltere'de eğitim görmüş İstanbullu bir Ermeni tüccarın oğlu olan Kalust Gülbenkian'a Musul civarında petrol ile ilgili araştırmalar yapma görevini vermiştir. Hatıralarında bölgede İngilizlerin "arkeolojik çalışma" maskesi altında petrol aramaları yaptığından bahseden II. Abdülhamit, bu çalışmalar sonucu İngilizlerin açtıkları petrol kuyularını kapattırdığından, İngilizlerin kendisine olan düşmanlığının arttığından bahsetmektedir. Gülbenkian'ın Musul civarında araştırmalarını tamamlayarak yörede petrol bulunduğu yolunda rapor vermesinden sonra II. Abdülhamit, 1890 ve 1898 yıllarındaki çıkardığı özel fermanlarıyla bu bölgeleri

²⁵ Kodal, *a.g.e.*, s. 42.

²⁶ Veli Sırım, "Sultan II. Abdülhamid'in Petrol Politikası", *Balkan Sosyal Bilimler Dergisi*, C. VI, S. 12 (2017), s. 126.

“Memalik-i Şahane” ilan ederek kendi arazisi haline getirmiştir.²⁷ Bu bölgelerde petrol yataklarının olduğunun öğrenilmesi ile Ortadoğu özellikle İngiltere, Fransa, Almanya ve Rusya’nın rekabet sahasına dönüşmüştür. Bu durum karşısında Osmanlı Devleti; İngiliz, Fransız ve Rusların kendi ülkesindeki niyetlerinin önüne geçebilmek için Almanya’yı bir denge unsuru olarak kullanmaya çalışmıştır.²⁸ İşte bu dönemde İstanbul-Bağdat Demiryolu Projesi’ni alan Anadolu Demiryolları Şirketi’ne 1904 yılında bir yıl için Musul ve Bağdat’ta petrol arama izni vermiştir. Şirket yönetimi de bu iznini Deutsche Bank’a devretmiştir. Almanlar ile yapılan bu antlaşmaya göre; petrol bulunduğu takdirde onlara % 40 pay verilecek ve kârların paylaşma oranı da daha sonra belirlenecektir. Bunun üzerine uzmanlardan oluşan bir heyet Musul’da petrol araştırmalarında bulunmuş ve olumlu sonuçlara ulaşmışsa da 1907 yılında meydana gelen Jön Türk Devrimi bu çalışmaların rafa kalkmasına neden olmuştur.²⁹

27 Nisan 1909 tarihinde Abdülhamid’in Jön Türkler tarafından tahtan indirilmesi ile Abdülhamid’in şahsi arazisi konumunda olan Musul ve Bağdat Vilayetlerinin mülkiyeti Maliye Bakanlığına devredilmiştir. Yeni yönetim iktidara gelince petrol imtiyazını bu kez Almanlara değil de Amerikalılara vermeyi uygun bulmuştur. 1908 yılında Amiral Colby M. Chester aracılığı ile Amerikan şirketlerine Osmanlı topraklarında demiryolu ve liman yapımı ve işletmeciliği ile beraber, maden işletme imtiyazı da verilmiştir. Bu durum İngilizlerin hiç hoşuna gitmemiş ve Amerika ile Osmanlı’dan petrol işletme imtiyazı alabilmek için rekabete girişmişlerdir. Sonuçta İngiltere 1910 yılında Osmanlı ile bir anlaşma yaparak petrol araştırmalarına sermaye yaratmak ve elbette İngiliz menfaatlerini korumak amacıyla sermayesi tamamen İngiliz olan “Türk Milli Bankası” adı altında bir banka kurmuştur. Yine aynı yıl İngiliz bankacı olan Sir Ernest Cassel, Osmanlı devletinde petrol araştırmaları yapmak ve bulunan petrol kaynaklarını işletmek amacıyla yine tamamen İngiliz sermayesi ile “Türk Petrol Şirketi”ni kurmuştur. Bu şirketin Musul ve Bağdat bölgelerindeki petrol araştırma ve işletme imtiyazının Haziran 1914 yılına kadar devam ettiği görülmektedir. 4 Ağustos 1914 yılında

²⁷ Emine Kısıklı, “Yeni Gelişmelerin Işığında Geçmişten Günümüze Musul Meselesi”, *A.Ü. Türk İnkılap Tarihi Enstitüsü Atatürk Yolu Dergisi*, S. 24 (Kasım 1999-2003), s. 489; Zekeriya Türkmen, *Musul Meselesi Askeri Yönden Çözüm Arayışları (1922-1925)*, AKDITYK Atatürk Araştırma Merkezi Yay., Ankara 2003, s. 6-7.

²⁸ Esra Sarıkoyuncu Değerli, “Lozan Barış Konferansı’nda Musul”, *Bahkesir Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, C. X, S. 18 (Aralık 2007), s. 128.

²⁹ Kodal, *a.g.e.*, s. 44.

Birinci Dünya Savaşı'nın başlaması ile bölgede petrol araştırmaları durdurulmuştur. Ancak bilindiği gibi savaş başladığında bölgede petrolün varlığı bilinmekteydi. Savaşın önemli sebeplerinden biri de bu petrol sahalarına sahip olmak olduğundan, savaş döneminde Osmanlı topraklarının paylaşımını büyük güçler arasında sağlamak için pek çok gizli antlaşma yapılmıştır.³⁰

b. Osmanlı Devleti'nin Paylaşılması (Gizli Antlaşmalar)

I. Dünya Savaşı'na girmeden önce İngiliz Bahriye Bakanlığı donanmanın petrol ihtiyacını karşılama içine büyük önem vermiştir. İngiltere bu dönemde donanmasının petrol ihtiyacını büyük ölçüde Amerika ve Rusya'dan karşılamaktaydı. Bu nedenle İngiltere, I. Dünya Savaşı sırasında ve daha sonraki süreçte kendileri için gerekli olan petrolü karşılayabilmek ve savaş sonrasındaki petrol siyasetine yön verebilmek amacıyla, Fransa ve İtalya ile gizli antlaşmalar yapmıştır.³¹ Hatta bu nedenle 1915 yılında Sir Maurice Bunsen başkanlığında "Asya Türkiyesi'ni İnceleme Komisyonu" kurulmuştur. Bu komisyonun raporu incelendiğinde, İngiltere'nin Asya Türkiyesi'ndeki ve tabii Musul'daki petrol de dâhil olmak üzere bütün ekonomik imtiyazlara sahip çıkmasının devletin vazgeçilmez hedeflerinden biri olduğu belirtilmiştir. Ancak söz konusu hedeflerin Müttefiklerce koordine edilmesi gerekiyordu. Görüşmeler sonrası³² Batılı devletlerin Osmanlı Devleti'nin Ortadoğu topraklarını paylaştıkları, dolayısıyla da Musul'un geleceği ile ilgili olan gizli antlaşma Sykes-Picot-Sazanov Antlaşması'dır. Rusya, 4 Mart 1915'te yapılan İstanbul ve İtalya da 26 Nisan 1915'te imzalanan Londra Antlaşması ile kâğıt üzerinde de olsa Osmanlı topraklarından sözde kendilerine düşen paylarını almışlardı. Osmanlı topraklarının paylaşımında sıranın kendilerine geldiğini savunan İngiltere ve Fransa, harekete geçerek diplomatik çalışmalarını artırmışlardır. Fransa, İstanbul Antlaşması ile Rusya'nın Boğazlara yerleşmesine karşılıklı, kendilerinin de Suriye ve Çukurova'ya yerleşmeleri gerektiğini ileri sürmüştür. İngiltere ise, 1915 yılından itibaren Araplar ile yakınlaşmaya başlamıştır. Arap milliyetçiliğini destekleyerek kendi koruyuculuğu altında Arapların bağımsızlığını savunmaya başlamış ve bu amaçla Mekke şerifi Hüseyin ile işbirliğine girişmiştir. Hatta bu çalışmalarını için Fransa'dan da destek istemiştir. Bunun üzerine Fransa, Ortadoğu

³⁰ Sarıkoyuncu Değerli, a.g.m., s. 128.

³¹ Kodal, *a.g.e.*, s. 45.

³² Mim Kemal Öke, *Musul Meselesi Kronolojisi (1918-1926)*, Türk Dünyası Araştırmaları Vakfı Yay., İstanbul 1991, s. 15.

topraklarının paylaşılmasını ısrarla savunmaya başlamıştır. Sonunda, İngiltere ve Fransa arasında Londra’da başlayan görüşmelere daha sonra Rusya da katılmıştır. Toplantıya, İngiltere adına Savaş bakanlığı danışmanlarından Sir Mark Sykes ve Fransa adına Charles François Georges-Picot katılmıştır. 3 Ocak 1916’da imzalanan ve tarihte müzakereye katılanların adı ile anılan bu antlaşmaya göre; İngiltere Mezopotamya’yı yani Filistin ve İran arasındaki bölgeyi alırken Fransa, Suriye ve Musul dahil olmak üzere Kuzey Irak’ı elde etmiştir. Daha sonra Rusya Dışişleri Bakanı Sazanov da bu paylaşımı kabul etmiştir. I. Dünya Savaşı’nın başlamasından sonraki İngiltere’nin Ortadoğu’ya yönelik sömürgeci politikasının ağırlığını, Kerkük petrollerine sahip olmak oluşturduğu için bu antlaşmaya göre İngiltere, Kerkük ile yetinerek Musul’u çıkarları gereği Fransa’ya bırakmıştır. Ancak, İngiltere Musul üzerindeki emellerinden kesinlikle vazgeçmemiş, I. Dünya Savaşı’ndan sonra Musul’u Fransızlardan geri alma faaliyetlerine hız vermiştir.³³

c. I. Dünya Savaşı’nda Irak Cephesi

İngilizlerin “Mezopotamya Seferi” diye adlandırdıkları Irak Cephesi, İngilizlerle Türklerin Çanakkale’den sonra bir defa daha karşı karşıya geldikleri önemli muharebeleri içermektedir. Irak, sahip olduğu zengin petrol yataklarından dolayı XIX. yüzyılın sonlarından itibaren sömürgeci devletlerin ilgi odağı haline gelmiştir. Birinci Dünya Savaşı öncesinde Irak, İngiltere tarafından, gerek ticari, gerekse de Hindistan’ın güvenliği bakımından büyük önem arz etmekteydi.³⁴

Osmanlı Devleti, Birinci Dünya Savaşı’na resmen girmeden evvel İngilizlerin Basra Körfezi’nden Irak’ı istilâ için Hindistan’da hazırlık yaptıkları yolunda istihbarat almaktaydı.³⁵ İngiltere 16 Ekim 1914’te Abadan petrol tesislerinin muhafazası için Bombay’da bulunan Korgeneral Arthur Barrett komutasındaki 6. Piyade Tümeni’ne bağlı 4.500 İngiliz ve 16.000 Hintli askerden oluşan Tuğgeneral W.S. Delamain komutasındaki 16. Piyade Alayını, Basra Körfezi’ndeki Bahreyn Adaları önüne göndermiştir. 23 Ekim 1914 itibariyle bölgeye ulaşan birlikler burada vapurlarda bekletilmişlerdir.³⁶ Yavuz ve Midilli gemilerinin Alman Amiral Souchon

³³ Kodal, *a.g.e.*, s. 45-46.

³⁴ Figen Atabey, “Kütü’l-Amâre Kuşatması’na Giden Yolda Osmanlı’nın Selman-ı Pak Zaferi”, (Yay. Haz.) Orhan Neçare, *Kütü’l-Amâre Zaferinin 100. Yılı Münasebetiyle I. Dünya Savaşı’nda Irak Cephesi Uluslararası Sempozyumu Bildirileri*, 28-29 Nisan 2016, AKDITYK Atatürk Araştırma Merkezi Yay., Ankara 2016, s. 205.

³⁵ T.C.B.D.A.G.M., *Musul Kerkük İle İlgili Arşiv Belgeleri (1525-1919)*, s. 53.

³⁶ Atabey, “Kütü’l-Amâre Kuşatması’na Giden Yolda Osmanlı’nın Selman-ı Pak Zaferi”, s. 205; 6. Piyade Tümeni “D” (Hint Sefer Kuvveti) olarak adlandırılmıştır. Bk. İsmet Üzen, “Türklerin Kut’ül-

komutasında 29-30 Ekim 1914 gecesi Kefe, Novorosisk, Odessa, Sivastopol'daki Rus liman ve şehirlerini bombalamasıyla Osmanlı Devleti savaşa resmen dâhil olmuştur. Bu olaydan sonra İngiltere 5 Kasım 1914'te Osmanlı Devleti'ne savaş ilan etmiştir.³⁷ 6 Kasım 1914 günü bir İngiliz kruvazörü ile ganbotu tarafından Fav Boğazı'nda bombardıman başladı. Aynı gün Tuğgeneral Delamain komutasındaki Hint Sefer Kuvvetinin Şattü'l-Arap girişindeki Fav mevkiine çıkmasıyla Irak cephesindeki savaş başlamış oldu.³⁸ Irak ve Havalisi Kumandanı Cavit Paşa, Bağdat'tan iki taburu ve Bedre'den de bir taburu Basra'ya sevk ederek İngiliz ganbotlarının Şattü'l-Arap nehrinden ilerlemelerini engellemek için Basra'nın güneydoğusunda bir set yaptırmıştı. İngilizler 14-15 Kasım 1914 tarihleri arasında Seyhan civarındaki Osmanlı mevzilerine taarruz ederek burayı işgal ettiler. Bunun üzerine Basra'yı müdafaa imkanı kalmadığını anlayan Osmanlı kuvvetleri 19-20 Kasım'da Basra şehrini boşaltarak geri çekilmek zorunda kaldılar.³⁹ Basra'dan çekilen Türk birliklerinin bir kısmı Basra'nın batısından Sevku'l Şuyuh istikametinde Fırat vadisine diğer bir kısmı Şattü'l-Arap üzerinden kuzeye Kurna'ya doğru çekildiler.⁴⁰ Şehrin ileri gelenlerinden bazılarının Basra'nın Türkler tarafından boşaltıldığını haber vererek İngilizleri işgal için şehre davet etmeleri üzerine Basra, İngiliz birliklerince işgal edilmiştir.⁴¹ Böylece İngilizler neredeyse hiç savaştan Irak'ın tek liman kenti olan ve İngiliz kaynaklarında doğunun Venedik'i olarak adlandırılan Basra'yı ele geçirmişlerdir.⁴² İngiltere'nin serbest bir şekilde Basra'ya girmesi üzerine Irak ve Havalisi Kumandanı Cavit Paşa, Harbiye Nezareti'ne yazı yazarak Irak askerlerinin cesaret ve metanet göstermemelerini şikayet etmiştir.

Amare Kuşatması Sırasında İngiliz Ordusunda Bulunan Hintli Askerlerin Tutumu (Aralık 1915 - Nisan 1916)", *Gazi Akademik Bakış*, C. II, S. 3 (Kış 2008), s. 82.

³⁷ Bahattin Demirtaş, Mustafa Alpaslan, "Askerî Raporlar ve Hatıratlara Göre Irak Cephesi", (Yay. Haz.) Orhan Neçare, *Kütü'l-Amâre Zaferinin 100. Yılı Münasebetiyle I. Dünya Savaşı'nda Irak Cephesi Uluslararası Sempozyumu Bildirileri*, 28-29 Nisan 2016, AKDITYK Atatürk Araştırma Merkezi Yay., Ankara 2016, s. 83.

³⁸ F. Rezzan Ünalp, "1916 Kutü'l-Amâre Zaferi: Komutanlar ve Harekâtın Sonuçları", (Yay. Haz.) Orhan Neçare, *Kütü'l-Amâre Zaferinin 100. Yılı Münasebetiyle I. Dünya Savaşı'nda Irak Cephesi Uluslararası Sempozyumu Bildirileri*, 28-29 Nisan 2016, AKDITYK Atatürk Araştırma Merkezi

Yay., Ankara 2016, s. 181; **غانبوت** Ganbot: Küçük lakin ağır toplarla donatılmış savaş gemisi. Bk. Şemseddin Sami, *Kâmûs-ı Türkî*, Çağrı Yay., İstanbul 1317, s. 961.

³⁹ T.C.B.D.A.G.M., *Musul Kerkük İle İlgili Arşiv Belgeleri (1525-1919)*, s. 53.

⁴⁰ Yüksel Kaştan, "Alman Kaynaklarında Osmanlı Devleti'nin I. Dünya Savaşı'nda Irak Cephesi", (Yay. Haz.) Orhan Neçare, *Kütü'l-Amâre Zaferinin 100. Yılı Münasebetiyle I. Dünya Savaşı'nda Irak Cephesi Uluslararası Sempozyumu Bildirileri*, 28-29 Nisan 2016, AKDITYK Atatürk Araştırma Merkezi Yay., Ankara 2016, s. 745.

⁴¹ T.C.B.D.A.G.M., *Musul Kerkük İle İlgili Arşiv Belgeleri (1525-1919)*, s. 53.

⁴² Atabey, "Kütü'l-Amâre Kuşatması'na Giden Yolda Osmanlı'nın Selman-ı Pak Zaferi", s. 207.

Ayrıca bu sebeple de destek mahiyetinde Türk askeri istemiştir. Hem bu talepleri karşılamış olmak hem de Basra'nın geri alınmasına bir hazırlık teşkil etmek üzere İstanbul'dan iki itfaiye (yangın) taburuyla iki makineli tüfek bölüğünün ve 12. Kolordunun 35. Fırkasından bir alay piyade ile bir makineli tüfek bölüğünün Irak cephesine sevk edilmeleri için 27 Kasım 1914'te emir verilmiştir. Buna karşı Altıncı İngiliz Fırkası, General Barrett kumandasında yeniden ileri harekete geçerek 9 Aralık 1914'te Kurna mevkiini kuşatıp işgal etmiştir. Cavit Paşa, aşiretlerin kaçmaları, Arap askerlerinin silahlarını bırakarak başlarının çarelerine bakmaları ve Türk erlerinin azlığı hasebiyle Kurna'daki kuvvetlerin esir düştüklerini yazdığı raporlarda bildirmiştir. Kurna'da 38. Fırkanın kumandanı Albay Suphi Bey ile 45 subay ve 989 er İngilizlere esir düşmüşlerdir. Kurna mevki Fırat ve Dicle Nehirlerinin birleştiği yerde bulunduğu için askerlik açısından çok önemli bir yere sahiptir. Bunu bilen General Barrett, 17. Tugayı Kurna'da ordugâha yerleştirmiştir.⁴³ Bu durum üzerine Harbiye Nazırı ve Başkomutan Vekili Enver Paşa tarafından, esir düşen Albay Suphi Bey'in yerine Kurmay Binbaşı Süleyman Askerî Bey ve beraberinde Teşkilat-ı Mahsusa'dan gönüllü 40-50 Türk subayın katılımıyla oluşturulan "Osmancık Taburu" adı verilen tabur, 17 Aralık 1914'te bölgeye gönderildi. Daha önce Trablusgarp Savaşı'ndaki başarıları ile ün kazanan Süleyman Askerî Bey, Arap aşiretlerinden düzenlediği birliklerle, Irak'ın müdafaasını sağlayacağı kanaatindeydi. 1915 yılı Ocak ayında Yarbaylık rütbesine terfi ettirilerek Irak ve Havalisi Genel Komutanlığına atandı.⁴⁴

Birinci Rota Muharebesi'nin gerçekleştiği 20 Ocak 1915 tarihine kadar iki düşman kuvvet de birlikleri içerisinde çeşitli tedbirler alıp takviyeler yaptılar. 20 Ocak 1915'te İngiliz kuvvetleri Mezira'dan hareket edip Kurna'dan kuzey yönüne ilerleyerek Türk kuvvetlerinin bulunduğu Rota kesimine yaklaştı. Bu ilerleme Birinci Rota Muharebesi'ni başlattı. Birinci Rota Muharebesi'nde Türkler sadece Dicle sol sahilindeki kuvvetlerini kullanmıştı. Süleyman Askerî Bey, cephede savaş devam ederken Rota Kanalı ilerisinde piyade hattı gerisinde gidişatı gözlemlerken İngiliz kuvvetlerini karşılamakla görevlendirdiği 26. Alay 1. Taburunun yan yürüyüşünü yanlış olarak değerlendirerek taburun kaçmış olabileceğini düşündü. Bu duruma

⁴³ Serdar Sakin, "Birinci Dünya Savaşı'nda Irak Cephesinde Osmanlı Devleti ile İngiltere Arasındaki Çarpışmalar (1915)", *Gazi Akademik Bakış*, C. IV, S. 7 (Kış 2010), s. 137.

⁴⁴ Figen Atabey, "Öncesi ve Sonrası ile Osmanlı'nın Kutü'l-Amâre Zaferi", *Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi*, C. X, S. 53 (2017), s. 206.

engel olmak için bu tabura doğru koşarken bir piyade kurşunu ile iki bacağundan yaralandı. Ancak, 26. Alay 1. Taburu sol yan hizalarına yetişti ve mevzi alarak düşmana ateş açtı. İngiliz kuvvetleri ise su ve bataklıkta zorlu ilerleyişlerine bu şiddetli ateşin de eklenmesiyle görevlerini yerine getiremediler ve ilerleyişlerinin durması nedeniyle geri çekilmeye başladılar. Kuşatma kolu geriye atılınca İngiliz kuvvetleri de çekilmeye başladılar. Ancak, Süleyman Askerî Bey'in yaralanması ileri bir harekâtı engelledi. Türk tarafının kaybı seksen yedi kişiydi. Rota Nehri'nin güneyinde iki mavna batırılarak ve nehre ilk defa torpil de konularak İngiliz filosunun birliklerine denizden yardımı etkisiz hale getirildi. Türk birliklerinin Birinci Rota Muharebesi'nde kullanılması da ilk Türk zaferinde etkili oldu ve Türk zaferi ile İngilizler Kurna'ya çekildiler.⁴⁵ Süleyman Askerî Bey, Başkomutanlık Vekâletine 20 Ocak 1915 tarihinde yazdığı bir rapor ile iki bacağundan yaralandığını ve uzun bir süre tedavi göreceğini bildirmiştir. Geçici olarak kendisine vekâlet etmek üzere Halep'te bulunan Birinci Kuvve-i Seferiye Komutanı Kâzım (Karabekir'in) Bağdat'a gelerek emir ve komutayı teslim almasını istemiştir. Bu durumdan ötürü bizzat hazırladığı harekât planını da ertelemiştir. Başkomutan Vekili Enver Paşa bu talebi geri çevirmemiş ve Kâzım (Karabekir'in) en seri vasıta ile giderek emir komutayı teslim almasını emretmiştir. Bu emri alan Kâzım (Karabekir), Süleyman Askerî'ye bir telgrafla bu durumu bildirmiştir. Yola çıkan Kâzım (Karabekir) Bağdat'a yaklaştığı sırada Süleyman Askerî'den bir telgraf almıştır. Telgrafta Askerî, “*yarasının hafif olduğunu, harekâtı bizzat idare edebileceğini ve Bağdat'a gelmesine lüzum kalmadığını*” bildirmekteydi. Kâzım (Karabekir) Bağdat'a yaklaşmış olduğundan yoluna devam etmiş ve 2 Şubat 1915 akşamı Bağdat'a ulaşmıştır.⁴⁶ İkili arasında yapılan görüşmede Kâzım (Karabekir), Süleyman Askerî Bey'in, Irak'ta uygulamak istediği planlara karşı görüşünün olumsuz olduğunu kendisine bildirmiştir. Kâzım (Karabekir) bu konudaki görüşlerini ve kendi stratejisini Süleyman Askerî Bey'e aktarmış ama Süleyman Askerî tarafından da Kâzım (Karabekir'in) görüşleri ve stratejisi uygun bulunmamıştır. Kâzım (Karabekir)

⁴⁵ Hüsni Tekeşin, “Süleyman Askerî Bey'in İntiharı Olayı”, (Yay. Haz.) Orhan Neçare, *Kütü'l-Amâre Zaferinin 100. Yılı Münasebetiyle I. Dünya Savaşı'nda Irak Cephesi Uluslararası Sempozyumu Bildirileri*, 28-29 Nisan 2016, AKDİTYK Atatürk Araştırma Merkezi Yay., Ankara 2016, s. 279-280; مَعُونَة Mavna, Arapça مَاتُونَة Ma'uneden: Gemilere ve vapurlara yük ve kömür taşıyan güvertesiz büyük tekne. Bk. Şemseddin Sami, *a.g.e.*, s. 1378.

⁴⁶ *Birinci Dünya Harbinde Türk Harbi, Irak-İran Cephesi 1914-1918*, C. III, I. Kısım, Genelkurmay Basımevi, Ankara 1979, s. 132.

durumu Başkomutanlık Vekâletine bildirmiştir. Görüşlerinin burada da kabul görmemesi neticesinde Kâzım (Karabekir), Irak'tan İstanbul'a çağrılmıştır. Enver Paşa da zaten Süleyman Askerî ile aynı görüşte olduğu için onun planını kabul etmiş, Kâzım (Karabekir'in) İstanbul'a dönmesini emretmiştir.⁴⁷

Birinci Rota Muharebesi'nden sonra Rota Kanalı kuzeyinde kurulmuş olan Irak Genel Komutanlık Karargâhı, Süleyman Askerî Bey'in emri ile Nasıriye'ye taşınmak için 26 Ocak 1915'te hareket ederek 29 Ocak 1915'te Kutü'l-Amâre'ye ulaştı. Burada bir hafta kaldıktan sonra ikinci bir emirle 6 Şubat 1915 tarihinde Garaf Kanalı üzerinden hareket ederek 11 Şubat 1915 tarihinde Nasıriye'ye vardı ve Irak Genel Komutanlık Karargâhı buraya taşınmış oldu. Dicle Nehri'nin taşması sonucu var olan kuru arazinin sular altında kalması ve bataklıkları kaplaması yerleşmeye uygun yerlerin sayısını azalttı. Bu durum çok sayıda aşiret ve birliğin bir arada bulunmasına neden oldu ve bu da bazı huzursuzlukları beraberinde getirdi. Türk

⁴⁷ 2 Şubat 1915 günü Bağdat'a ulaşan Kâzım (Karabekir) hemen hastaneye giderek Irak Komutanı Süleyman Askerî'yi ziyaret etmiştir. Bu ziyarette Süleyman Askerî'nin Irak'ta uygulamak istediği harekât planı üzerinde konuşmuşlardır. Askerî, uygulamak istediği harekât planını açıkladıktan sonra İngiliz ordusuna pek önem vermediğini, aşiretlere çok güvendiğini söylemiştir. Ancak Kâzım (Karabekir) Askerî'nin harekât planına itiraz etmiş ve bu itiraza karşı görüşlerini şöyle belirtmiştir: İlk olarak Büyük kuvvetlerle İngilizlere karşı yapılacak taarruz Nasıriye - Zübeyr istikametinden değil, Dicle ve Ahvaz üzerinden yapılması gerekmektedir. Buna gerekçe olarak da İngilizlerin Basra ve Zübeyr'i tahkim etmiş olmaları ihtimalini göstermiştir. 2. Harekâtı başarıya ulaştırmak için yeni ilerlemenin kademeli bir tempo içinde yapılması gerektiğini belirtmiş, Nasıriye ve daha gerilerde birçok ihtiyat mevzilerinin meydana getirilmesi için çalışılmasını söylemiştir. 3. İleri harekât esnasında nehrin uygun yerleri düşmanın geçişine kapatılmalıdır. 4. Her türlü ikmal için gerekli bağlantılar kurulmalı ve buna ait bir teşkilat da oluşturulmalıdır. 5. İngiliz Ordusu ciddiye alınmalı ve bu orduya gereken önem verilmelidir. En son silah sistemleri ile donatılmış her türlü araç ve silaha sahip böyle bir ordu karşısında aşiretlere güvenilmemelidir.

Kâzım (Karabekir) bu kuvvetin muntazam bir ordu karşısında kolayca eriyebileceğini açık bir lisanla anlatmaya çalışmıştı. Ancak bu konuşma sırasında ileri sürdüğü ve gerekçelerini de izah ettiği düşüncelerini Süleyman Askerî'ye kabul ettirememiştir. Askerî, planından ve aşiretlerle ilgili düşüncelerinden vazgeçmeyeceğini net bir şekilde ifade etmiştir. Kâzım (Karabekir) Bağdat'ta kaldığı sürede, burada bulunan emekli ve bilgili askeri kişilerle görüşerek Irak ve aşiretleri hakkında önemli bilgiler edinmişti. Edindiği bilgilerle burada uygulanan yöntemin başarı getirmeyeceğine kanaat getirmiş, ileride muhtemel bir başarısızlığı önlemek için hiç olmazsa kısa süre önce komutasını bıraktığı Birinci Kuvve-i Seferiye'nin buraya gönderilmesini ilgililere bildirmiştir. Başkomutanlık Vekâleti dahi bu tekliften şüpheye düşerek böyle bir şeye ihtiyaç olup olmadığını Süleyman Askerî'ye sormuştur. Askerî cevabında bu kuvvete ihtiyaç olmadığını, bu kuvvetin Irak'a gönderilmesinin büyük bir hata olacağını bildirmiştir. Bu cevaptan sonra da Kâzım (Karabekir'in), iyileşinceye kadar kendisine yardım etmesini ve işleri kendi adına yapmasını önermiştir. Ancak Kâzım (Karabekir) bu teklifi reddetmiş ve bunun üzerine Irak'tan İstanbul'a çağrılmıştır. Kâzım (Karabekir) maiyetiyle birlikte 10 Şubat 1915'te İstanbul'a hareket etmiştir. Bk. *Birinci Dünya Harbinde Türk Harbi, Irak-İran Cephesi 1914-1918*, s. 132-134; Enver Paşa'nın daha sonra Irak Komutanlığına yazdığı bir yazısından da aşiretlere bakış açısının değişmediği anlaşılmaktadır. Enver Paşa, 17/18 Temmuz 1915 tarihli yazısında "aşairin halinden nevmid (ümitsiz) olmayınız. Onlardan behemehâl istifade etmek arzusunda sebat ediniz" emrini vermektedir. Bk. Hamit Pehlivanlı, "Kâzım Karabekir Irak Cephesi'nde", (Yay. Haz.) Orhan Neçare, *Kütü'l-Amâre Zaferinin 100. Yılı Münasebetiyle I. Dünya Savaşı'nda Irak Cephesi Uluslararası Sempozyumu Bildirileri*, 28-29 Nisan 2016, AKDYYK Atatürk Araştırma Merkezi Yay., Ankara 2016, s. 246.

kuvvetlerinin hareket yeteneği azaldı ve bazı önlemler alındı. Birinci Rota Muharebesi'nden Şuayyibe Muharebesi'ne kadar Türk kuvvetleri Kurna'da İngiliz birliklerini belirlemek amacıyla baskınlar yaptılar. Bu baskınlar İngiliz ve Osmanlı kuvvetleri arasında pek çok çarpışmaya neden olacaktı. Türk birlikleri başarılar da elde etti. Kerha grubuna ait bir müfreze Hüveyze kasabasını işgal etti. Türk Kerha grubu İran Irak'ına girerek Abadan'a akıtılan petrolün çıktığı yer olan Ahvaz'a doğru ilerlediler. Ahvaz'daki İngiliz petrol hattı kilometrelerce tahrip edildi. 3 Mart 1915 tarihinde gerçekleşen Gâdir Muharebesi'nde İngilizler, Türk sol yan koluna yenildiler.⁴⁸ Süleyman Askerî Bey ve birlikleri 11 Nisan 1915'te Bercisiyye ve Şuaybe'deki müstahkem İngiliz mevzilerine taarruza başlamıştır.⁴⁹

Şuayyibe Muharebesi İngilizlerle Osmanlı kuvvetleri arasında 12-14 Nisan 1915 tarihinde meydana geldi. İngilizlerle Zübeyr kazasının civarında yapılan Şuayyibe Savaşı'nı Süleyman Askerî'nin iyileşememesi sebebiyle İtfaiye Alay ve Sağ Cenah Kumandanı Ali (Çetinkaya) Bey idare etti. Ancak Süleyman Askerî Bey doktorların tüm uyarılarına rağmen hastanede kalmayarak sedye içinde Nasriyye'ye geldi. Oradan Hamisiyye'ye, 3 Nisan 1915'te Nahile'ye ulaştı ve Bercisiyye'ye gelerek Fırat Kolu Komutanı Binbaşı Ali ile saldırının ana hatlarını görüştü ve gerekli emirleri verdi. Şuayyibe Muharebesi'nde Süleyman Askerî'nin başında bulunduğu kuvvet Charles V. F. Townshend'e göre; 20 bin Arap, Kürt (büyük kısmı gayrinizamî kuvvetlerden ve jandarmalardan olmak üzere) ve Türk askeri ile 15-20 dağ topundan oluşuyordu.⁵⁰ Hâlbuki Süleyman Askerî Bey, insan gücü bakımından 9 tabur piyade, 1 istihkâm bölüğü, 2 süvari bölüğü, 10.000 Arap mücahidi toplamıştır. Ayrıca 26 sahra, 2 dağ ve 1 obüs topu temin etmiştir.⁵¹ Türkler bu kuvvetle İngiliz Müstahkem Ordugâhına saldırdı. 12 Nisan 1915 tarihinde Şuayyibe'de gerçekleştirilen saldırı başarısız oldu ve Türk askerî birlikleri Bercisiyye'nin batı sınırına çekildiler. 14 Nisan 1915'te İngiliz kuvvetlerinin bir çıkış hareketiyle Bercisiyye sınırlarında yapılan savaşta Türk birliklerinin geri çekilmesi zorunluluğu doğdu. Şuayyibe Muharebesi'nde İngilizler Arap aşiretlerinin de yardımıyla Türk birliklerinin büyük kayıplar vermelerine sebep oldular. Türk kuvvetlerinin içerisinde yer alan Süleyman Askerî Bey'in çok güvendiği ve İngilizleri Irak'tan atmak için

⁴⁸ Tekeşin, a.g.m., s. 281-282; Bazı kaynaklarda Şuaybe şeklinde de geçmektedir.

⁴⁹ Atabey, "Kutü'l-Amâre Kuşatması'na Giden Yolda Osmanlı'nın Selman-ı Pak Zaferi", s. 208.

⁵⁰ Tekeşin, a.g.m., s. 282-283.

⁵¹ Sakin, "Birinci Dünya Savaşı'nda Irak Cephesinde Osmanlı Devleti ile İngiltere Arasındaki Çarpışmalar (1915)", s. 140.

yeterli gördüğü Arap aşiretleri ve mücahitleri muharebe alanından tümüyle kaçtılar. Irak Genel Komutanını üzen bir diğer olay da birkaç bin atlı aşireti komuta eden Ziya Bey'in Zübeyir'i geri almak için gönderilmiş olan Acemî Bey hakkında onun aşiretleriyle beraber İngilizlere katıldığını söylemesiydi. Hâlbuki Acemî Bey Basra'nın kaybedilmesinden sonra Türk ordusuna cephane, silah ve yiyecek temin etmişti. Aynı zamanda yaralı olanları Nasıriye'ye götürmek suretiyle yardımda bulunmuş, Şuayyibe'deki yenilgiden sonra bile Türk ordusuna desteklerini kesmemiş ve Hamisiye'ye kadar araçlarıyla yiyecek, silah, cephane ve yaralıları taşımıştı. Şuayyibe Muharebesi'nde Türk kuvvetlerinin Bercisiyye Koruluğu'ndaki asıl mevzide savunmaya geçme isteği Sinaf bataklığının yakınlarına yaklaşmış olan İngiliz nehir filosunun gemilerinin saldırıları nedeniyle sonuçsuz kaldı. Bu saldırıya ek olarak zaten psikolojik olarak büyük bir çöküş içerisinde bulunan Türk kuvvetleri karışık bir halde çekilirken Arapların Türkler aleyhindeki tutumları karışıklığı daha da artırdı.⁵² Süleyman Askerî'nin çok güvendiği aşiret kuvvetleri çekilme esnasında fırsat buldukça Türk askerlerine saldırmışlar, soymuşlar ve soymakla da kalmayıp öldürmüşlerdir.⁵³ Araplar bu şekilde Nahile'ye kaçtılar. Fırat Grubu Komutanı Binbaşı Ali Bey, Irak Genel Komutanı Süleyman Askerî'ye durumu rapor ederek geri çekilmeyi önerdi ve rica etti. (Genel geri çekilme emri Süleyman Askerî Bey'in intiharından sonra gerçekleşti ve Türk kuvvetleri Nasıriye'ye doğru geri çekilmeye başladı.)⁵⁴ Üç gün üç gece devam eden Şuaybe Muharebesi'ni⁵⁵ sedye üzerinde yaralı vaziyette sevk ve idare etmeye çalışsa da başarılı olamayan Süleyman Askerî Bey, bu yenilgiyi gurur meselesi yaparak, 14 Nisan 1915 günü muharebe meydanında arabasında intihar etti.⁵⁶ Fırat Grubu Komutanı Binbaşı Ali'nin Başkomutanlık Vekâleti'ne gönderdiği 12 Mayıs 1915 tarihli raporuna göre; Türk kaybının 5028 olduğunu bildirmiş yani Türk birliğinin üçte ikisi burada yok olmuştur. (Türk kuvvetleri bu muharebeye 9000 mevcutla katılmışlardı.) İngilizlerin

⁵² Tekeşin, a.g.m., s. 283.

⁵³ Pehlivanlı, a.g.m., s. 247.

⁵⁴ Tekeşin, a.g.m., s. 284.

⁵⁵ T.C.B.D.A.G.M., *Arşiv Belgelerine Göre Kütü'l-Amâre Zaferi*, (Yay. Haz.) Resul Köse, v.d., İstanbul 2016, s. 62.

⁵⁶ Atabey, "Öncesi ve Sonrası ile Osmanlı'nın Kutü'l-Amâre Zaferi", s. 206; İsmet Görgülü, *On Yıllık Harbin Kadrosu 1912-1922*, TTK Basımevi, Ankara 1993, s. 161; Dahiliye Nezâreti'ne gönderilen telgrafta durum şöyle anlatılmıştır: ...Şuaybe namındaki müstahkem bir mevzide tahassun eden düşmana vâki olan taarruz ve hücumları otuz altı saat gayet şiddetli devam etmiş ve henüz lâıkiyle anlaşılamayan esbâbının ilcaâtıyla ordu maa't-teessüf geri çekilmiş ve Irak Havalisi Umum Kumandanı Süleyman Askerî Bey bu hâlden müteessir olarak intihâr etmiş... Bk. T.C.B.D.A.G.M., *Arşiv Belgelerine Göre Kütü'l-Amâre Zaferi*, s. 54.

ise 11 İngiliz subayı, 53 İngiliz astsubayı ve eri, 6 Hintli subay, 91 Hintli astsubay ve er kaybı olmuş ve yaralılarla birlikte toplam kayıpları 1060'tır.⁵⁷ Askerî'nin intiharı üzerine, Edirne'de 4. Tümen Komutanı Albay (Miralay) Nureddin 23-24 Nisan 1915 tarihinde Irak ve Havalisi Genel Komutanlığı'na tayin edildi. Albay Nureddin Bey, 19 Mayıs 1915 günü Irak ve Havalisi Genel Komutanlığı'nı vekâleten yürüten Yarbey Ali Bey'den devraldı.⁵⁸ Yaklaşık aynı zamanlarda İngiltere de bölgedeki komuta kademesinde önemli bir değişiklik yapmıştır.⁵⁹ İngilizlerin Irak seferi Hindistan karargâhı tarafından yönetilmekteydi. Sağlık sorunları nedeniyle General Barret'in Nisan 1915'de Irak'taki kuvvetlerin başından ayrılıp Hindistan'a dönmesi üzerine, Hindistan karargâhı bu görevde başarılı olacağını düşündüğü General Townshend'i Irak sefer kuvvetleri içerisindeki 6. Tümenin komutasına getirdi.⁶⁰ Townshend 22 Nisan'da birliklerin komutasını devraldı.⁶¹

Irak ve Havalisi Kumandanlığına atanan Albay Nurettin Bey, İngilizlerin elinde bulunan Basra'yı geri almak amacıyla hazırlıklarını tamamlamaya çalıştığı günlerde, Irak'taki İngiliz kuvvetlerinin başında bulunan General Townshend, Irak Seferi Kuvvetleri Kumandanı Sir John Nikson'dan Türklerin Kurna'nın kuzeyindeki savunma hatlarından sökülerek ileri harekâta geçilmesi ve Türkler için önemli bir askerî merkez olan Amâre'nin alınması konusunda bir emir almıştır.⁶² 31 Mayıs 1915'de yoğun topçu ateşi desteği ile başlayan 6'ncı Tümenin taarruzuyla beraber İkinci Rota Muharebesi başlamış oldu.⁶³ Bu taarruz sonucu ileri mevzideki Türk

⁵⁷ Kaştan, a.g.m., s. 749; Tekeşin, a.g.m., s. 284.

⁵⁸ Necati Fahri Taş, "Kutü'l-Amâre Zaferi'nin Siyasi Sonuçları", (Yay. Haz.) Orhan Neçare, *Kütü'l-Amâre Zaferinin 100. Yılı Münasebetiyle I. Dünya Savaşı'nda Irak Cephesi Uluslararası Sempozyumu Bildirileri*, 28-29 Nisan 2016, AKDITYK Atatürk Araştırma Merkezi Yay., Ankara 2016, s. 486; Orhan Avcı, *Irak'ta Türk Ordusu (1914-1918)*, Vadi Yay., Ankara 2004, s. 29.

⁵⁹ Barış Metin, "Türk Basınına Göre Birinci Dünya Savaşı'nda Kutü'l-Amâre Zaferi", (Yay. Haz.) Orhan Neçare, *Kütü'l-Amâre Zaferinin 100. Yılı Münasebetiyle I. Dünya Savaşı'nda Irak Cephesi Uluslararası Sempozyumu Bildirileri*, 28-29 Nisan 2016, AKDITYK Atatürk Araştırma Merkezi Yay., Ankara 2016, s. 99.

⁶⁰ Mahir Küçükvatan, "İngiliz Basınında Osmanlının Kut'ül-Amare Zaferi", *Çağdaş Türkiye Tarihi Araştırmaları Dergisi*, C. XIII, S. 26 (Bahar 2013), s. 58.

⁶¹ Kaştan, a.g.m., s. 749.

⁶² Osman Akandere, "Kutü'l-Amâre Zaferi'nin Türk ve Müttefik Devletler Kamuoyundaki Yansımaları", (Yay. Haz.) Orhan Neçare, *Kütü'l-Amâre Zaferinin 100. Yılı Münasebetiyle I. Dünya Savaşı'nda Irak Cephesi Uluslararası Sempozyumu Bildirileri*, 28-29 Nisan 2016, AKDITYK Atatürk Araştırma Merkezi Yay., Ankara 2016, s. 524.

⁶³ Yavuz Ölçen, *Birinci Dünya Harbi Irak Cephesi Küt'ül Ammare Muharebeleri (29 Nisan 1916-16 Şubat 1917)*, Ankara Üniversitesi Türk İnkılap Tarihi Enstitüsü, Basılmamış Doktora Tezi, Ankara 1992, s. 9.

kuvvetleri kolayca imha veya esir oldular.⁶⁴ Arkasından ileri hareket başlatarak önce Arar'ı sonra Ebu Haşim tepelerini ele geçirdiler. İngilizler top atışları ile üstünlüğü ele aldılar. Bunun üzerine Dicle Tümen komutanı durumu Irak Genel Komutanı Albay Nurettin'e bildirdi. Tümenin geri çekilmesi ve itfaiye alayının da Amâre'de kalmasını önerdi. Bunun üzerine Irak Genel Komutanı o geceden başlayarak Eburuha ve Şattü'l Amâre çevresinde elverişli yere çekilmeleri emrini verdi. Nurettin Bey ilave tedbirler alarak bir piyade alayı ve bir süvari bölüğünün Amâre'ye gönderilmesini emretti. Türk birlikleri emir üzerine geri çekilirken İngilizler 1 Haziran 1915'te Ebuacan'a şiddetli bir taarruz başlattı. Diğer yandan Türk birliklerinin çekilmesini engellemek için şiddetli top atışları yaptılar. General Townshend komutasındaki İngiliz birlikleri 31 Mayıs'ta kuzeye doğru ilerlemeye başlayarak 3 Haziran'da Amâre'yi ele geçireceklerdir. Bu arada Türk birliklerini takip ederek 140 Türk esiri, iki top, çok miktarda tüfek ve cephaneye ele geçirdiler. Eburubeyle ve Şattü'l Amâre çevresindeki aşiretler Türklerin geri çekildiğini görünce yardım etmenin yerine, Türk askerlerini soyar ve öldürürler. İngilizlerin Amâre'ye yaklaşması üzerine yerli Arap aşiretlerinin olumsuz tavırları da görülünce, Türk birlikleri geri çekilmişti. Amâre'de büyük karışıklık olmuş, Amâre Komutanı Yarbey Seyfullah, Amâre Mutasarrıfı Asım ve birkaç subaydan oluşan heyet aralarında konuşarak teslim olmaya karar vermişlerdi. Bu durum üzerine; Amâre Komutanı Yarbey Seyfullah, Dicle Tümen Komutanı Binbaşı Abdulhalim, Amâre Mutasarrıfı Asım ile 30-40 subay İngiliz birliklerine teslim oldu. Böylece Amâre İngilizlerin eline geçti.⁶⁵

⁶⁴ Levent Ünal, "Plan ve Krokilerle Kutü'l-Amâre Zaferi", (Yay. Haz.) Orhan Neçare, *Kütü'l-Amâre Zaferinin 100. Yılı Münasebetiyle I. Dünya Savaşı'nda Irak Cephesi Uluslararası Sempozyumu Bildirileri*, 28-29 Nisan 2016, AKDITYK Atatürk Araştırma Merkezi Yay., Ankara 2016, s. 376.

⁶⁵ Kaştan, a.g.m., s. 751; Hücumla birlikte Amâre'nin İngilizlerin eline geçmesi General Townshend'in anılarına yansıyan şekliyle şöyle meydana gelmiştir: "1 Haziran 1915 sabahı güneşin doğuşuyla birlikte bütün İngiliz bataryaları – savaş gemileri de dâhil olduğu halde – Bahran (Arran) güney kenarındaki Türk topçu mevzileri üzerine ateş açmıştır. Kal'atü's-Salih civarındaki bir miktar düşman süvarisiyle bir piyade bölüğünü ateşimizle püskürttükten sonra Comet gemisi Kal'atü's-Salih'e ulaşmıştır. Oranın şeyhi Comet gemisine geldi. Bu şeyhe tutarı ödenmek üzere 15.000 kişiye erzak toplanmasını emrettim. Arkamda 15.000 kişi mevcut olduğunu ve bunun çok yakında geleceğini şeyhe söylemekte ki amacım, emindim ki ben burayı terk eder etmez bu olayı Araplar bir Hecinsüvar ile hemen Amâre'deki Türklere ulaştıracaklardı. Böyle bir haberin, Türklerin daha fazla bir direniş ve kararlılık göstermesine engel ve belki de Amare'yi terk ederek kuzeye doğru geri çekilmeye devam etmelerine sebep olacağına zannediyordum. 3 Haziran 1915 öğleden sonra Amare'deki gümrük dairesi hizasında bulunduğumuz bir sırada Türk kumandanı Halim Bey, Amâre Kaymakamı Aziz Bey ve otuz kırk subay teslim olmak için gemiye geldiler. Şunu göz önüne almalı ki bu sırada topu topu elimde denizci ve karacıdan ancak 25 kişi vardı. Türklerin kolayca teslim olmalarına ve çekilmelerine sebep olan bu hilemi çaktırmamak için Amare kaymakamıyla görüştim. O, yararlanılacak erzakın

İngilizler daha sonra Osmanlı birliklerinin İngiliz birliklerine saldırı yapmak için üs olarak kullandıkları Nasıriye'nin işgali için hazırlıklara girişmişlerdir.⁶⁶ Basra'nın sivil yönetiminin merkezi konumundaki Nasıriye General Nixon'a göre stratejik bir konuma sahipti. İngilizler Nasıriye'nin kontrolü ile Basra'daki büyük Arap aşiretlerinin kontrolünü sağlayabilirlerdi.⁶⁷ İngiliz ileri harekâtı durmayarak 27 Haziran 1915'te yeniden Akika Seddesine doğru başlamıştır. 28 Haziran 1915'te ise Safha kanadının ağzında İngiliz birliklerinin yığınakları görülmüştür. Buna karşılık, Türk topçuları buralara gelen İngiliz gemilerine sürekli ateş ederek kendini korumaya çalışmıştır. Bu yüzden İngiliz ilerleyişi çok yavaş olmuştur. Türk birliği sınırlı sayıda iken, İngilizler durumu kurtarmak ve rahat hareket etmek için sürekli takviye etmektedir. 2 Temmuz 1915'te İngilizler 850 kişilik bir kuvveti Safha boğazının her iki yakasına çıkarır. Burada Türk birlikleri ile çetin çatışma yaşanır. Bunun üzerine İngilizler tekrar gemilerine dönerler. İngilizlerin bu hareketi keşif amaçlıdır. 4 Temmuz 1915 tarihi itibari ile Nasıriye'de Türk birliklerinde 400-450 asker, 400 aşiret gücü, ayrıca Kûtü'l-Amâre'den getirilen takviye kuvveti yer almaktadır. İngilizler kanal kıyısı boyunca ve kuzeyden hareket ederler. İngiliz ilerlemesine Türk topçu, piyade ve aşiret güçleri ateşle karşılık verirler. Satra kermesinin kuzeyindeki iki İngiliz taburu ile aşiret güçleri karşılıklı ateş ederler. Ancak Türk güçleri ve aşiret güçleri bu yoğun İngiliz güçlerinin ateşine dayanamayarak geri çekilirler. Bu geri çekilmeye aşiret reislerinden Uceymi Paşa'nın teklifi etkili olmuştur. Türk birlikleri ile İngiliz güçleri arasında Temmuz ayı boyunca çarpışmalar devam eder. Bu çarpışmalarda Müntefik komutanın 2 Ağustos 1915 tarihli raporunda Türklerin kaybı; 12'si subay 1168 şehit, 12'si subay

mevcut olmadığını söyledi. Kendisine arkandan filo gemileriyle on beş bin kişinin gelmekte olduğunu söyledim. Bunun üzerine eli altında birçok Türk peksimeti olduğunu söyledi.” Bk. Sakin, Birinci Dünya Savaşı'nda Irak Cephesinde Osmanlı Devleti ile İngiltere Arasındaki Çarpışmalar (1915)”, s.

143-144; ^{هجين} Hecin: 1. Arap cinsiyle diğer bir cinsten doğmuş melez at. 2. Koşuda kullanılan pek yürük (iyi ve çabuk yürüyen) bir cins deve. Bk. Şemseddin Sami, *a.g.e.*, s. 1506; Süvar: Atlı, ata binmiş, binici anlamlarına gelmektedir. Bk. Şemseddin Sami, *a.g.e.*, s. 739. Fitne-i İngiliz burada da başarılı olmuş ve fazla bir direnişle karşılaşmadan Amâre'yi ele geçirmişlerdir; Townshend, Arapların Türkleri yağmalamasıyla ilgili şunları söylemektedir: “4 Haziran günü kasabadaki Araplar, Türk subayların ikametgahlarını, hastanelerini, erzaklarını yağmalamaya başladı. Araplar resmi binalardan ve hastaneden mobilya, halı, yatak, battaniye gibi malzemeler alıyorlardı. Arapların üzerine ateş açılması emrini verdim. İçlerinden üç dört kişi ölünce diğerleri kaçışmaya başladılar.” Bk. Charles V. F. Townshend, *Mezopotamya Seferim Kurna, Kûtü'l-Amâre ve Selman-ı Pâk Muharebeleri*, Çev. Gürol Koca, Türkiye İş Bankası Kültür Yay., İstanbul 2012, s. 104.

⁶⁶ Atabey, “Kûtü'l-Amâre Kuşatması'na Giden Yolda Osmanlı'nın Selman-ı Pak Zaferi”, s. 209.

⁶⁷ Küçükvatan, *a.g.m.*, s. 58.

493 yaralı, 44'ü subay 484 kişi tutsak olmak üzere toplam kayıp 2213 kişidir. İngilizlerin kaybı 104 ölü 429 yaralı olmak üzere 531 kişidir.⁶⁸ 24 Temmuz 1915 sabahı başlayan üstün kuvvetteki İngiliz taarruzu, kanal ağzlarına kadar sokulan İngiliz gemilerinin top ve makineli tüfek ateşlerinin de etkisiyle gelişti. Bu durum karşısında Türk birlikleri, akşama doğru çekilmek zorunda kaldı.⁶⁹ General George F. Goringe komutasındaki 12. Tümen, 24 Temmuz'da Nasıriye'yi ele geçirerek İngilizlerin Basra Vilayeti'nin batı tarafını kontrol etmelerini sağlamıştır.⁷⁰ Yenilgiye uğrayan Türk Müntefik Komutanlığı kuvvetleri, bataklıklar, sazlıklar içinden bin bir zorlukla çekiliyordu. Yanlarına aldıkları Arap kılavuzlarının yanlış yol göstermeleri birlikleri zor duruma düşürmüştü; kendilerinden pek çok şey beklenen aşiretlerin dağılması da durumu daha zor bir hale getirmiştir. Birlikler çok ağır zayıat vermiş; topların hepsi elden çıkmış, cephane, araç ve erzakın hemen hemen tümü İngilizlerin eline geçmişti. Kurtulan subay ve askerler 26 Temmuz'da Şatrat'ül Müntefik'e ulaşmıştı.⁷¹

İngilizler Türklere karşı elde ettikleri başarılar silsilesinin ardından Bağdat'a doğru hızla ilerlemeyi düşünebilirlerdi ancak birlikler Bağdat'a doğru ilerledikçe ikmal desteği aldıkları denizden uzaklaşmaktaydılar. İkmal yollarının ve zamanın uzaması nedeniyle oluşabilecek aksaklıklar İngiliz birliklerinin durumunu tehlikeye düşürebilirdi. Bu nedenlerden ötürü General Townshend ilerleme için kendisine talimat gelmeden harekâta devam etmedi.⁷² Aynı zamanda aşırı sıcakların gelmesi de harekâtın durmasında başka bir etken olarak karşımıza çıkmaktadır. Bu bekleme evresinde 12. Kolordu Komutanlığı, eksik teçhizatlarını tamamlamak üzere harekete geçmiştir. 1 Ağustos 1915 tarihinde Erkân-ı Harbiye-i Umumiye'ye gönderdiği şifre telgrafta 4. Ordu'dan Musul'a gönderilecek 6,5 santimetrelilik dağ toplarının Erzurum'dan Diyarbakır yoluyla 1760 adet Van'a ulaştığını bildirmiştir. Ancak bu topların tek başına yeterli olmadığını, mermi ve diğer donanımlarının da temin edilmesini ayrıca topların taşınması için hayvan satın alınıp gönderilmesini istemiştir. Yazısını sonlandırırken de isteklerinin acilen yapılmasını istemiştir. Nitekim İngiliz istihbarat şubesinin elde ettiği bilgilere göre çok yakında Türk birliklerine Van ve Erzurum'dan her biri 500 mevcutlu 12 taburlu bir kolordu geldiği

⁶⁸ Kaştan, a.g.m., s. 752-753.

⁶⁹ Ölçen, *a.g.t.*, s. 10.

⁷⁰ Atabey, "Kutü'l-Amâre Kuşatması'na Giden Yolda Osmanlı'nın Selman-ı Pak Zaferi", s. 209.

⁷¹ Ölçen, *a.g.t.*, s. 10-11.

⁷² Küçükvatan, a.g.m., s. 59.

düşünülmüştür. O kuvvetin 9 Ağustos'ta Musul'a ulaşmış olduğu ve 11 Ağustos'ta Bağdat'a hareket edeceği bildirilmiştir. Bu kuvvetin keleklerle veya şahturlarla yollanacağı öngörülmüştür.⁷³

Townshend'e Hindistan karargâhından beklediği Türk birliklerinin imha edilmesi ve Kutü'l-Amâre'nin işgal edilmesi emri 23 Ağustos 1915'te gelir. General Nixon, General Townshend'den yapılacak durum değerlendirmesi sonrasında Bağdat'a ilerlemeye karar verirse kendisine bilgi vermesini ister. İngiliz subayı Sir Percy Cox da General Townshend'e Bağdat'a girmenin siyasi olarak büyük önem arz edeceğini bildirir.⁷⁴ Zira Bağdat, siyasi olarak Ortadoğu nezdinde İstanbul ile eşdeğer bir öneme sahipti.⁷⁵ Nurettin Bey Kutü'l-Amâre'nin güneyinde Essin bölgesinde savunma pozisyonu almıştır. İngilizler 12 Eylül'de Essin'in güneyindeki Ali Garbi'ye gelirler ve burada bir süre takviye kuvvetlerin gelmesini beklerler. İngiliz birlikleri Kutü'l-Amâre ile ilgili bütün hazırlıklarını 26 Eylül 1915'te bitirir. İngiliz Generali Frey komutasında 18. Tugay 26 Eylül'de karaya çıkarılır. Diğer yandan topçular mevzilerde kalmıştır. İngilizler 27 Eylül'de saldırıya geçerler. 27 Eylül sabahı Türk Birlikleri 103, 104 ve 105. alaylardan oluşmaktadır. İngilizler Atabe bataklığı yönünde taarruza devam ederek Türklere üstünlük sağlarlar. Dicle'nin sol kıyısında da İngiliz taarruzları ağırlık kazanır.⁷⁶ Ağır kayıplar veren Türk birlikleri 28 Eylül gecesi Selman-ı Pak istikametinde geri çekilmek zorunda kalmıştır. Bu geri çekiliş Irak Cephesi'nde bozguna uğramadan yapılan ilk düzenli geri çekilme hareketi oldu.⁷⁷ İngilizler 29 Eylül'de Türk birliklerinin çekilip çekilmediğini anlamak için keşif hareketleri düzenlerler. Türk birliklerinin çekildiğini anlayınca da Kutü'l-Amâre'yi işgal ederler.⁷⁸ Townshend anılarında savaşı tam bir zafer olarak görmekte ve “*Hindistan'daki İngiliz ordusunun tarihteki en önemli savaşlarından*

⁷³ Sakin, “Birinci Dünya Savaşı'nda Irak Cephesinde Osmanlı Devleti ile İngiltere Arasındaki Çarpışmalar (1915)”, s. 147; كالك Kelek: Nehirlerde, özellikle de Dicle'de işleyen bir sal. Şişirilmiş tulumlar üzerinde durmaktadır. Bk. Şemseddin Sami, *a.g.e.*, s. 1177; شاه طور Şahtur: Genellikle Tuna ile Fırat sularında kullanılan bir tür gemi. Bk. İsmail Parlatır, *Osmanlı Türkçesi Sözlüğü*, Yargı Yay., Ankara 2006, s. 1553.

⁷⁴ Kaştan, a.g.m., s. 753-754.

⁷⁵ Sibel Ceylan Yiğit, “Jeopolitik ve Jeostratejik Eksende İngiltere'nin Irak Politikası: Kutü'l Amâre Muharebesi”, (Yay. Haz.) Orhan Neçare, *Kütü'l-Amâre Zaferinin 100. Yılı Münasebetiyle I. Dünya Savaşı'nda Irak Cephesi Uluslararası Sempozyumu Bildirileri*, 28-29 Nisan 2016, AKDYYK Atatürk Araştırma Merkezi Yay., Ankara 2016, s. 652.

⁷⁶ Kaştan, a.g.m., s. 754.

⁷⁷ Ünal, a.g.m., s. 376.

⁷⁸ Kaştan, a.g.m., s. 754; Metin, a.g.m., s. 100; Kısıklı, a.g.m., s. 490.

biri” olarak tanımlamaktadır.⁷⁹ Kutü’l-Amâre’nin İngilizler tarafından işgali esnasında Albay Nurettin Bey komutasındaki birliklerden 1700 kayıp ve yaralı verilirken 1280 kişi de İngilizlere esir düşmüştür. İngiliz birliklerinin kaybı ise 1229 kişi olarak resmi kayıtlara geçmiştir.⁸⁰ İngiliz 6. Tümen Komutanı Townshend Türk birliklerinin takip edilmesi yönünde emir verir. 18. Tugay gemilere bindirilerek 1 Ekim’den itibaren ileri harekâta başlanır. İngilizler Kutü’l-Amâre’nin işgali ile birlikte neredeyse Basra Vilayeti’nin ve su yollarının tamamının kontrolünü ellerine geçirirler. İngilizler Türklerin Halep ve Erzurum’dan destek kuvvetler gönderdikleri duyumunu alırlar. Ancak bu kuvvetlerin birkaç haftadan önce savaş bölgesine ulaşabilmesinin imkânsız olduğunu düşünmektedirler. İngilizlerin amacı Türk destek kuvvetleri toparlanmadan Bağdat üzerine ilerlemektir. İngilizler ilerleme esnasında Kutü’l-Amâre’yi boşaltarak geri çekilen Türk kuvvetleriyle Selman-ı Pak’ta ciddi bir çarpışma yaşanabileceğini öngörseler de çarpışmalardan galip gelecekleri konusunda kendilerinden emindirler. Selman-ı Pak çarpışmalarından galip geldikten birkaç gün sonra Bağdat’a girmiş olmayı umarlar. Hindistan’daki İngiliz yönetimi Irak’taki mevcut kuvvetleri Bağdat’a girebilmek için yeterli görmektedir. Ancak işgal konusunda Fransa ve Mısır’dan gelecek olan destek kuvvetleri Bağdat’a ulaşmadan tüm endişelerden arınamayacaklarını düşünürler. Eğer destek kuvvetleri gecikir ve Türkler Çanakkale’den Bağdat’a yeni kuvvetler gönderirler ise durumları tehlikeli bir hal alacaktır.⁸¹ General Townshend çekilmekte olan Türk kuvvetlerini takip etmiş, (3-5) Ekim tarihinde Kutü’l-Amare’nin 100 km kuzeyindeki Aziziye’ye (Bağdat’a 80 km) ulaşmıştır. Townshend aslında Kutü’l-Amâre muharebesinden sonra düzenli bir şekilde taktiksel geri çekilme planını uygulayan Albay Nurettin Bey emrindeki Türk birliklerini takip ederek tamamen imha etmeyi planlamıştı. Ancak İngiliz komutan hiçbir zaman aradığı fırsatı bulamadı.⁸² Dicle Nehri’nin sularının çekilmiş olması nehir yolu ile yapılan ikmalin de gecikmesine neden oldu. Yaşanan gelişmeler sonucunda Townshend, Türk birliklerinin Aziziye ile Bağdat arasındaki Selman-ı Pak bölgesinde toplanarak düzen aldıklarını fark etti. Townshend eksik kuvvetler ile

⁷⁹ Nikolas Gardner, *Kut’ül Amâre Mezopotamya’da Bir Savaş (1915-1916)*, Etkileşim Yay., İstanbul 2016, s. 51.

⁸⁰ Atabey, “Kutü’l-Amâre Kuşatması’na Giden Yolda Osmanlı’nın Selman-ı Pak Zaferi”, s. 210.

⁸¹ Kaştan, a.g.m., s. 754-755.

⁸² Zekeriya Türkmen, “Birinci Dünya Harbi’nde Irak Cephesinde Türk-İngiliz Mücadelesi”, *1914’ten 2014’e 100’ üncü Yılında Birinci Dünya Savaşı’nı Anlamak Uluslararası Sempozyumu*, 20-21 Kasım 2014, Harp Akademileri Basımevi, İstanbul 2014, s. 402.

Selman-ı Pak'ta düzen alan Türklere karşı saldırı yapılmasını uygun bulmayarak durumunu Kutü'l-Amâre'de bulunan General Nixon'a bildirdi. Townshend'e göre destek kuvvetler gelene kadar bölgede stratejik konuma sahip olduğunu değerlendirdikleri Kutü'l-Amâre'de beklenilmeli ve gerekli hazırlık yapıldıktan sonra ileri harekâta geçilmelidir. Townshend Türklerin siper ve savunma savaşlarında eşsiz bir kabiliyete sahip oldukları kanaatindedir. Ayrıca Townshend Kutü'l-Amâre'de Türklere cepheden saldırmış olsaydı büyük bir yenilgi almış olacağını düşünür.⁸³

Osmanlı kuvvetlerinin Selman-ı Pak'a geri çekilmesi, Başkomutanlık karargâhını telaşlandırmış ve bu durum Irak Cephesi'ndeki komuta heyetine karşı bir güvensizlik yaratmıştır. Bu nedenle 5 Ekim 1915 tarihi itibarıyla 6. Ordu Komutanlığı oluşturulmaya başlanmıştır.⁸⁴ Bu yeni ordunun komutası o sırada Trakya'daki 1. Ordunun komutanı olan Alman Mareşal Colmar Von der Goltz'a verilmiştir.⁸⁵ Çok geniş yetkilerle donatılmış olan 6. Ordu Komutanı Von der Goltz, Kurmay Başkanı Kurmay Albay Kazım Karabekir ve karargâhı ile 15 Kasım 1915 tarihi itibarıyla İstanbul'dan hareket etmiştir. Bağdat'a doğru İngiliz ileri harekâtı devam ederken Osmanlı birlikleri, Kafkas Cephesi'nden 3. Ordu Komutanlığında görevli Başkomutan Vekili ve Harbiye Nazırı Enver Paşa'nın amcası 18. Kolordu Komutanı Albay Halil (Kut) Bey komutasında muharip kuvvetlerden oluşan I. ve V. Kuvve-i Seferiye olarak adlandırılan 51. ve 52. Piyade Tümeni ile takviye edilmiştir. 22 Kasım 1915 günü başlayacak olan Selman-ı Pak Muharebesine Irak ve Havalisi Genel Komutanlığı kuvvetlerinden 35. 38. ve 45. Piyade Tümenlerinin yanı sıra Kafkas Cephesi'nden 21 Kasım 1915 akşamı cepheye ulaşmış olan 18. Kolordu'ya bağlı 51. Piyade Tümeni hazır bulunmuştur. Ordunun en iyi muharip birliklerinin yanı sıra Hecinsüvar alayı ile Aşiret tugayından (Emekli Tümgeneral Mazhar Paşa komutasında) meydana gelen Irak Süvari Tugayı da Albay Nurettin Bey'in emrine verilmiştir.⁸⁶ Selman-ı Pak Türklerin Bağdat yolundaki son savunma noktasını oluşturmaktadır.⁸⁷ Bu nedenle Albay Nurettin Bey, 3 Ekim'den 22 Kasım'a kadar

⁸³ Kaştan, a.g.m., s. 755.

⁸⁴ Atabey, "Kutü'l-Amâre Kuşatması'na Giden Yolda Osmanlı'nın Selman-ı Pak Zaferi", s. 211.

⁸⁵ Ünalp, a.g.m., s. 182; Avcı, *a.g.e.*, s. 29; Müslüman askerlerden oluşan bu yeni ordunun komutanlığına Hıristiyan bir komutanın getirilmesinden Nurettin Bey rahatsız olur. Nurettin Bey'in rahatsızlığını açığa vurması üzerine Nurettin Bey'in yerine Enver Paşa'nın amcası olan Halil Bey görevlendirilecektir. Bk. Kaştan, a.g.m., s. 755; Taş, a.g.m., s. 487; Akandere, a.g.m., s. 526.

⁸⁶ Atabey, "Kutü'l-Amâre Kuşatması'na Giden Yolda Osmanlı'nın Selman-ı Pak Zaferi", s. 211-212.

⁸⁷ Ünal, a.g.m., s. 377.

Selman-ı Pak'ta çok iyi tahkim edilmiş iki savunma hattı oluşturmuştur. Dicle'nin sol kıyısında bulunan Selman-ı Pak bölgesi, Nehir, Selman-ı Pak ve Der'ye grubu olmak üzere dört savunma mevziisine ayrılmıştır. Bölgede oluşturulan birinci hat yaklaşık 10 km uzunluğunda olup, 15 adet toprak tabya ile güçlendirilmiştir. 38. ve 45. Piyade Tümenleri bu hattı korumakla görevlendirilmişlerdir. Bu güçlü mevziinin 3 km kadar gerisinde Osmanlı askerleri tarafından inşa edilmiş olan ikinci bir savunma hattı bulunmuştur. Bu hattın gerisinde de 51. Piyade Tümeni'nin ihtiyatta bekletilmesi öngörülmüştür. Nehrin güney kısmında 35. Piyade Tümeni mevzilendirilmiştir. Albay Nurettin Bey, bu birliğin siperlerinin sol kanadına da süvarilerini mevzilendirmiştir.⁸⁸

İngilizlerin hazırlıklarına bakacak olursak: İngilizler, Çanakkale'de yaşadıkları büyük başarısızlıktan sonra, Bağdat'ı ele geçirmelerinin İslâm dünyasında kendilerine büyük saygınlık kazandıracağını düşünüyorlardı.⁸⁹ Harekât konusunda 7 Ekim 1915 tarihinde İngiliz Savaş Komitesi toplanmış ve uzun tartışmalar sonucu diğer cephelerden Irak'a kuvvet kaydırmanın mümkün olmadığına kanaat getirmiştir. Ancak Irak Sefer Kuvvetleri Komutanı General Nixon, kararında direnmiş ve bir önceki muharebede ağır kayıplar vermiş, bitkin ve yorgun olan Osmanlı birliklerine karşı elindeki kuvvetlerle zaman kaybetmeden taarruza geçildiği takdirde başarı sağlanabileceğini ve Bağdat yolunun açılacağını ileri sürmüştür. 24 Ekim 1915 tarihinde nihai olarak General Nixon'un önerisi olan birliklerin Bağdat'a doğru ilerleme düşüncesi İngiliz Savaş Komitesi tarafından kabul görmüş, Fransa'dan destek kuvvet olarak kısa zamanda iki Hint tümeninin gönderileceği bildirilmiştir. General Nixon, Birinci Kut Muharebesi'nden sonra elde edilen başarıdan yararlanmak ve Osmanlı kuvvetleri henüz toparlanmaya fırsat bulamadan, Bağdat'a giden yolu açmak maksadıyla ileri harekâta geçmek için uygun zaman olduğu düşüncesini taşıdığından 6. Tümen Komutanı General Townshend'e 12 Kasım 1915'te Bağdat harekâtına başlama emrini vermiştir. General Townshend'in kuvvetlerinin ulaşım, yiyecek ve genel kaynaklar bakımından yetersiz olduğunu ifade etmesine rağmen, Irak İngiliz Ordusu Başkomutanı General Nixon, Tümen Komutanı olan Townshend'e Bağdat'a ilerleme emrini vermiştir. General Townshend'e harekât emri verilmesinin dışında en kısa zamanda kendisine iki tümen

⁸⁸ Atabey, "Kutü'l-Amâre Kuşatması'na Giden Yolda Osmanlı'nın Selman-ı Pak Zaferi", s. 212-213.

⁸⁹ Kısıklı, a.g.m., s. 490.

destek kuvvetinin gönderileceği de bildirilmiştir. General Hamilton komutasında 18. Piyade Tugayı ve bir sahra bataryası ile General Roberts komutasındaki bir süvari alayı, 4 Kasım 1915 itibariyle cepheye ulaşmıştır. Ancak Fransa'dan hareket eden bahse konu Hint birlikleri henüz Irak'a ulaşmamışlardır. Bu durumda General Townshend hâlihazırda 9.500'ü muharip olmak üzere 13.000 kişilik bir kuvvet ile bulunmuştur. Bunun yanında yedi adet uçaktan oluşan bir hava filosu da hazırlanmıştır.⁹⁰ Townshend kuvvetlerini de A, B, C ve Sürat kolu şeklinde dört gruba ayırmıştı. Türk tarafının nehir kenarında bulunan sağ kanadı, topların büyük bir kısmının desteğiyle C kolu Hoghton tarafından önceden belirlenmiş manevrayla baskı altında tutulup ele geçirilecek, sol yanı ve gerisi ise Delamain ve Hamilton komutasındaki A ve B kollarından oluşan asıl kuvvet tarafından bunalıtılacaktı.⁹¹ 21 Kasım 1915 tarihi itibariyle General Townshend'in emrinde 9.500'ü muharip olmak üzere 13.756 kişilik insan gücü ile 10540 tüfek, 1080 kılıç ve 46 ağır makineli tüfek bulunmuştur. Ayrıca Firefly, Comet, Sumana, Shaiton adında dört gambottan oluşan bir de nehir filotillası teşkil edilmiştir.⁹²

Bütün bu hazırlık aşamalarından sonra İngilizler, 22 Kasım 1915 Pazartesi günü sabah saat 06.30 civarında⁹³ General Townshend komutasında Bağdat'a 40 km uzaklıktaki Selman-ı Pak'a doğru taarruza başlamışlardır.⁹⁴ Meydana gelen çarpışmalar, Bağdat'ı ele geçirmeye çalışan İngilizlerle onları durdurmaya çalışan Türkler arasında büyük bir mücadeleye dönüşmüştür.⁹⁵ Muharebenin ilk iki gününde İngiliz 6'ncı Hint Tümeni, Dicle Nehri'nin kuzeyinden taarruz etti. General Townshend piyade birlikleri ile cepheden taarruz ederken süvari birlikleri ile Türk mevziilerini kuzeyden kuşatmaya çalıştı. Buna karşılık Türk birlikleri cepheden

⁹⁰ Atabey, "Kutü'l-Amâre Kuşatması'na Giden Yolda Osmanlı'nın Selman-ı Pak Zaferi", s. 213-214; Harekât hazırlıklarından biri de bölgenin isminin değiştirilmesidir. Çünkü Müslümanlar için önemli kişilerden birisi olan Selman-ı Farisi'nin türbesi burada bulunmaktaydı ve bölgeye adını vermişti. Selman-ı Farisi türbesinin bulunduğu bu bölgede yaşanacak çatışmalar Hintli Müslüman askerlerin savaşa isteklerini kırabilir ya da İngilizlere olan bağlılıklarını yitirmelerine neden olabilirdi. Townshend dini inançlar nedeniyle Hintli askerler arasında oluşabilecek düzensizlikleri engellemek amacıyla bölgenin adını Helenistik dönemdeki adı olan "Ctesiphon" ile değiştirdi. Bk. Küçükvatan, a.g.m., s. 60; Üzen, a.g.m., s. 84.

⁹¹ Townshend, *Mezopotamya Seferim Kurna, Kûtü'l-Amâre ve Selman-ı Pâk Muharebeleri*, s. 219; Edward W. C. Sandes, *Kuşatma ve Esaretin Adı KütulAmâre*, Çev. Tuncay Yılmaz, Yeditepe Yay., İstanbul 2017, s. 95.

⁹² Atabey, "Öncesi ve Sonrası ile Osmanlı'nın Kutü'l-Amâre Zaferi", s. 207.

⁹³ Ünalp, a.g.m., s. 183.

⁹⁴ Kısıklı, a.g.m., s. 490.

⁹⁵ Mustafa L. Bilge, "Kutü'l Amâre", *TDV İslam Ansiklopedisi*, C. XXVI, Türkiye Diyanet Vakfı Yay., Ankara 2002, s. 503.

gelen yoğun saldırılar karşısında ikinci savunma mevziilerine çekilirken, Albay Nurettin Bey kuzeyden kuşatmaya çalışan İngiliz kuvvetlerine karşı ihtiyatları kullanarak kuşatmaya mani oldu. Muharebenin ikinci gününde Albay Nurettin Bey 35 ve 38'inci Tümenlerle 13'üncü Kolorduyu, 45 ve 51'inci Tümenlerle 18'inci Kolorduyu teşkil ederek karşı taarruz emrini verdi. Emirler ast birliklere varıncaya kadar akşam oldu. Akşam başlayan Türk karşı taarruzu gece de devam etti. Dicle Nehri'nin doğusunda 13'üncü Kolordu cephe taarruzu yaparken kuzeydoğudan 18'inci Kolordu İngiliz birliklerini kuşatmaya çalışıyordu. Taarruzlar başarılı olup İngilizler nispeten çekilmeye zorlansa da sonunda İngilizlerin kuvvetle direnmesiyle birlikler önceki mevzilerine geri döndü. Bu karşı taarruzda 4000 zayıat veren General Townshend Türk birlikler önceki mevziilerine çekilirken bundan istifade edecek durumda değildi.⁹⁶ General Townshend, Osmanlı kuvvetlerinin 24/25 Kasım 1915 gecesi yeniden karşı taarruz yapmak üzere hazırlandıklarını düşünerek geri çekilmeye karar vermiştir. General Townshend hatıratında bu durumu şöyle özetlemiştir: *“Taarruzu yeniden tekrarlama umudu kalmamıştı. Yapılacak tek şey, Türklerden kurtulmaktı. Yılbaşında Bağdat'ta olma umudu geçmişte kalmıştı. Muzaffer kuvvetin bütün umutları paramparça olmuştu. Bağdat, Türk Paşalarının çamurlu şehri olarak kalmaya devam edecekti.”*⁹⁷ Townshend, 25 Kasım 1915'te Leç'e geri çekilme emrini vermiştir. Bu emrin ardından tümeni oluşturan İngiliz ve Hint askerlerine hitaben de iki tebliğ yayınlamıştır. Bu tebliğlerin gelişim sürecini Townshend şöyle aktarmaktadır: *25 Kasım 1915'te Leç'e geri çekilme emrim ile tümeni oluşturan İngiliz ve Hint askerlerine hitaben iki tebliğ yayımladım. Tebliğleri geri çekilme esnasında askerlerin moralini yüksek tutmak amacıyla yayımladım; zira geri çekilme, askeri harekâtlar içinde en zor olanıdır ve askeri tarihten de bilindiği üzere, İngiliz askerlerin kontrolden çıkmaya en meyilli oldukları bir harekâttir. Verdiğim emrin ne anlama geldiğini pekâlâ bilsemde, askerlerime durumumuz hakkında samimi bir açıklama yapmanın gerekli olduğunu düşünmüştüm. Böylece*

⁹⁶ Ünal, a.g.m., s. 377-378.

⁹⁷ Atabey, “Kutü'l-Amâre Kuşatması'na Giden Yolda Osmanlı'nın Selman-ı Pak Zaferi”, s. 218; *“Avrupa'da hiçbir asker yoktur ki -bu ifademini altını çiziyorum- savunmada Türklerle kıyaslanabilsin. Almanların savunmada gayet iyi olduğu farz ediliyor. Fakat siperlerde bulunduğu zaman onlar Türklerle kıyaslanamazlar. Buna verebileceğim bir örnek Gelibolu'dur. Orada, bizim gemi ateşlerimizle birçok kayba uğrayan kıtalar, eğer Alman olsaydı yerlerinde kalamazlar ve hemen Türklerle değiştirilirdi. Halbuki Türkler bütün savaş boyunca yerlerinde kaldılar.”* Bk. Charles V. F. Townshend, *Irak Seferi ve Esaret*, Tercüme: Tarih-i Asker-i Osmâni Encümeni, Sadeleştiren: Recep Ahışalı, Yeditepe Yay., İstanbul 2007, s. 295.

onlarla dolaylı olarak hislerimi paylaşıp sağduyularına seslenmiş olacak, bu sayede yürekten iş birliği yapmalarını, dolayısıyla da son derece disiplinli hareket etmelerini sağlayacaktım. Bu tebliğlerin askerlerin kendine güvenini sağlayacağını ve çatlak sesleri susturacağını da ümit ediyordum. Çok sayıda askerin bir arada olduğu yerlerde bu tür seslerin daima çıktığını edindiğim tecrübelerden biliyordum.⁹⁸ İngiliz ve Hint askerlerine hazırladığı tebliğ ise şu sözcüklerden oluşuyordu: *Sir John Nixon, ordu talimatında hissiyatını benim de memnuniyetle kullanabileceğim kelimelerle ifade etmiş. Rütbeli rütbesiz bütün askerlerin gösterdikleri kahramanlıklara duyduğum hayranlığı ve minnettarlığı anlatamam. Dört tümeni çok güçlü bir mevziden çıkarıp Diyale nehrine geri çekilmesini sağladınız, bu nasıl cesurca savaştığınızı gösterir. Ama düşmanı bozguna uğratmaya yetecek sayıya sahip değildik; 4000 ölü ve yaralımız var, Türklerin zayıflığı bundan daha fazla. Hint ordusunun şanlı savaş siciline parlak bir sayfa eklediniz. Memleketlerinize döndüğünüzde Selman-ı Pak muharebesinde savaştığınızı gururla söyleyebilirsiniz. Leç'e şu sebeplerden dolayı geri çekilme emri verdiğimi bildirmek isterim. 1- Yiyecek ve ikmal sebebiyle. Gemilerimiz Bostan'da ateşe maruz kaldı, topların refakatinde süvariler düşmanın nehrin yukarı kısmından ordugâhımıza doğru gerçekleştireceği ilerleme harekâtını durdurabilir. 2- Leç'te bir hafta içinde Fransa ve Mısır'dan Basra'ya gelecek olan takviye kuvvetlerini emniyetli bir şekilde bekleyebilirim. Leç'teki gemiler emniyette. Birkaç gün içinde bana üç kıyı koruma gemisi daha verileceği sözünü aldım.*⁹⁹ 6. İngiliz Tümen Komutanı Townshend, elindeki zayıf ve yorgun kuvvetleriyle Bağdat'ı alamayacağını anladı. İngiliz Seferi Kuvvetler Komutanı General Nixon'un da muvafakatını alarak Kûtü'l-Amâre istikametinde çekilmeye başladı.¹⁰⁰ Selman-ı Pak'taki çarpışmalar o kadar zorlu geçmişti ki bir an için birliklerin durumu değerlendirilerek savaşın gidişatının tayin edilebilmesi olanaksız hale gelmişti.¹⁰¹ 25 Kasım 1915'te geri çekilme esnasında süvari tugayından alınan yanlış bir istihbarat raporu nedeniyle karışıklık yaşanmış, Ordu Komutanı Albay Nurettin Bey oluşan karmaşada dağılan birliklerin Osmanlı birlikleri olduklarını düşünerek Diyale Nehri'ne doğru geri çekilmeye başlamıştır. Bu durumu fark eden 18. Kolordu Kurmay Başkanı Binbaşı Basri Bey, Albay

⁹⁸ Townshend, *Mezopotamya Seferim Kurna, Kûtü'l-Amâre ve Selman-ı Pâk Muharebeleri*, s. 286.

⁹⁹ Townshend, *Mezopotamya Seferim Kurna, Kûtü'l-Amâre ve Selman-ı Pâk Muharebeleri*, s. 287.

¹⁰⁰ Ölçen, *a.g.t.*, s. 13.

¹⁰¹ Küçükvatan, *a.g.m.*, s. 62.

Nurettin Bey'e İngilizlerin mağlup olduğunu, şu anda Bağdat'a gelmediklerini Kutü'l-Amâre'ye doğru kaçtıklarını açıklayınca birlikler yeniden Selman-ı Pak mevziine geri dönmüştür. Selman-ı Pak Muharebesi'nde, muharebenin henüz başındayken telefon hatlarının kesilmesi de haberleşmeyi büyük ölçüde engellemiştir.¹⁰² Bu zor ve çok kanlı geçen muharebe sonucunda ilerleyişini Bağdat'ın son kalesi Selman-ı Pak olarak belirleyen İngilizlerin¹⁰³ 1915 yılında Bağdat'ı tehdit etmelerinin de önüne geçilmiştir.¹⁰⁴ Selman-ı Pak Muharebesi, İngiliz arşiv belgelerinde *İngilizlerin taktik zaferinin adeta stratejik bir yenilgiye dönüştüğü muharebe* olarak tanımlanmaktadır. Gerçektende İngilizler bu muharebede ağır bir yara almışlardır. General Townshend, 682'si ölü, 3674'ü yaralı, 237'si kayıp olmak üzere 4593 asker yani kuvvetinin neredeyse üçte birini kaybetmiştir. Bu kayıpların %82'si muharebenin ilk günü meydana gelmiştir. Üç gün devam eden muharebe sonunda Osmanlı birliklerinin kayıpları Genelkurmay Başkanlığı Arşiv kayıtlarına göre 52'i asker şehit olmuş, 72 subay ve 3033 asker yaralanmıştır. Muharebenin ilk günü esir alınan asker sayısı tahminen 500 kadardır.¹⁰⁵ İngilizler, verdikleri ağır kayıp üzerine Osmanlı kuvvetlerinin takibi altında Leç ve Aziziye üzerinden Kutü'l-Amâre'ye doğru geri çekilmeye başlamışlardır.¹⁰⁶ Bu geri çekiliş esnasında birçok İngiliz gambotu karaya oturmuştur.¹⁰⁷ General Townshend yanlarında bulunan

¹⁰² Atabey, "Kutü'l-Amâre Kuşatması'na Giden Yolda Osmanlı'nın Selman-ı Pak Zaferi", s. 219-220.

¹⁰³ Yiğit, a.g.m., s. 652.

¹⁰⁴ Aysel Fedai, "Irak Cephesi'nde Türk Ordusu'nun İaşe ve İkmal Faaliyetleri", (Yay. Haz.) Orhan Neçare, *Kütü'l-Amâre Zaferinin 100. Yılı Münasebetiyle I. Dünya Savaşı'nda Irak Cephesi Uluslararası Sempozyumu Bildirileri*, 28-29 Nisan 2016, AKDITYK Atatürk Araştırma Merkezi Yay., Ankara 2016, s. 70.

¹⁰⁵ Atabey, "Öncesi ve Sonrası ile Osmanlı'nın Kutü'l-Amâre Zaferi", s. 207; Türklerin Selman-ı Pak savaşı sırasında gösterdikleri olağanüstü kahramanlıkları, esir edilen İngiliz askerlerine karşı sergiledikleri insanca davranışları İngilizler arasında efsane gibi anlatılmıştır. 7 Şubat 1916 tarihli İngiliz "The Daily Telegraph" gazetesinde, Selman-ı Pak muharebesinde yaralanan bir İngiliz subayının "Türk İnsaniyeti" başlıklı makalesi yayınlanmış, bu yazı askeri belgelere de yansımıştır. İngiliz subayı, yazısında Türk askerine dolayısıyla onun şahsiyetleştirilmiş temsilcisi "Mehmetçik"e has olan insaniyetten bahsederken şu açıklamalarda bulunmuştur: "Türkler Selman-ı Pak'tan sonra yaptıkları bir hareketle kendilerini tanımamı sağladılar. 300 yaralı ve biraz da tıbbi ilaç ile askeri doktorun bulunduğu büyük bir sandal, çamura saplanmış olduğundan dolayı terk edilmişti. Türkler bu sandalı kurtararak ve beyaz bir bayrakla nehirden aşağı sevk ederek İngiliz karargâhına kadar zararsız ve hatta askeri doktorları bile esir almaksızın teslim ettiler. Türkler, iki yaralı İngiliz subayının yalnız revolverlerini, kuşaklarını, evraklarını, dürbünlerini aldılar, bir kötülük yapmadılar. İhtiyaçları olan su ve saireyi vererek dinlenmelerini sağladılar. Ertesi sabah, bizim askerimizin bulunduğu mevkiye gitmek üzere salıverdiler. Bizim yaralı askerlerimize her türlü mezalimi yaparak çok kötü muamele edenler, yalnız Araplardır." Bk. Türkmen, "Birinci Dünya Harbi'nde Irak Cephesinde Türk-İngiliz Mücadelesi", s. 406-407; رة وولوه ر Revolver: Fişek yeri geride olan tek parçalı tabanca, altıpatlar. Bk. Parlatur, a.g.e., s. 1408.

¹⁰⁶ Üzen, a.g.m., s. 82.

¹⁰⁷ Atabey, "Kutü'l-Amâre Kuşatması'na Giden Yolda Osmanlı'nın Selman-ı Pak Zaferi", s. 220.

erzakların Türklerin eline geçmesini istememiş ve çekiliş sırasında bu ağırlıklardan kurtulmak için erzak, Dicle sularına atılmıştı.¹⁰⁸ Türk kuvvetlerinin bu takibinden kurtulmak isteyen Townshend, önce Delabiha'ya çekildi.¹⁰⁹ Delabiha'dan itibaren de 58 km yürüyerek 2 Aralık sabahı Şadiye'ye varmışlar, oradan hızla yollarına devam edip 3 Aralık 1915 sabahı, Selman-ı Pak'a yaklaşık 130 km kadar uzaklıkta bulunan Kûtü'l-Amâre'ye sığınmışlardır.¹¹⁰ General Townshend emrindeki birliklerin açlık, susuzluk ve yorgunluğa daha fazla dayanamayacağı düşüncesiyle¹¹¹ savunmaya el verişli Kut kasabasında takviye kuvvetlerini beklemeye karar vermiştir.¹¹² İngilizler yaklaşan Türklere karşı da kasabada savunma tedbirleri almışlardır. Kasabada daha önce burada bırakılan kuvvetle beraber 300'ü subay olmak üzere 2850 İngiliz, 8250 Hintli subay ve er ile Hintli aşçı, uşak ve sürücülerden oluşan 3500 Hintli hizmetli vardı. Bundan başka Kasabada 5–6000 yerli nüfus ve Selman-ı Pak muharebesinde esir alınan 1500 Türk de vardı.¹¹³ Türk ordusu ise takibi sürdürerek Kutü'l-Amâre'ye yaklaşık olarak 50 km mesafede bulunan Şeyh Said bölgesine kadar gelerek Townshend ile bölgedeki diğer İngiliz kuvvetlerinin birleşmesini engellemek için ara bölgeye yerleşmiştir.¹¹⁴ 5 Aralık'ta başlayan Türk kuşatması 7 Aralık'ta tamamlanmıştır.¹¹⁵ 7 Aralık 1915 tarihinin bir diğer özelliği ise İngiliz Savaş Konseyinin Gelibolu'dan tamamen çekilme kararı aldığı gün olması açısından da büyük önem arz etmektedir. İngilizler, iki farklı cephede, iki büyük başarısızlığa imza atmış ve itibar kaybına uğramışlardır.¹¹⁶ Kut'ta Townshend'in elinde: İngiliz ve Hintli askerler için 60 günlük erzak, 21 günlük yakıt - nehrin karşısındaki meyankökü fabrikasında 33 günlük, 30 günlük hububat, 17 günlük yem, 4 günlük peksimet, 57 günlük un ve 40 günlük durum buğdayı unu mevcuttu. Kut'ta 5000–6000 nüfusa 3 ay kadar yetecek yeterli sayıda erzak vardı. Aynı zamanda askeri vali

¹⁰⁸ Kemal Arı, "Kütü'l-Amâre Kuşatmasında İngiliz Ordusu'nda İaşe Sıkıntısı ve Alınan Önlemler", (Yay. Haz.) Orhan Neçare, *Kütü'l-Amâre Zaferinin 100. Yılı Münasebetiyle I. Dünya Savaşı'nda Irak Cephesi Uluslararası Sempozyumu Bildirileri*, 28-29 Nisan 2016, AKDITYK Atatürk Araştırma Merkezi Yay., Ankara 2016, s. 326.

¹⁰⁹ Ölçen, *a.g.t.*, s. 13.

¹¹⁰ Türkmen, "Birinci Dünya Harbi'nde Irak Cephesinde Türk-İngiliz Mücadelesi", s. 406.

¹¹¹ Atabey, "Kütü'l-Amâre Kuşatması'na Giden Yolda Osmanlı'nın Selman-ı Pak Zaferi", s. 221.

¹¹² Enes Demir, "Kütü'l-Amâre'de Esir Alınan İngiliz Birlikleri ve Esirlerin Durumları", (Yay. Haz.) Orhan Neçare, *Kütü'l-Amâre Zaferinin 100. Yılı Münasebetiyle I. Dünya Savaşı'nda Irak Cephesi Uluslararası Sempozyumu Bildirileri*, 28-29 Nisan 2016, AKDITYK Atatürk Araştırma Merkezi Yay., Ankara 2016, s. 129.

¹¹³ Üzen, *a.g.m.*, s. 82.

¹¹⁴ Metin, *a.g.m.*, s. 100.

¹¹⁵ Üzen, *a.g.m.*, s. 86.

¹¹⁶ Atabey, "Kütü'l-Amâre Kuşatması'na Giden Yolda Osmanlı'nın Selman-ı Pak Zaferi", s. 221.

bütün hububatı satın almaya da yetkiliydi.¹¹⁷ Townshend, mühimmatın kontrolünü de elden bırakmamıştır. Yapılan değerlendirmelere göre tüfek başına 800, top başına ise 600 adet mermi bulunmaktadır. Ama gece taarruzlarında mühimmatın su gibi harcandığını belirterek komutanların dikkatli olmalarını aynı zamanda da iktisatlı davranmaları gerektiğini belirtmiştir.¹¹⁸ 5 Aralık sabahı erken saatlerde Townshend, Genel Karargâh Kurmay Subayından bir telgraf mesajı almıştır. Telgrafta Genel Karargâh Kurmay Subayı, en kısa sürede yardım kuvveti göndermek için ellerinden gelen gayreti gösterdiklerini ve iki ay içinde yardım sağlayabileceklerini ümit ettiklerini bildiriyordu. Townshend ise bunun kendisi için uygun olmadığını, yardım kuvvetinin iki ay içerisinde gönderilmesinin tümenin yok olması anlamına geleceğini bildiren karşı bir telgraf göndermiştir. Zira ona göre Türk ordusu bu süre içerisinde 6. Tümen'in her tarafını sarmış olacaktı. Tümenin kaybedilmesi Irak'taki itibarı sarsmakla beraber Hindistan'da çok feci sorunlara yol açabilecekti.¹¹⁹ Taarruz hazırlıklarını tamamladıktan sonra Nurettin Bey, General Townshend'e bir mesaj gönderdi. Albay Nurettin Bey mesajında Townshend'a "*Zayıf kuvvetiniz, üstün ordumuz karşısında ve dar bir sahada mahsur kaldı. Ciddi bir hareketimizin mukavemetinizi kırması tabiidir. Bundan başka, meskun bir kasaba civarında muharebe etmek uygarlık koşullarına tamamen aykırıdır. Beyhude kan dökmekten sakınarak ve biçare masum halkı koruyarak sizi teslim olmaya davet ediyorum. Bu suretle biz insanlık görevimizi yaptığımız gibi, sizin de aynı medeni hislere ve insanlık görevine uyacağınızı ümit ederim...*" diye sesleniyordu. General Townshend Nurettin Bey'in mesajına verdiği cevapta İngiliz birliklerinin teslim olmayacaklarını ve şehir sakinlerinin de kaderlerini İngilizler ile birleştirerek şehri terk etmemeyi tercih ettiklerini bildirdi.¹²⁰ İngilizler Kutü'l-Amâre'ye sığındıktan sonra hemen savunma hazırlıklarına başlamışlardı. Dicle Nehri 3 taraftan bir doğal engel oluşturuyordu. Türk keskin nişancılarının ateşine karşılık çalışmaların çoğu gece yapılmak zorundaydı. Kuşatmanın ilk iki haftasında askerler sabah 04.00'e kadar siperleri hazırlamak zorunda kaldılar. Her ne kadar işler gece yapıldı ise de Türkler

¹¹⁷ Townshend, *Mezopotamya Seferim Kurna, Kütü'l-Amâre ve Selman-ı Pâk Muharebeleri*, s. 383.

¹¹⁸ Townshend, *Mezopotamya Seferim Kurna, Kütü'l-Amâre ve Selman-ı Pâk Muharebeleri*, s. 384.

¹¹⁹ Townshend, *Mezopotamya Seferim Kurna, Kütü'l-Amâre ve Selman-ı Pâk Muharebeleri*, s. 384-385.

¹²⁰ Ünal, a.g.m., s. 380; Townshend, savaş sırasında bir şehri bombalamadan önce komutanını veya valisini teslim olmaya çağırma adetine uygun hareket ettiği için Nurettin Bey'e teşekkür etmeyi de ihmal etmediğini belirtmektedir. Bk. Townshend, *Mezopotamya Seferim Kurna, Kütü'l-Amâre ve Selman-ı Pâk Muharebeleri*, s. 395.

İngilizlere günde 10–20 kayıp verdiriyordu.¹²¹ 7 Aralık 1915'te dört bir yandan kuşatılan Kutü'l-Amâre'yi düşürmek için 1915 Aralık ayı içinde iki kez genel taarruz gerçekleştirildi.¹²² Nurettin Bey 9 Aralık günü İngilizlerin Kutü'l-Amâre devresi dışında, Dicle'nin güneyinde işgal ettiği savunmasız görünen iki köprübaşına 35'inci Tümenle taarruz etti. Çok şiddetli ve yakın dövüşle geçen çatışmalar sonrası Kut'un doğusundaki köprübaşı ele geçirildi ancak Elhan köyü ele geçirilemedi.¹²³ 14 Aralık 1915 tarihine kadar devam eden muharebe, çok ağır kayıplarla ve mağlubiyetle sonuçlandı. Çok fazla kayıp verilmesi üzerine 1915 Aralık ayı ortalarında cepheye gelerek, görevine başlayan Altıncı Ordu Komutanı Mareşal Von der Goltz, Osmanlı birliklerine taarruzdan vazgeçilerek, kasabanın kuşatılmasına devam etmesi yönünde direktif verdi. Bu durumda Albay Nurettin, Kut saldırılarına bir süre ara vermek zorunda kalsa da Von der Goltz'un aksine, Dicle'yi açmak ve bir araya gelen İngiliz kuvvetlerini bozguna uğratmak için yeterli sayıda asker ve malzemenin taşınmasını sağlamak üzere, Kut'un derhal alınması gerektiğine inanıyordu.¹²⁴ 24 Aralık 1915'te Hudeyre kalesine yeniden taarruz edilmiş, çok şiddetli çarpışmalar cereyan etmiş olmasına rağmen yine de kalenin zaptı mümkün olamamıştır. Özellikle bu son taarruzda her iki tarafın da çok büyük kayıpları olmuştur. Bu taarruz, 26.12.1915'te sona ermiştir. İngilizlerin Irak Seferi Ordusu Komutanlığı, Bağdat üzerine yapılan harekâtın Selman-ı Pak Savaşı'nda alınan ağır yenilgi üzerine durması ve kuvvetlerinin Kut'ta adeta hapsolmesi üzerine Fransa ve Hindistan'dan takviye kuvvetler getirterek bunları hızla ileriye doğru sevke başlamışlardı.¹²⁵ Getirilen bu takviye kuvvetlerini İngilizler Dicle Kolordusu şeklinde teşkilatlandırdı. Bu

¹²¹ Üzen, a.g.m., s. 86; Toprak yumuşak ve kalındı. Kazmaya ziyadesiyle elverişliydi. Bu yüzden bitkin olmalarına rağmen askerler siperleri çabucak kazabildiler. Ama toprak Türkler için de elverişliydi. Adeta köstebeklere nispet yapar gibi süratle siper kazıyorlardı. Bir gecede kendi boylarında siperler kazıyorlar, siperin içinde görünmez oluyorlardı. Gece gündüz durmadan siper kazıyorlardı. Türk askeri eşsiz bir savunma mevzii askeri ve bir siper savaşı sanatı ustasıdır. Bk. Townshend, *Mezopotamya Seferim Kurna, Kütü'l-Amâre ve Selman-ı Pâk Muharebeleri*, s. 383.

¹²² Atabey, "Öncesi ve Sonrası ile Osmanlı'nın Kutü'l-Amâre Zaferi", s. 208.

¹²³ Ünal, a.g.m., s. 380.

¹²⁴ Atabey, "Öncesi ve Sonrası ile Osmanlı'nın Kutü'l-Amâre Zaferi", s. 208; Irak ve Havalisi Umum Komutanlığı yeni bir düzenlemeye tabi tutulmuştu. Irak cephesinde 45., 51., ve 52. Tümenlerden teşkil edilen 18., 35. ve 38. Tümenlerden teşkil edilen 13. Kolordulardan oluşan VI. Ordu Komutanlığı teşkil edilmiştir. Bu suretle, Irak'taki askeri birliklerin tamamı "VI. Ordu Komutanlığı" adı altında birleştirilmiştir. 12 Aralık 1915'te teşkil edilen Aziziye'de konuşlandırılan VI. Ordu Komutanlığına Alman Mareşal Von der Goltz atanırken, Irak ve Havalisi Genel Komutanlığına Albay Nurettin Bey atanmıştır. Bk. Atabey, "Kütü'l-Amâre Kuşatması'na Giden Yolda Osmanlı'nın Selman-ı Pak Zaferi", s. 222; Akandere, a.g.m., s. 525.

¹²⁵ Mehmet Emin Dinç, "Halil Kut Paşa ve Kut Zaferi", (Yay. Haz.) Orhan Neçare, *Kütü'l-Amâre Zaferinin 100. Yılı Münasebetiyle I. Dünya Savaşı'nda Irak Cephesi Uluslararası Sempozyumu Bildirileri*, 28-29 Nisan 2016, AKDITYK Atatürk Araştırma Merkezi Yay., Ankara 2016, s. 455.

kuvvetleri komuta etmesi için de Dicle Kolordusu Komutanlığına General Aylmer getirilmiştir.¹²⁶ Hazırlıklarını tamamlayan İngiliz Dicle Kolordusu, Kutü'l-Amâre'de kuşatılan 6. İngiliz Tümenini kurtarmak amacıyla büyük kısmı Dicle Nehri'nin güney sahilinde olmak üzere 6 Ocak 1916 günü takviyeli 7. Tümeniyle taarruza geçti. 7-8 Ocak günlerinde de devam eden taarruz ve karşı taarruzlar sonunda önemli kayıplar veren 13. Türk Kolordusu, Şeyh Said bölgesine gelmiş olan Irak Grubu Komutanı Albay Nurettin'in de onayını alarak, Vadî-i Kelâl gerisine çekilmeye karar vermiştir.¹²⁷ Irak Grubu Komutanlığının planı, İngiliz Dicle Kolordusunun ileri harekâtını oyalayarak durdurmak ve bu suretle zaman kazanıp Kutü'l-Amâre'de çaresiz durumda kalan 6. İngiliz Tümenini teslim olmaya mecbur etmektir. Vadî-i Kelâl deresi, hem büyük bir engel değildi hem de kuzeyden dolaşarak kuşatılabilirdi. Bu nedenle Vadî-i Kelâl'de engelleme ve tahkimata devam edilirken bu mevziin 8 km batısında bulunan ve Süveyce bataklığıyla Dicle Nehri arasında kalan Hana geçidindeki mevzi hazırlatıldı. 1. Felâhiye mevzi adıyla anılan bu mevziin yanları tabii engellere dayalıydı.¹²⁸ İngilizler, 11 Ocak tarihine kadar burada kalarak Dicle Kolordusunu nehrin kuzeyinde toplamaya muvaffak oldular. Bu sırada General Aylmer, General Townshend'den bir huruç (kuşatmayı yarma) harekâtı yapmasını istedi. Ancak İngiliz Irak Ordusu Komutanı General Nixon'un cesaret edememesinden dolayı bu harekât gerçekleştirilemedi.¹²⁹

1916 yılının ilk günlerinden itibaren Irak Grubu'nda komuta ve yetki uyuşmazlığından dolayı birçok problem çıkmış, bu problemler de dolaylı olarak savaşın seyrini ve neticesini olumsuz yönde etkilemeye başlamıştır.¹³⁰ Son zamanlarda yaşanan başarısız taarruzların da ardından Von der Goltz, Albay Halil Bey'e bir mesaj göndermiştir. Mesajında Halil Bey'in Nurettin Bey'den kumandayı devralmasını ve Dicle Grubu Kumandanlığı'nı deruhde etmesini istiyordu. Fakat Halil Bey, İngilizlerin Kutü'l-Amâre'de bir kale nizamı içine yerleştikleri geri kalan İngiliz birliklerinin de hareket halinde olduğu, bizim takip safhasında bulunduğumuz, gece-gündüz düşmanla temasta olduğumuz bir sırada kumanda değişikliğini zararlı

¹²⁶ Ünal, a.g.m., s. 382.

¹²⁷ Ölçen, *a.g.t.*, s. 15.

¹²⁸ Ölçen, *a.g.t.*, s. 16.

¹²⁹ Türkmen, "Birinci Dünya Harbi'nde Irak Cephesinde Türk-İngiliz Mücadelesi", s. 413.

¹³⁰ Dinç, a.g.m., s. 456.

bulduğunu belirtiyordu.¹³¹ Halil Bey, Albay Nurettin'in aldığı kararların savaşın gidişatını olumsuz yönde etkileyeceğine kanaat getirdiği anda Von der Goltz'dan aldığı emri kendisine iletmiştir. Bunun neticesinde de 13 Ocak 1916 sonlarında Albay Halil Bey komuta görevini Nurettin Bey'den devralmıştır.¹³²

Bu dönemlerde hava şartları da artık mevsimin getirdiği ölçüde soğumaya başlamıştı. Bu durum savaşın askerler üzerinde yarattığı bıkkınlıkla birleşince İngiliz ordusunda huzursuzluklar ortaya çıkmaya başladı.

Geceleyn sıcaklık (-) altına düştüğü zaman askerler hâlâ yaz üniformalarına sahipti. Bu da hastalıkların artmasına neden oldu. Ocak ayı boyunca yağın yağmurlar yeni hazırlanan siperlerde kalmayı zorlaştırdı. Yağmur ve çamur ayrıca Kutü'l-Amâre'nin güneyinden gelecek Kurtarma Ordusunun işini oldukça zorlaştırdı. Bu şartlar tüm Tümenin sabrına zarar verirken Hintli asker ve geri hizmette çalışan Hintliler ile aralık ayı sonunda ek problemlerle karşılaşıldı.¹³³ Türkler tarafından gönderilen bildirimler yoluyla Hint askerleri isyana teşvik ediliyordu. Bu bildirimlerde Hint askerlerine isyan başlatıp İngiliz subayları öldürme ve onlara daha fazla maaş ve toprak verme vadiyle Türk kardeşlerinin safına katılma çağrısı yapılıyordu. Yine bu dönemlerde Hint taburlarından birinde tetik parmaklarına ateş edip yaralandığını söyleyen askerlere rastlanılmıştı. Bu askerlerin her biri tetik parmaklarına aynı yöntemle, barut yanığı görünmesin diye tetik parmaklarıyla ellerini bez parçasıyla kalınca sardıktan sonra ateş etmişti. Sayıları on iki ila on dört olan bu askerlerin

¹³¹ Halil Paşa, *Bitmeyen Savaşta Kut'ül Amare Halil Paşa'nın Hatıratı*, Necdet Özgelen'in Katkılarıyla, Akıl Fikir Yay., İstanbul 2016, s. 157-158; Halil Paşa olayların devamını şu şekilde anlatmaktadır: Kumanda değişikliğini zararlı bulduğumu Ordu Kumandanına da bildirdim. Sonra da hemen Grup karargâhına, Nurettin Bey'in yanına gittim. Fakat emirden bahsetmedim. Nurettin Bey belliydi ki uzun süren muharebelerden, hareketlerden yorgundu. Vaziyeti de iyi görünmüyordu. Grubu Dicle'nin iki sahiline yaymıştı. Halbuki o sırada İngilizler kuvvetlerini nehrin bize göre sol sahilinde topluyorlardı. Ciddi bir boğuşmada, nehrin diğer kıyısındaki kuvvetler faydasız ve hareketsiz kalacaklardı. Bu ciddi boğuşma günleri de gelmiş, çatmıştı. Kendisine bu görüşümü söyledim ve bütün kuvvetlerin Dicle sağ kıyısında el altında bulundurulmasını teklif ettim. Fakat Nurettin Bey kendi tedbirinde ısrar ediyordu. Sükûtum artık zararlı olabilirdi. O zaman ve istemeyerek ordudan aldığım emri kendisine gösterdim. Kumandayı üstüme alacağımı bildirdim. Nurettin Bey pek müteessir fakat aynı zamanda memnundu. Bana: "*Allah senden razı olsun Halil Bey, beni bu belalı vaziyetten kurtardın, düşündüğün gibi yap, Allah yardımcın olsun.*" dedi. Gözlerinden yaşlar akıyordu. Öpüşerek ayrıldık. O hemen İstanbul'a hareket etti. Şimdi Irak'ta bütün seyyar kuvveti teşkil eden Dicle Grubu'nun kumandanı bulunuyordum. Goltz Paşa'dan harekât hakkında aldığım emir ise şundan ibaretti: "*Vaziyetin tespiti matlup. Yani düşmanın durdurulması lazım. Dilediğin gibi harekette serbestsin.*" Bk. Halil Paşa, *a.g.e.*, s. 158.

¹³² Ömer Osman Umar, "İngiltere'nin Irak Politikası (1900-1918)", (Yay. Haz.) Orhan Neçare, *Kütü'l-Amâre Zaferinin 100. Yılı Münasebetiyle I. Dünya Savaşı'nda Irak Cephesi Uluslararası Sempozyumu Bildirileri*, 28-29 Nisan 2016, AKDITYK Atatürk Araştırma Merkezi Yay., Ankara 2016, s. 590.

¹³³ Üzen, *a.g.m.*, s. 87-88.

hepsi yargılandı ve ağır cezalara çarptırıldı. 29-30 Aralık'ta da iki üç Hint askeri firar edip düşman saflarına katılmıştı.¹³⁴

İngiliz Dicle Kolordusu Komutanı General Aylmer, 13 Ocak 1916'da Kelâl mevziindeki Türk birliklerini kuzey kanadından kuşatarak yok etmek amacıyla 28. Piyade ve 6. Süvari Tugaylarıyla Dicle'nin güneyinden, 19. Piyade Tugayı ve bir süvari alayı ile takviyeli 7. Tümeniyle Dicle'nin kuzeyinden taarruza geçti. 13. Kolordu ihtiyatında bulunan 52. Tümen, 35. Tümenin kuzey kanadında mevzie girerek İngiliz kuşatmasını durdurdu. Irak Grubu Komutanı Albay Halil, 6. Ordu Komutanının da tasvibiyle, 13/14 Ocak gecesi¹³⁵ Dicle nehrinin sol kıyısında yer alan Vadi-i Kelâl deresi gerisinde bulunan Felâhiye (İngilizlerin deyimi ile Hanna) mevzilerine çekilmek zorunda kaldı.¹³⁶ General Aylmer, hayal kırıklığına uğramış; kuşatarak imha edeceğini sandığı 13. Kolorduyu avucundan kaçırmıştı. Felâhiye mevzii dardı; büyük kuvvetlerin kullanılmasına müsait değildi. Henüz köprü kurulamamıştı. Eldeki vasıtalarla birliklerin Dicle güney sahiline geçirilmesi, zaman alacaktı.¹³⁷ 17 Ocak'ta General Townshend, General Aylmer'den bir mesaj almıştır. Aylmer, 7 Ocak ile 13 Ocak tarihleri arasında düşmanla yaptığı muharebelerde toplam zayıyatının 6000 ölü ve yaralı kadar olduğunu bildirmekteydi.¹³⁸

Felâhiye'de Halil Bey'in, bir cephesini Dicle Nehrine, diğer cephesini de Süveyce bataklığına dayaması¹³⁹ sonucunda İngilizlerin olası bir çevirme manevrası engellenecektir. Halil Bey'in bu hamlesi İngilizleri cephe saldırısı yapmak zorunda bırakmıştır.¹⁴⁰ Bu sırada 3. İngiliz Tümeni de takviye amacıyla Irak'a gelmiş; mevcut olan kuvvet üstünlüğü daha da artmıştı. Nehir filosu ve Dicle güney sahiline geçirilen bir kısım kuvvetlerle Felâhiye mevzisinin yan ve gerilerinin ateş altına alınması halinde yapılacak taarruzların süratle gelişeceğini tahmin eden Aylmer, 21 Ocak 1916'da taarruza geçilmesine ve bu taarruzun yapılacak yoğun topçu ateşinden sonra gerçekleştirilmesine karar verdi.¹⁴¹ Halil Paşa bu savaşın devamını şu şekilde

¹³⁴ Townshend, *Mezopotamya Seferim Kurna, Kûtü'l-Amâre ve Selman-ı Pâk Muharebeleri*, s. 418-419.

¹³⁵ Ölçen, *a.g.t.*, s. 16; تصویب Tasvib: Doğru bulma, bir fikir ve fiilin doğru ve uygun olduğunu beyan etme. Bk. Şemseddin Sami, *a.g.e.*, s. 411.

¹³⁶ Atabey, "Öncesi ve Sonrası ile Osmanlı'nın Kutü'l-Amâre Zaferi", s. 209.

¹³⁷ Ölçen, *a.g.t.*, s. 16.

¹³⁸ Townshend, *Mezopotamya Seferim Kurna, Kûtü'l-Amâre ve Selman-ı Pâk Muharebeleri*, s. 438.

¹³⁹ Halil Paşa, *a.g.e.*, s. 161.

¹⁴⁰ Küçükvatan, *a.g.m.*, s. 67.

¹⁴¹ Ölçen, *a.g.t.*, s. 16.

anlatmaktadır: 21 Ocak'ta düşman topçu ateşi ve kara kuvvetlerinin yürüyüşü ile üzerimize saldırdı. Çarpışma çok şiddetli oldu. Hatta düşman bir ara sağ kanadımızda bir takım siperleri işgal edebildi. Fakat karşı taarruza geçtik. Siperlerimize giren düşman kuvvetleri, süngü süngüye çarpışmalarla son neferine kadar imha edildi. Hülâsa muharebe sert, çetin safhalar geçirdi. Fakat cephem sarsılmadı ve akşama doğru düşman, Felâhiye'yi geçebilmek ümidini kaybederek geriye ve geride hazırladığı siperlere çekilmek zorunda kaldı.¹⁴² Birinci Felâhiye Savaşı'nda, 4'ü subay 127 Türk şehit 14'ü subay 376 kişi de yaralanmıştır. İngilizlerin kaybı ise 78'i subay olmak üzere 2741 kişidir.¹⁴³ Townshend'in durumu da hiç iç açıcı değildi. O günlerde yağın şiddetli yağmurlar nehirlerin taşmasına, taşan sularında siperlerin sular altında kalmasına neden oluyordu. Siperdeki askerlerde bu durumdan olumsuz şekilde etkilenmekteydiler. 21 Ocak itibarıyla İngiliz ve Hint askerleri için on dört günlük tam tayın, hayvanlar için 25 günlük yem ve 30 günlük küspe, İngiliz birlikleri için 10 günlük çay vardı. Ayrıca yerli halktan satın alınmış 10 günlük un da mevcuttu. Townshend artık askerlerin tayınını yarıya düşürmeye ve şehirdeki bütün yiyecek maddelerine el koymaya karar vermişti. Tek tek evler aranıyor, saklanan hububat ve gıda maddeleri hakkında bilgi verenlere ödül vaat etmek suretiyle de şehirdeki hububat stokları bulunmaya çalışılıyordu.¹⁴⁴ General Townshend, 26 Ocak'ta askerlerine genel durum hakkında bilgi vermek amacıyla bir bildiri yayımlamıştır. Bu bildiri de askerlerin motivasyonunu artıracak cümleler kurmaktan da geri kalmamıştır. Kut'un savunmasını Plevne savunmasına benzetmiş, bu savunmanın da Plevne kadar değerli ve kutlu bir amaç taşıdığını belirtmiştir.¹⁴⁵ Teğmen Bishop, Townshend'in bildiriye okuduğu sırada İngiliz askerlerinin duygularını ve sonraki günlerde yaşananları gelişmeleri şöyle aktarmaktadır: “*Erzak zar zor yetecek noktadaydı. Bununla birlikte kimsede pek panik havası yoktu. Bilhassa General'de. General kendinden emin bir şekilde erzağın şubatın ilk yarısı boyunca yeteceğini söylüyordu. Şubat başında at, katır ve develeri yemeye başladık. Çok az deve vardı ve devenin iyi bir yiyecek olduğu söyleniyordu. Diğer hayvanlara gelince, katır çoktu ve ata tercih ediliyordu. Ayrıca öküzler vardı ancak onlar az sayıdaydı ve zaten zayıftılar.*” İngilizler kuşatma boyunca su ihtiyaçlarını da yalnızca

¹⁴² Halil Paşa, *a.g.e.*, s. 162.

¹⁴³ Dinç, a.g.m., s. 459.

¹⁴⁴ Townshend, *Mezopotamya Seferim Kurna, Kûtü'l-Amâre ve Selman-ı Pâk Muharebeleri*, s. 448-450.

¹⁴⁵ Townshend, *Mezopotamya Seferim Kurna, Kûtü'l-Amâre ve Selman-ı Pâk Muharebeleri*, s. 471.

Dicle'den sağlayabilmişlerdir. Geceleyin gaz lambasının ışığında nehirden taşınan su şapla arıtılarak içme suyu haline getirilmiştir.¹⁴⁶ Soğuk, yakıt kıtlığı gibi sıkıntıların yanında bilhassa hastanedeki yaralılar için en temel sorunlardan biri de bitler olmuştur. Sıhhiye subayı Barber, İngiliz askerlerinin bitlerle mücadelesini hatıralarında şöyle kaydetmektedir: *“Bizim asıl sorunumuz yatakları ve giysileri sarmış olan bitlerdi. Zavallı hastalar battaniye ve giysilerindeki bitleri toplamak için saatlerce otururlar ya da onların yuvalarını bularak öldürürlerdi. Daha çok ilk gün ışığı vurduğunda yaparlardı bunu çünkü gece karanlıkta bitleri bulmak çok zordu. Onları yakalayıp öldürmek sürekli işimiz haline gelmişti. (...) Bit eziyeti baharın gelip de sıcaklığın artması ve onların ortadan kaybolmasına kadar sürdü. Ancak bitler bitiyor, pireler başlıyordu. Pireler bitiyor sivrisinekler, tatarcıklar başlıyordu. Zararlı böcekler kaybolduğunda bu sefer çıyan, yılan ya da akrep gibi başka belalar ortaya çıkıyordu.”*¹⁴⁷

Irak Komutanı Halil Bey, İngilizlerin ikinci taarruz girişimlerini yeniden Hana'daki Felâhiye mevziine yapmaktan kaçınacağını değerlendirerek Felâhiye ve Kutü'l-Amâre'nin ortasında kalan Sin mevziini tahkim etmeye başladı. Bu arada Çanakkale Savaşı sonrası cepheye takviye gönderilen 2'nci Tümen ile müstakil Süvari Tugayı da intikalini tamamlayarak 2'nci Tümen 13'üncü Kolordu emrine girdi. Savunma için Dicle Nehri'nin kuzeyinde 18'nci Kolordu, nehrin güneyindeki Sin mevziinde 13'üncü Kolordu tertiplendi.¹⁴⁸ 4 Şubat'ta Albay Ali İhsan Bey, 13. Kolordu Komutanlığı'na atanmış ve görevine başlamıştır.¹⁴⁹ Şubat ayı boyunca kuşatma altındaki İngilizlere en zor zamanları Türk birliklerine bağlı uçakların bombardımanları yaşatmıştır.¹⁵⁰ General Townshend ilk düşman uçağını 1 Ocak 1916'da gördüğünü ve Kut üzerinden uçup doğuya doğru gözden kaybolduğunu

¹⁴⁶ Hadiye Yılmaz, “İngiliz Askerlerin Hatıralarında Kut'ül Ammare Kuşatması”, <http://www.academia.edu/23202685/>, s. 12-13; Sebze eksikliğinden doğan iskorbüte karşı koyabilmek için kıtaların mutlaka at eti yemesi lazımdı. Bk. Üzen, a.g.m., s. 92; İngiliz askerleri at eti yiyebiliyorlardı ama Hintli Müslüman askerler yemek istemiyorlardı. İskorbütle mücadele edebilmek için onların da at eti yemeleri gerekiyordu. Townshend, General Aylmer'dan bu konuyu Hindistan'daki ordu karargâhına önemle bildirmesini ve Hindistan'daki ulemanın, Müslüman askerlerin muhasara altında buldukları vakit at eti yiyebileceklerini belirten bir mesaj göndermesini istemiştir. Bk. Townshend, *Mezopotamya Seferim Kurna, Kütü'l-Amâre ve Selman-ı Pâk Muharebeleri*, s. 485-486.

¹⁴⁷ Hadiye Yılmaz, a.g.m., s. 14-15.

¹⁴⁸ Ünal, a.g.m., s. 383.

¹⁴⁹ Dinç, a.g.m., s. 460.

¹⁵⁰ Hadiye Yılmaz, a.g.m., s. 15.

belirtmişti.¹⁵¹ 13-14 Şubat tarihlerinde uçaklar yine İngilizleri rahatsız etmiş, Townshend'in belirttiğine göre 13 Şubat'ta bir Alman tek kanatlı uçağının, şehrin üzerinden geçtiğini ve sabah beş, akşam da üç sefer yaparak on bomba attığını belirtmiştir. 14 Şubat akşam 5.30'da da yine uçuş gerçekleşmiş, İngilizlerin üzerine beş bomba bırakılmıştır. Townshend'in belirttiğine göre bu uçuşlarda kayda değer bir sorun oluşmamıştır. 1 Mart'ta aynı anda üç Alman tek kanatlısı Kut üzerinde uçup yaklaşık kırk bomba bırakmıştır. Mart ayı boyunca bu uçuşlar sürmüş ve İngilizlere kayıplar verdirilmeye çalışılmıştır.¹⁵²

İngiliz Dicle Kolordusu 8 Mart 1916¹⁵³ günü sabah saat 07.00'de¹⁵⁴ açtığı çok şiddetli topçu hazırlık ateşini müteakip, Sabis Tepesi istikametinde taarruza geçti. Türk birlikleri baskına uğramıştı. Cephenin güney kesimindeki Irak Süvari Tugayı ile Fazıl Paşa aşiretlerine mensup savaşçılar dağılmış; Fazıl Paşa (Dağıstanlı), attan düşerek ölmüştü. Bölgeye gönderilen Bağımsız Süvari Tugayı durumu düzeltti.¹⁵⁵ Türk askerinin süngü hücumuna geçmesiyle birlikte de İngilizler ağır kayıplar verdiler.¹⁵⁶ Türk kuvvetleri, 8/9 Mart gecesini de İngiliz taarruzuna karşı teyakkuz halinde geçirmişler ancak gelinen nokta itibarıyla umutsuzluğa düşen ve Kut'u kurtarmanın zorluğunu anlayan General Aylmer, 9 Mart sabahında Kolordusuna "geri çekilerek Vâdî-i Kelâl mevzilerine yerleşme" emri vermiştir. Böylece, Sabis Savaşı¹⁵⁷ üstün idare ve disiplin anlayışı ile hareket etmenin bir sonucu olarak Türk kuvvetlerinin zaferi ile sona ermiştir. İngilizlerin kaybı binlerce ölü ve yaralıdan oluşurken Türk kuvvetlerinin kaybı 268 şehit ve 962 yaralıdan oluşmaktadır.¹⁵⁸ Sabis Muharebesi, Kut zaferine giden süreçte büyük önem arz etmektedir. Şayet bu muharebede İngilizler başarılı olsaydı 13. Kolordunun tamamı esir düşecek, Kutü'l-Amâre'de esaret altında bulunan General Townshend ve askerleri sağ sahile geçmek suretiyle kuşatmadan kurtulacak ve Irak muharebeleri Osmanlı'nın yenilgisi ile son bulacaktı.¹⁵⁹ Albay Halil Bey, Sabis muharebesinin ardından 10 Mart 1916'da General Townshend'e bir mektup göndermiştir. Bu mektubunda, savaşlardan sonra

¹⁵¹ Townshend, *Mezopotamya Seferim Kurna, Kütü'l-Amâre ve Selman-ı Pâk Muharebeleri*, s. 421.

¹⁵² Townshend, *Mezopotamya Seferim Kurna, Kütü'l-Amâre ve Selman-ı Pâk Muharebeleri*, s. 493, 508.

¹⁵³ Metin, a.g.m., s. 101.

¹⁵⁴ Dinç, a.g.m., s. 460.

¹⁵⁵ Ölçen, *a.g.t.*, s. 19.

¹⁵⁶ Arı, a.g.m., s. 330.

¹⁵⁷ Dinç, a.g.m., s. 460.

¹⁵⁸ T.C.B.D.A.G.M., *Musul Kerkük İle İlgili Arşiv Belgeleri (1525-1919)*, s. 55.

¹⁵⁹ Atabey, "Öncesi ve Sonrası ile Osmanlı'nın Kutü'l-Amâre Zaferi", s. 210.

gelenen noktayı ve Townshend'in kuşatma altında gittikçe kötüleşen durumunu değerlendirdikten sonra Townshend'i teslim olmaya çağırmıştır. Ancak Townshend teslim olmayı düşünmediklerini belirtmiştir.¹⁶⁰ Durumun vahim olduğunun farkında olan Townshend, Kolordu Komutanına Kut'u silah, top, yük ve mühimmatla birlikte Türklerin kontrolü altında tahliye etmeyi; yaralıları, hastaları ve eşyaları buharlı gemilerle göndermeyi Halil Paşa'yla müzakere etsem daha avantajlı olmaz mı? diye sormuştur. Townshend'in bu önerisi ordu komutanı tarafından kabul görmemiştir.¹⁶¹ 8 Mart'taki saldırıdan da başarısız sonuçlar elde eden General Alymer İngiliz yardım kuvvetleri komutanlığından alınarak yerine General Gorringe getirildi.¹⁶²

İngiliz Dicle Kolordusu, Dicle Nehri'nin güney sahilinde Zemzir bölgesinde mevzilenen Türk birliklerine 11 Mart 1916'da taarruz ederek geri attı.¹⁶³ Zira bu tepe Kut'un gözetlenmesine imkân veren bir konuma sahipti. Zemzir'deki savunma savaşını Türk kuvvetleri kazanmış ve İngilizlere büyük zayıat verdirerek geri çekilmeye mecbur etmişlerdir.¹⁶⁴

İngilizler, General Townshend'i kurtarmak için Nisan 1916 ayı başında Dicle'nin sağ sahilinden hareketle yeni bir taarruz daha gerçekleştirmişti. İkinci Felâhiye Muharebesi adı verilen 6 Nisan 1916 tarihinde yapılan bu taarruz da General Gorringe emrindeki birliklerin büyük yenilgisi ile sonuçlanmıştır.¹⁶⁵ 7 Nisan'da mevziilere bombardıman devam etti. 8 Nisan'da ertesi gün tekrarlanacak taarruz için hazırlık yapıldı. Bu kez taarruz kademesinde İngiliz 13'üncü Tümeni olacak, 7'nci Tümen ihtiyatı teşkil edecekti. 9 Nisan günü yapılan bu muharebe Üçüncü Felâhiye Muharebesi adını alacaktır. Şafaktan önce saldırıya geçen İngiliz 13'üncü Tümenin taarruzu sabah 07.00 civarında durdu. Ağır zayıat veren İngilizlerin taarruzu devam ettirecek güçleri kalmamıştı.¹⁶⁶ Üçüncü Felâhiye Muharebesindeki başarısızlık ve suların yükselmesi sonucu olarak bölgenin çamur deryası haline gelmesi, İngilizlerin Dicle kuzey sahilinden geliştirilecek taarruzlardan vazgeçmesine neden oldu. Kuzey sahilde bulunan askerler güney sahile geçirildi.¹⁶⁷

¹⁶⁰ Halil Paşa, *a.g.e.*, s. 166-167.

¹⁶¹ Townshend, *Mezopotamya Seferim Kurna, Kûtü'l-Amâre ve Selman-ı Pâk Muharebeleri*, s. 525,527.

¹⁶² Küçükvatan, a.g.m., s. 72.

¹⁶³ Ölçen, *a.g.t.*, s. 19.

¹⁶⁴ Dinç, a.g.m., s. 461.

¹⁶⁵ Atabey, "Öncesi ve Sonrası ile Osmanlı'nın Kutü'l-Amâre Zaferi", s. 210.

¹⁶⁶ Ünal, a.g.m., s. 385.

¹⁶⁷ Ölçen, *a.g.t.*, s. 21.

Hazırlıklarını tamamlayan İngilizler, 17 Nisan 1916 sabahında Beyti İsa mevzilerindeki Türk savunma hatlarına yönelik şiddetli bir taarruz başlatmışlardır. Başından beri olduğu gibi, yine hedef Kut'a ulaşmak ve buradaki İngiliz kuvvetlerini kurtarmaktı.¹⁶⁸ Halil Paşa'nın anlatımıyla, ilk safhada İngilizler başarı sağladı. 35. Tümen geri çekildi. Fakat hemen karşı tedbirler alınmaya başlandı. Muharebe bütün gün ve gece devam etti. Neticede İngilizler bir defa daha bozuldular ve perişan bir şekilde geri çekilmeye başladılar.¹⁶⁹ 2. ve 3. Beyti İsa Muharebeleri diye adlandırılan 18-19 Nisan 1916 günleri yapılan bu çarpışmalarda Türklerde ağır zayıatlar vermişlerdi. Bu nedenle harekâtın geliştirilmesi cihetine gidilmedi.¹⁷⁰ Tam bu sıralarda VI. Ordu Komutanı Mareşal Von der Goltz, 18-19 Nisan 1916 gecesini Bağdat'ta tifüs hastalığından hayatını kaybetmiştir.¹⁷¹ Goltz Paşa'nın yerine rütbesi tuğgeneralliğe yükseltilen Kurmay Albay Halil Bey artık Halil Paşa olarak VI. Ordu Komutanlığına atanmıştır.¹⁷²

Artık açlık had safhaya ulaşmış, özellikle Hintli askerler bu durumdan oldukça faza etkilenmişlerdi. At eti yememeleri bitkinliklerini daha da artırmış, at eti yemektense intiharı bir çıkar yol olarak görmeye başlamışlardı.

Kutü'l-Amâre'de bir sıhhiye subayı olan W.H. Spackman, bir genç Hintlinin dolu olan tüfeğini karnına dayayıp ayak parmağı ile tetiği çektiğine şahit olmuştu. Mart ayında tuz da tükenmişti. Mart sonunda çimenler büyümüş, Hintliler ıspanağa benzeyen sag adında bir bitkiyi tüketmeye başlamıştı. Ardından İngilizler de bunu yemeye başladılar.¹⁷³ Geceleyin nehirde azda olsa avlayabildikleri balıklarla da açlıklarını gidermeye çalışmışlardır.¹⁷⁴ Vaziyet bu hale gelince değişik yollardan yardım malzemesi ulaştırılmaya çalışılmıştır. Şimdi denenecek bir diğer yol ise uçaklarla yardım malzemelerinin ulaştırılması olacaktır. Yalnız bunda da pek başarılı oldukları söylenemez. Türkler bu uçaklara rahat nefes aldırıyorlardı. Uçaklardan atılan çuvalar ya nehre düşüyor ya da¹⁷⁵ Türk hatlarına düşüyordu.¹⁷⁶

¹⁶⁸ Dinç, a.g.m., s. 463.

¹⁶⁹ Halil Paşa, *a.g.e.*, s. 168.

¹⁷⁰ Ölçen, *a.g.t.*, s. 22.

¹⁷¹ Görgülü, *a.g.e.*, s. 166.

¹⁷² Türkmen, "Birinci Dünya Harbi'nde Irak Cephesinde Türk-İngiliz Mücadelesi", s. 417.

¹⁷³ Üzen, a.g.m., s. 96.

¹⁷⁴ Hadiye Yılmaz, a.g.m., s. 20.

¹⁷⁵ Townshend, *Mezopotamya Seferim Kurna, Kûtü'l-Amâre ve Selman-ı Pâk Muharebeleri*, s. 574, 583, 588, 589.

¹⁷⁶ Arı, a.g.m., s. 332; Fedai, a.g.m., s. 73.

Kut'a uçaklarla atılan yiyecekler, buradaki açlığa çare olmuyordu. Açlık tehlikesi büyük boyutlara ulaştığı gibi, açlıktan doğan birçok hastalık da baş göstermişti. Gerek bu durumu, gerekse de cephenin genel vaziyetini aralarında istişare eden İngiliz generalleri Lake ve Gorringe, bir ümit olarak Felâhiye mevziine yeni bir taarruz yapmaya ve bu yolla kuşatmayı yararak Kut'a ulaşmayı denemeye karar vermişlerdir.¹⁷⁷ Böylece 22 Nisan 1916 günü Dördüncü Felâhiye Muharebeleri başlamış oldu.¹⁷⁸ 7. İngiliz Tümeninin giriştiği Dördüncü Felâhiye taarruzu, Türk kuvvetlerinin müdahalesiyle durduruldu. Bazı kesimlerde gerçekleştirilen girmeler, takviye kuvvetlerinin karşı taarruzlarıyla geri atıldı. Başarıdan ümidini kesen İngiliz birlikleri geri çekilmek zorunda kaldı.¹⁷⁹

General Gorringe 22 Nisan 1916'da gerçekleştirilen diğer bir kurtarma girişiminin de mağlubiyetle sonuçlanması üzerine General Lake'e birliklerinin çok yorulduğunu, sadece Nisan ayında 10.000 kayıp verildiğini; bu durumda saldırıya devam etmenin neredeyse imkânsız olduğunu bildirmiştir.¹⁸⁰ İngilizler daha farklı bir yol deneyerek 24 Nisan 1916 gecesi¹⁸¹ Dicle nehri üzerinden ve zırhlı bir ganbotla Kut'a erzak ulaştırma teşebbüsüne giriştiler. Felâhiye mevzilerinden açtıkları şiddetli topçu ateşi himayesinde Julnar isimindeki ganbot kuzeye hareket etti.¹⁸² Magasis bölgesinde Türk birliklerinin açtığı ateş sonrasında gemi ele geçirildi. Bu gemiye "Kendi Gelen" ismi verilerek Türk nakliye filosuna dahil edildi.¹⁸³

İngilizler ne yaptılarsa başarılı olamamışlardı. Başka çaresi kalmayan General Percy Lake, 26 Nisan 1916'da kuşatma altındaki General Townshend'e Türklerle teslim müzakerelerini başlatmasını bildirdi.¹⁸⁴ Townshend, bundan sonraki süreci şöyle anlatmaktadır: "*Hiç istemediğim halde 26 Nisan günü Halil Paşa'yla müzakere masasına oturmak zorunda kaldım; yedekte tek bir peksimet yoktu ve Halil Paşa had safhada yiyecek sıkıntısı çektiğimizi biliyordu. Artık açlıktan günde yirmi adam ölüyordu. Müzakere için en uygun kişinin yardım kuvvetinin komutanı olduğu*

¹⁷⁷ Dinç, a.g.m., s. 464.

¹⁷⁸ Suat Akgül, "Felâhiye Muharebesi'nde Bir Şehit: Yzb. Mehmet Muzaffer", (Yay. Haz.) Orhan Neçare, *Kütü'l-Amâre Zaferinin 100. Yılı Münasebetiyle I. Dünya Savaşı'nda Irak Cephesi Uluslararası Sempozyumu Bildirileri*, 28-29 Nisan 2016, AKDITYK Atatürk Araştırma Merkezi Yay., Ankara 2016, s. 662.

¹⁷⁹ Ölçen, a.g.t., s. 23.

¹⁸⁰ Atabey, "Öncesi ve Sonrası ile Osmanlı'nın Kutü'l-Amâre Zaferi", s. 211.

¹⁸¹ Hadiye Yılmaz, a.g.m., s. 23.

¹⁸² Halil Paşa, a.g.e., s. 169; Edward J. Erickson, *I. Dünya Savaşı'nda Osmanlı 1914-1918*, C. IV, Timaş Yay., İstanbul 2011, s. 142.

¹⁸³ Townshend, *Mezopotamya Seferim Kurna, Kütü'l-Amâre ve Selman-ı Pâk Muharebeleri*, s. 591.

¹⁸⁴ Bilge, a.g.m., s. 503.

*kanaatindeyim. Taarruz yapabilirdi ve husumeti yeniden başlatacak güçteydi. Elimde yiyeceğim olsaydı, benim işim değil deyip müzakereye oturmayı kesinlikle reddederdim. Ama derhal yiyecek temin etmem gerekiyordu, yoksa bütün askerlerim yere yığılıp ölecekti.”*¹⁸⁵ Halil Paşa da müzakerelerin başlamasını olumlu karşılamıştır. Bunun üzerine iki taraf Dicle üzerinde belirledikleri yerde buluşmuşlardır. Bu görüşmede Townshend, Dünya Harbi devam ettiği müddetçe kendisinin ve mahiyetinin Türkiye aleyhinde bir harekette bulunmayacağını, elindeki top - tüfek ve cephaneyi sağlam olarak teslim edeceğini, bir milyon İngiliz Sterlini verileceğini, bu şartların kabul edilmesi dahilinde, mevcut İngiliz kuvvetinin esir alınmayarak Basra istikametinde serbest bırakılmasını istiyordu. Bu şartları Halil Paşa, beş aydan beri (gerek Townshend, gerekse de General Aylmer, Gorringe orduları ile) devam eden kanlı muharebelerin de tabii neticesi olarak esir alınmalarının zaruri olduğunu, İngiliz yapısı bütün top, tüfek ve cephanenin ise bizim ordu modelimize uymadığı için (böyle tipleri ayrı ve yedeksiz silah ve malzeme orduda karışıklık yarattı) bunları bize teslim etmelerinin gerek olmadığını dile getirerek şartların kabule uygun olmadığını söylemiştir. Bu sözlerle de görüşme sonlanmıştır.¹⁸⁶ Townshend’in dayanma gücünün kalmadığı anda İngiltere Savaş Bakanlığı anlaşma görüşmelerinde arabuluculuk yaparak Townshend’e yardım etmeleri için Yüzbaşı Aubrey Herbert ve Yüzbaşı T. E. Lawrence’si görevlendirir. General Townshend ile Halil Paşanın ilk görüşmeleri sonrasında anlaşmaya varamamaları üzerine Herbert ve Lawrence, General Townshend’in Halil Paşa’ya teklifini iki milyon Sterline çıkartarak diğer şartlar aynı kalmak şartıyla ikinci teklif yaptılarsa da Halil Paşa’dan yine olumsuz cevap almışlardır.¹⁸⁷ Halil Paşa’nın uyarısı sonrasında 28 Nisan akşamı Kutü’l-Amâre’den patlama sesleri duyulmaya başladı ve sabaha kadar şehirden alevler yükseldi. Bu kargaşa İngilizlerin kendi elleriyle cephanelerini patlatmalarının işaretiydi.¹⁸⁸

Bu durum aynı zamanda İngilizlerin pes ettiklerinin göstergesi olarak algılanırken Türk tarafı için de galibiyet meşalesi olarak algılanabilir.

¹⁸⁵ Townshend, *Mezopotamya Seferim Kurna, Kütü’l-Amâre ve Selman-ı Pâk Muharebeleri*, s. 593.

¹⁸⁶ Halil Paşa, *a.g.e.*, s. 171-172.

¹⁸⁷ Kaştan, *a.g.m.*, s. 776.

¹⁸⁸ Küçükvatan, *a.g.m.*, s. 77.

29 Nisan 1916 sabahı General Townshend kayıtsız ve şartsız teslim olmayı kabul etmiştir.¹⁸⁹ İki İngiliz subayı da Türk mevzilerine gelerek bu durumu bildirmiştir.¹⁹⁰ Aynı gün General Townshend saat 13.35'te İngiliz Avrupa Kuvvet Karargâhına çektiği telgrafta; “*Kut'taki muhafızlarını almak üzere bir Türk Alayının yaklaşmakta olduğunu, hem kalenin hem de şehrin üzerine beyaz bayrak çektiğini, taburların saat ikide Şamran yakınındaki kampa girmeye başlayacağını, telsizi yavaşça imha ettiklerini ve bu işin yapılmaya değer olduğunu*” yazmış ve “*Kut'dan bütün gemiler ve istasyonlara elveda*” diyerek “*iyi şanslar*” dilemiştir.¹⁹¹ 29 Nisan günü Halil Bey, silahsız kalan İngilizlerin Araplara karşı korunması için 3. Piyade Alay Komutanı Albay Nazmi'yi (Solok) görevlendirmiştir. 3. Piyade Alayı bandonun çaldığı marşlar eşliğinde Kutü'l-Amâre kalesine girmiştir.¹⁹² Aynı gün saat 14.30 civarında Kutü'l-Amâre'deki hükümet konağına Türk bayrağı çekildi.¹⁹³ Böylece 4 ay 23 gün süren Kutü'l-Amâre kuşatması nihayete erdi.¹⁹⁴ Halil Paşa da bu zaferden dolayı ordusuna coşku dolu bir mesaj yayımlamıştır.¹⁹⁵ İngiliz askerleri bir meydanda toplanarak silahlarını bırakmış ve teslim olmuşlardır.¹⁹⁶ Arşiv kayıtlarında belirtilen rakamlara göre teslim alınan askerlerin sayısı: 5 general, 277 İngiliz subayı, 274 Hintli subay ve 13.300 neferden oluşmaktadır.¹⁹⁷ Teslimden sonra Halil Paşa, Townshend'le görüşmesini şöyle anlatmaktadır: “*Kendim de bizzat Kut'a giderek, General Townshend'i karargahında ziyaret ettim. General Townshend odasında, masasının üzerine koyduğu kılıcını ve iki tabancasını bana teslim etti. Bunları aldım ve tekrar kendisine uzatarak: 'Uzun zaman şan ve şerefle kullanılan bu silahlar, gene*

¹⁸⁹ Atabey, “Öncesi ve Sonrası ile Osmanlı'nın Kutü'l-Amâre Zaferi”, s. 211; Townshend'in teslim olması dış basında çeşitli başlıklar altında duyurulmuştur. Bu başlıklar için bk. Cumhurbaşkanlığı Osmanlı Arşivi, Fon: HR.MTV., Kutu: 768, Gömlek: 21.

¹⁹⁰ Kaştan, a.g.m., s. 776.

¹⁹¹ Ünalp, a.g.m., s. 193.

¹⁹² Türkmen, “Birinci Dünya Harbi'nde Irak Cephesinde Türk-İngiliz Mücadelesi”, s. 421.

¹⁹³ Küçükvatan, a.g.m., s. 78.

¹⁹⁴ Ölçen, a.g.t., s. 23.

¹⁹⁵ Halil Paşa, a.g.e., s. 180; “*Arslanlar! Bugün Türklere şeref ve şan, İngilizlere kara meydan olan şu kızgın toprağın güneşli havasında, şehitlerimizin ruhları şad ve handan uçuyorlar. Hepinizin pâk alınlarından öperek, hepinizi tebrik ederim. Bize 200 yıldan beri tarihimizde okunmayan bir vakayı kaydettiren Allah'a, hamd ve şükürler olsun. Allah'ın azametine bakınız ki 1500 senelik İngiliz tarihine böyle bir vakayı, ilk defa sizin süngülerinizle yazdırdı. Ordum, gerek Kut karşısında gerekse Kut'u kurtarmak isteyenler karşısında 300'den fazla zabiti ile 10.000 erini şehit veya yaralı verdi. Fakat buna karşılık İngiliz ordusundan bugün burada 5 general, 481 subay, 13.300 er esir aldı. Bunları kurtarmaya gelen İngiliz ordusunun ise bugüne kadar zayıyatı 30.000 kişidir. Türk sebatının, İngiliz inadını kırdığı bu harpte, birinci vaka Çanakkale'de, ikinci vaka da burada geçti. Bugüne 'Kut Bayramı' adını veriyorum. Ordumun her ferdi, her yıl bugünü kutlarken şehitlerimize 'Yâsin'ler, 'Tebareke'ler, 'Fatiha'lar okusun...*”

¹⁹⁶ Demir, a.g.m., s. 131.

¹⁹⁷ T.C.B.D.A.G.M., *Arşiv Belgelerine Göre Kütü'l-Amâre Zaferi*, s. 133.

sahibine aittir' dedim. Generalin gözleri yaşardı. Silahlarını geri aldı."¹⁹⁸ Aynı zamanda Halil Paşa, Townshend'e İstanbul'a gönderileceğini ve orada hürmetle karşılanacağını söyledi. Türk milletinin şeref misafiri olacağını belirtti. Diğer askerler ise Anadolu'ya gönderilerek deniz kenarında, iklimi güzel yerlerde gözaltında tutulacaktı.¹⁹⁹ Tarihçi Briton Cooper Busch, İngilizlerin Kutü'l-Amâre'de düştüğü durumu: "*Gösteri olarak başlayan sefer saldırıya, başarılı bir ilerleme de küçük düşürücü askerî bir başarısızlığa dönüştü,*" sözleriyle ifade etmiştir.²⁰⁰ Kut'ta esir olanlarla onları kurtarmaya gelen kuvvetlerin kayıpları toplamda 40.000 kişiyi bulmaktadır.²⁰¹

16. ve 17. Tugayların erlerinden oluşan ilk esir kafilesi 30 Nisan 1916'da Bağdat'a sevk edildi.²⁰² 3 Mayıs 1916'da da General Townshend, İshak Bey'in refakati ile Bağdat'a yola çıkartılmıştır.²⁰³ General Townshend, 12 Mayıs 1916 günü Albay Parr, Yüzbaşı Morland, Miralay İshak Bey (Townshend'den sorumlu olan subay), Portekizli aşçı, bir Hintli uşak ve iki İngiliz emir subayıyla birlikte de Bağdat'tan İstanbul'a doğru yola çıkarılmıştır.²⁰⁴ İstanbul'a yirmi iki gün sonra yani 3 Haziran tarihinde ulaştırılmıştır. Townshend, İstanbul'a vardığı andaki karşılanmasını şu sözcüklerle anlatmaktadır: "*İstasyonun bekleme salonunda beni ağırladılar, sigara ve kahve ikram ettiler. Bu tavır karşısında savaş esiri olduğumdan bile şüphe etim. O kadar saygı ve hürmetle karşılandım ki kendimi İstanbul'u teftişe gelmiş gibi hissettim.*"²⁰⁵

İngiliz kuvvetlerinin teslimi ile bölgede Türkler lehine kurulan dengeden fazla istifade edilemedi. Yaz sıcaklarının başlamasından dolayı, İngilizlerin yeni kuvvetler temin etseler bile uzun müddet harekete geçemeyecekleri fikrinden yola çıkılarak Enver Paşa'nın emri ile 13. Kolordu'nun 6. fırkası Bağdat'tan İran sınırına sevk olunduğu gibi bununla iktifa edilmeyerek Dicle boyunda yalnız 18. Kolordu'nun 51. ve 52. firkaları ile 35. ve 45. firkaları bırakılarak 13. Kolordu'nun 2.

¹⁹⁸ Halil Paşa, *a.g.e.*, s. 176-177.

¹⁹⁹ Townshend, *Mezopotamya Seferim Kurna, Kütü'l-Amâre ve Selman-ı Pâk Muharebeleri*, s. 596.

²⁰⁰ Türkmen, "Birinci Dünya Harbi'nde Irak Cephesinde Türk-İngiliz Mücadelesi", s. 425.

²⁰¹ Atabey, "Öncesi ve Sonrası ile Osmanlı'nın Kutü'l-Amâre Zaferi", s. 212.

²⁰² Türkmen, "Birinci Dünya Harbi'nde Irak Cephesinde Türk-İngiliz Mücadelesi", s. 424.

²⁰³ Demir, *a.g.m.*, s. 135.

²⁰⁴ Townshend, *Mezopotamya Seferim Kurna, Kütü'l-Amâre ve Selman-ı Pâk Muharebeleri*, s. 607.

²⁰⁵ Townshend, *Mezopotamya Seferim Kurna, Kütü'l-Amâre ve Selman-ı Pâk Muharebeleri*, s. 614; Kutü'l-Amâre'de yaralanan İngilizlerin gemilerle nakline Türkler izin vermişlerdir. İngilizlerin bu durumdan övgü ile bahsettiğine dair İsveç gazetesinde bir makale yayınlanmıştır. Bk. Cumhurbaşkanlığı Osmanlı Arşivi, Fon: HR.MTV., Kutu: 768, Gömlek: 31.

Piyade fırkası ve Müstakil Süvari Livası da Kutü'l-Amâre cephesinden İran'a gönderilmişti.²⁰⁶ Bu kuvvetlerin gönderilmesinin nedeni ise İngiltere'ye yardım amacıyla harekete geçen Rus General Baratof'un kuvvetleri karşısında Türk birlikleri İran'da geri çekilince, Baratof Bağdat'a doğru ilerlemeye başlamıştı. Bağdat'ın doğusundaki Hanakin'e yaklaşan Rus kuvvetlerini durdurmak üzere bu kuvvetler buraya kaydırılmıştı.²⁰⁷

Bu dönemde İngilizler de yaralarını sarmaya çalışıyorlardı. İngiliz askeri yetkilileri savunmada kalmaya özen gösteriyorlardı. Nitekim dönemin Kraliyet Genelkurmay Başkanı Sir William Robertson, 30 Nisan 1916'da Hindistan Ordusu Başkomutanı Sir Beauchamp Duff aracılığıyla gönderdiği telgrafta: “*Şimdi bizim Irak'taki harekât tarzımız savunmadır. Kut'un elde bulunmasına veya Bağdat'ın işgaline önem vermiyoruz. Uzun bir zaman için izlenecek siyaseti şimdiden söylemek olanaksızdır.*” açıklamasını yapmıştı. Ama bu düşünceler ilerleyen günlerde İngiliz kamuoyunun etkisiyle değişmeye başlayacaktı. Çünkü Kutü'l-Amâre mağlubiyeti derin bir yara bırakmıştı. Bu etkiyle İngilizler kesin sonuçlu bir muharebe için hazırlıklara başladılar. Tabi bu durumun ortaya çıkmasındaki bir başka neden de Türk kuvvetlerinin başka bir bölgeye gönderilmesi ve bölgenin askeri güç bakımından zayıf kalmasıydı.²⁰⁸ Kut başarısızlığı üzerine İngiltere Hükümeti tarafından Irak seferinin artık Hindistan tarafından değil, Londra'da Ordu Genelkurmaylığınca yönetilmesi kararı alındı ve Ağustos 1916'da Irak'taki harekâtı başlatmak ve yönetmek üzere “Mezopotamya Savaş Komitesi” teşkil edildi.²⁰⁹ Mezopotamya Ordusu komuta kademesinde de değişikliğe gidilerek göreve General Sir Stanley Maude atandı. Maude'yle birlikte bölgeye aynı zamanda iki tümen daha gönderildi.²¹⁰ General Maude, İngilizlerin yenilgisini iyi yorumlamış ve bu yenilginin nedenlerini ortadan kaldırmak için çalışmalara başlamıştır. Bu çalışmalar neticesinde şu önlemler alınmıştır:

Cephane sıkıntısını ortadan kaldırmak için İngiltere'den 17.000 ton cephane getirilmiştir. Hindistan baş menzil olarak benimsenmiş ve ikmal malzemelerinin buradan gönderilmesi kararı alınmıştır. Birliklere her gün taze veya dondurulmuş

²⁰⁶ T.C.B.D.A.G.M., *Musul Kerkük İle İlgili Arşiv Belgeleri (1525-1919)*, s. 55.

²⁰⁷ Kaştan, a.g.m., s. 778.

²⁰⁸ Figen Atabey, “General F.S. Maude'un Bağdat Seferi”, *History Studies International Journal of History*, C. IX, S. 2 (Haziran 2017), s. 69-70.

²⁰⁹ Atabey, “General F.S. Maude'un Bağdat Seferi”, s. 71.

²¹⁰ Türkmen, “Birinci Dünya Harbi'nde Irak Cephesinde Türk-İngiliz Mücadelesi”, s. 426.

gıda maddeleri verilmeye başlanmış, çiftlikler kurularak kasaplık hayvanlar yetiştirilmeye çalışılmıştır. Hastaneler düzene koyulmuş, bölge şartlarının etkisini en aza indirmek için çalışmalar yapılmıştır. Basra Limanı genişletilmiş ve geliştirilmiş, vinçler konularak boşaltma kapasitesi artırılmaya çalışılmıştır. Nehir ulaştırma hizmeti için kullanılan araçların sayısı artırılmıştır.²¹¹

Irak Seferi Kuvvetler Komutanlığı, Aralık 1916 başına kadar bütün hazırlıklarını tamamlamış; aldığı takviye kuvvetleriyle kadrolarını doldurmuş, bu arada gerekli cephane, yiyecek gibi ihtiyaçlarını depolamıştı. General Maude, 12 Aralık 1916'da İmparatorluk Genelkurmay Başkanlığı ile Hindistan Başkomutanlığına gönderdiği telgrafta, “*Dicle cephesindeki toplanma 11 Aralık'ta tamamlanmıştır.*” demek suretiyle taarruz hareketine başlamak üzere olduğunu belirtmiştir.²¹² İngiliz Ordusu 13 Aralık 1916 günü hücumu geçti. Böylece yaklaşık 2,5 ay sürecek Kut Meydan Muharebesi başlamış oldu.²¹³ Buradaki muharebeler dizisi İmam Muhammet Muharebeleri, Garraf Muharebeleri, Elhan Muharebesi, Beşare Muharebeleri'nden oluşmaktadır. Bu muharebelerden istenilen sonuç alınamamıştır. Ne yazık ki İngilizler kuzeye doğru ilerleyişlerini sürdürmüşler ve 11 Mart 1917'de direnişle karşılaşmadan Bağdat'a girmişlerdir. Hatta bu moral ile daha ileriye giderek Kerkük'ü 7 Mayıs 1918'de işgal etmişlerdir. Böylece İngilizler, baştan itibaren istemiş oldukları Irak'taki dengeyi kendi lehlerine çevirmeyi başarmışlardır.²¹⁴ Bütün bu hadiseler üzerine İttihat ve Terakki Hükümeti Ekim 1918 tarihinde istifa etti. Talat, Enver ve Cemal Paşalar ülkeyi terk etmek zorunda kaldılar. İttihat ve Terakki Komitesi'nden yönetimi devralan Yaver-i Ekrem Ferik Ahmet İzzet Paşa, sadrâzam sıfatıyla başkumandanlık ve Erkân-ı Harbiye riyasetini de uhdesine aldı (14 Ekim 1918) ve hükümet ilk iş olarak mütareke yapmaya teşebbüs etti. Kutu'l-Ammare'de muhasara edilmesinden dolayı teslim olmayı kabul eden ve Büyükada'ya getirilen General Townshend'in aracılığıyla İngiltere'ye müracaat edilmiştir.²¹⁵ Aslında arabuluculuk teklifi Townshend'den gelmiştir. Townshend hem İzzet Paşa'ya hem de Rauf Bey'e bir mektup göndermiştir. Esaret günlerinde kendisine gösterilen saygıdeğer tutumlara karşılık olarak İngilizlerle yapılacak

²¹¹ Ölçen, *a.g.t.*, s. 94-95.

²¹² Ölçen, *a.g.t.*, s. 101.

²¹³ Ünal, *a.g.m.*, s. 388.

²¹⁴ Kodal, *a.g.e.*, s. 47.

²¹⁵ T.C.B.D.A.G.M., *Musul Kerkük İle İlgili Arşiv Belgeleri (1525-1919)*, s. 56.

müzakerelerde Osmanlı hükümetine yardımcı olmak istediğini belirtmiştir.²¹⁶ Bu hususta Townshend serbest bırakılarak İzmir üzerinden Mondros'taki İngiliz filosuna gönderilmiştir. Bu vaziyetten haberdar olan İngiliz hükümeti ateşkesten evvel Gayyare'deki petrol kuyularını ve Musul şehrini ele geçirmek için Irak'taki İngiliz ordusu kumandanına taarruz emrini vermiştir. Bu emir doğrultusunda İngiliz Hava Kuvvetleri uçakları Altıncı Ordu'ya attığı beyannameler ile bu durumu bildirmeye ve ordunun metanetini ve maneviyatını sarsmak için uğraşmaya başlamıştır. Bu olay karşısında Ordu Komutanı Ali İhsan Paşa, Gayyare petrol kuyularında ikinci bir müdafaa mevzii hazırlatmıştır. Mustafa Kemal Paşa'ya da şifreli bir telgraf çekerek Halep'te mukavemet edilmesini ve bu mukavemet için kendisine yardım edebileceğini bildirmiştir. Bu şekilde Mustafa Kemal'in Halep'i ve kendisinin de Musul'u tutarak ateşkesin bu vaziyette yapılmasını temin etmek gerektiğini belirtmiştir. Mustafa Kemal ise verdiği cevapta bu teklifi onayladığını ve Ali İhsan Paşa'nın yaptığı yardıma teşekkür eylediğini ifade etmiştir. Ali İhsan Paşa'nın Mustafa Kemal ile yazışarak ortaya koyduğu bu fikir, Musul'un Türkiye'de kalması için atılan ilk adım olmuştur. Fakat arzulanan olmamış ve Osmanlı Devleti²¹⁷ Limni Adası'nın Mondros Limanı'nda bulunan Agamennon isimindeki İngiliz zırhlısında mütareke şartlarını görüşmeye başlamıştır.²¹⁸

ç. Mondros Mütarekesi'nin İmzalanması ve Ardından Başlayan Haksız İşgaller

Mondros Mütarekesi 30 Ekim 1918 tarihinde imzalanmıştır. Mondros, Osmanlı İmparatorluğu'nun yenilgisinin adı, ateşkes anlaşmasının kendisi de "çöküş belgesi" olarak hafızalara kazınacaktır.²¹⁹ Müzakerelerde İngiltere'yi Akdeniz Başkomutanı Visamiral Arthur Calthorpe ve Osmanlı Devleti'ni Bahriye Nazırı Rauf Bey, Hâricîye Müsteşarı Reşat Hikmet ve Erkân-ı Harp Kaymakamı Sadullah Beyler temsil etmiştir. 30 Ekim 1918 tarihinde imza olunarak onaylanan Mondros Mütarekesi, 25 maddeden meydana gelmektedir.²²⁰ Dönemin Sadrazam ve Harbiye Nazırı Ahmet İzzet Paşa, İtilaf Devletleriyle Osmanlı Devleti arasında mütareke imzalandığını 31 Ekim 1918 günü saat 18.00 itibariyle şifreli bir telgrafla tüm

²¹⁶ Townshend, *Mezopotamya Seferim Kurna, Kütü'l-Amâre ve Selman-ı Pâk Muharebeleri*, s. 636.

²¹⁷ Serdar Sakin, "Mustafa Kemal Atatürk'e Göre Musul Sorunu", *Cumhuriyet Tarihi Araştırmaları Dergisi*, Y. 3, S. 6 (Güz 2007), s. 118.

²¹⁸ Klaus Kreiser, *Atatürk*, Çev. Dilek Zaptçioğlu, İletişim Yay., İstanbul 2010, s. 155.

²¹⁹ Kreiser, *a.g.e.*, s. 156.

²²⁰ T.C.B.D.A.G.M., *Musul Kerkük İle İlgili Arşiv Belgeleri (1525-1919)*, s. 56.

ordularına tebliğ etmiştir. Bu son derece önemli telgrafın metni şöyle idi: “*Bugün, 31 Ekim 1918 öğleden muteber olmak üzere, Düvel- i İtilafîye ile mütareke akd eyledik. Düvel-i mezkûrenin murahasaları keyfiyeti Bulgaristan, Suriye ve Irak’ta bulunan orduların komutanlıklarına tebliğ etmişlerdir. Mütareke şerâitine suret-i kat’iyyede riayet olunması ve tebliğin alındığının iş’arı lazımdır. Tafsilat ayrıca bildirilecektir*” denildi.²²¹ Bu mütarekenin hiç kuşkusuz en ağır maddesi 7. madde olmuştur. Bu madde: “*Müttefiklerin güvenliklerini tehlikede gördükleri anda Osmanlı topraklarının herhangi bir parçasını işgal edebilecekleri*” hükmünü içermiştir. Müttefik devletler, özellikle bu maddeye dayanarak pek çok yeri işgal etmeye başlamışlardır.²²² Mondros Mütarekesi imzalandığı gün İngiliz kuvvetleri, Musul’un yaklaşık 60 km kadar güneyinde bulunuyorlardı.²²³ Ortadoğu’nun tek hakimi olmak istedikleri için, mütarekeden hemen sonra, Musul’u ele geçirmek amacıyla harekete geçmişlerdir. Bu arada “Arap Meselesi” ile ilgili Irak’ta incelemelerde bulunan Albay T. E. Lawrence, Londra’da bulunan Doğu Komitesi’ne araştırma sonuçlarını aktarmış, Musul’un da Mezopotamya sınırları içerisinde algılanması gerektiğini bildirmiştir. Böylece İngilizler, daha önce nüfuz bölgesi olarak Fransızlara bırakmış oldukları Musul’u, şartların değişmesi nedeniyle, tekrar ele geçirmek için çalışmalara başlamışlardır. “Dicle Grubu” olarak bilinen ve 6. Ordu’ya bağlı Türk birliklerinin komutanı İsmail Hakkı Bey’in hatası, Alman pilotların merkezden almış olduğu emirleri Türk birlikleri üzerine atmaması ve haberleşmenin kesilmesi nedeniyle, Türk birlikleri yenilgiye uğramıştır. Bunun üzerine İngilizler, 31 Ekim 1918’de başlatmış oldukları harekate devam etmişler,²²⁴ 1 Kasım 1918 günü ahaliye zulüm yapıldığı iddiasıyla Gayyare’den Musul’a 20 km mesafedeki Hamamalil’e kadar ilerlemişler ve yapılan protesto üzerine İngiliz Irak İleri Kıtaları Komutanı General Cassel harekâtı durdurmuştur. Cassel, mütarekeden haberi olmadığından dolayı harekâtı başlattığını ve Hamamalil’i terk etmeyeceğini bildirdi. Ayrıca 2 Kasım’da Musul’u işgal etmek için emir aldığını ve Türk birliklerinin beş mil geriye çekilmelerini, asayişin temin için bir Türk muhafız birliğinin Musul’da bırakılmasını da Ali İhsan Paşa’dan rica etti. Ali İhsan Paşa mektubu getiren Yarbay Listman’a

²²¹ Türkmen, *Musul Meselesi Askeri Yönden Çözüm Arayışları (1922-1925)*, s. 15.

²²² Kodal, *a.g.e.*, s. 47-48; Türkmen, *Musul Meselesi Askeri Yönden Çözüm Arayışları (1922-1925)*, s. 17.

²²³ Erik Jan Zürcher, *Modernleşen Türkiye’nin Tarihi*, Çev. Yasemin Saner, İletişim Yay., İstanbul 2010, s. 202.

²²⁴ Kodal, *a.g.e.*, s. 48.

mütarekede Musul'un işgali için bir hükmün bulunup bulunmadığını bilmediğini, bir karışıklığa meydan vermemek için kıtaları Musul'un iki kilometre güneyine çekebileceğini, İngilizlerin de Türk kıtalarından 5 km daha uzakta bulunması gerektiğini ve Musul'un tahliyesi hakkında bir emir gelirse o vakit dostça tahliye işini konuşabileceğini söylemiştir.²²⁵ Ayrıca, mütarekenin 31 Ekim'de yürürlüğe girdiğini ve 7. maddenin Musul için uygulanamayacağını belirttikten sonra, iki taraf güçleri arasında kalan bölgenin tarafsız bir tampon bölge haline getirilmesini istemiştir. Bu durumun aydınlatılması için de İstanbul'a telgraflar çekilmiştir. 6. Ordu Komutanı Ali İhsan (Sabis), Sadrazam Ahmet İzzet Paşa ile yapmış olduğu telgraflaşma sonrasında,²²⁶ mütareke metninde Musul'un boşaltılması ve teslimini öngören herhangi bir maddenin olmadığı ancak düşman işgal etme isteğinde ısrar edip saldırıda bulunursa karşılık vermeden kuzeye çekilmesi gerektiği cevabını almıştır. Alınan bu talimat üzerine Ali İhsan (Sabis) gelen emre uyararak gereğini yapmıştır.²²⁷ Bütün bu iyi niyetli temennilere ve davranışlara rağmen İngilizler, 3 Kasım 1918 günü başlattıkları ileri harekâta, Musul köprüsünün doğu kısmını ve şehrin kuzey ile batı çıkış noktalarını tutmak suretiyle devam ettiler. General Cassel de Musul'daki Alman konsolosluk binasına yerleşip Dicle'nin doğusunda ve Musul'da bulunan Türk kıtalarının yerlerinde kalmalarını istedi. İngiliz generalinin bu istekleri mecburî olarak kabul edilmiş, bu suretle 3 Kasım 1918'de Musul şehrinde Türk ve İngiliz birlikleri birlikte bulunmaya başlamışlardı. Aynı gün General Marshall'ın Bağdat'tan yazdığı mektubu getiren General Cabel, General Cassel'in söylediklerini tekrar ederek teslim meselesini konu edince, Ali İhsan Paşa sertleşerek "*Teslim meselesini kesinlikle reddederim, ben intihar eder, kıtaları size teslim etmem*" diyerek konunun önemini ortaya koymuştu. Kasım'da Musul'a giren İngilizler o günden beri şehirden, hiçbir Türk kıtasının ve nakliye kafilesinin çıkmasına izin vermeyip Musul ve civarında Hıristiyanlara tecavüzde bulunulması ve bu tecavüzlerin devamı halinde Musul'u işgal edeceklerini ileri sürdüler. Bir taraftan da 6. Ordu bölgesindeki İngiliz esirlerinin durumunu yerinde görmek üzere bir İngiliz subayının Nusaybin, Demirkapı ve Nimetli'de yaptığı incelemelere dayanarak General Fanshawe orduya yazdığı raporda Türk ordusunun elindeki İngiliz esirlere

²²⁵ T.C.B.D.A.G.M., *Musul Kerkük İle İlgili Arşiv Belgeleri (1525-1919)*, s. 57; Kodal, *a.g.e.*, s. 48-49.

²²⁶ Kodal, *a.g.e.*, s. 49.

²²⁷ Sevgi Çetinkaya, *Musul Sorunu*, Atatürk İlkeleri ve İnkılâp Tarihi Enstitüsü, Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, İstanbul 1989, s. 24.

iyi bakılmamış olduğunu ileri sürerek, barış şartlarının ve ellerindeki Türk esirlerine yapılacak muamelenin Türk tarafının tutumuna bağlı olduğunu söylemişti. İleri sürülen bu iddialar aslında Musul'un işgali için aranılan bahanelerden başka bir şey değildi. 7 Kasım 1918 günü İngiliz Irak Ordusu Başkomutanı General Marshall, 1. İngiliz Kolordusu Komutanı General Kop, 18. Tümen Komutanı General Fanshawe, Irak Siyasî Memuru Yarbay Wilson ve 6. Ordu Komutanı Ali İhsan Paşa'nın da iştirakıyla İngiliz karargâhında uzun tartışmalar yapıldı. General Fanshawe, Musul'u işgal için aldığı emrin açık olduğundan bu emri yerine getirmeye mecbur olup buna itaat edilmediği takdirde Musul'a zorla gireceğini ve bu takdirde mütarekeyi 6. Ordu'nun bozmuş olacağını ve o zaman her türlü harekât ve icraatta serbest kalacağını söylemiş ve Ali İhsan Paşa da durumu İstanbul'a rapor halinde bildirmişti. Aynı günün akşamı General Marshall yine çok ağır şartları ihtiva eden bir yazıyı Ali İhsan Paşa'ya gönderdi.²²⁸ Ali İhsan Paşa yazıyı okuduktan sonra Osmanlı Harbiye Nezareti'ne istifasını verdiğini, yerine başka birisinin tayin edilinceye kadar İngilizlerle müzakerelere ordu kurmay başkanının katılacağını ve en kıdemli yetkili olan 2. Tümen komutanının kendisine vekâlet edeceğini söyledi. Bu davranış karşısında Marshall, Ali İhsan Paşa'dan ertesi sabah (8 Kasım 1918) saat 10.00'a kadar Musul'u terk etmesini, aksi takdirde mütarekenâmenin on altıncı maddesini tatbik edeceğini bildirdi.²²⁹ Ali İhsan Paşa bir taraftan tahliye için genel karargâhtan emir beklemekle beraber diğer taraftan verilen müşterek kararın protesto altında tatbikine geçilmesi için gerekli emri vermişti. Ordu ise 15 Kasım 1918 gününe kadar diplomatik yollardan yapılacak teşebbüsler neticesi Musul'u boşaltmamayı ümit ediyordu. Müşterek kararın yürürlüğe gireceği 8 Kasım'da İngilizler 6. Ordu'yu güç durumda bırakmak ve çekilmeyi kolaylaştırmak için tecavüzlere başlamışlar, aynı gün bir İngiliz kıtası hükümet konağındaki Türk bayrağını indirerek yerine İngiliz bayrağını çekmiş ve şehirdeki bütün Türk bayrakları da gönderden indirilmişti. Musul'daki uçaklara ve telsiz telgraf istasyonu ile cephaneliklere el konulmuş, sonuçta bütün baskılara rağmen Musul'un boşaltılmasına başlanmış, bir piyade taburu ile iki batarya ve bir kısım ağırlıklar Musul'dan Nusaybin'e doğru yola çıkarılmıştı. Ali İhsan Paşa, Dadaylı Halit Bey ve 2. Tümen Kumandanı Aşir Bey'i 15 Kasım gününe kadar kalmak üzere Musul'da bırakarak 9 Kasım'da Nusaybin'e

²²⁸ T.C.B.D.A.G.M., *Musul Kerkük İle İlgili Arşiv Belgeleri (1525-1919)*, s. 58.

²²⁹ Kaymaz, *a.g.e.*, s. 79.

hareket etti. Aynı gün İstanbul'dan Musul'u tahliye emri alınmış ve Binbaşı Halit (Akmansu) İngiliz karargâhına giderek Musul'un boşaltılması için gereken emri aldıklarını, General Marshall ile kararlaştırıldığı gibi boşaltmaya devam edileceğini tebliğ etmiş, 15 Kasım 1918 öğleye kadar da Osmanlı kıtaları Musul'u terk etmişlerdi. Süleymaniye ve Revanduz'daki kıtaların bu tarihten sonra Anadolu'ya geçmelerine izin verilmişti. İngilizler, Musul Vilayeti'nin birçok kazalarının boşaltılmasında iki taraf arasında kararlaştırılan şartlara uymayarak depolardaki silah ve yiyeceklere el koymak ve bir an evvel vilayeti işgal etmek maksadıyla buradaki Türk kıtalarını çıkarmaya çalışarak Semil, Zaho, Tel'afet, Hokne ve Üveynat gibi depoları işgal ettiler. Aşır Bey ile İngilizler arasında yapılan en son antlaşmaya göre tahliye işleminin 30 Kasım 1918 tarihine kadar devam etmesi kararlaştırıldı. Diğer taraftan İngilizler Musul Vilayeti'ndeki bütün Türk memurlarını vazifelerinden alarak vilayet sınırı haricine çıkardılar. Ayrıca Musul ve Bağdat ahalisinden henüz terhis olunmamış erler terhis olunarak istek üzerine bunların isim listeleri İngilizlere verildi.²³⁰

Böylece İngilizler, Irak'ta hedeflerini elde etmişlerdir. Mustafa Kemal'e göre "Bundan sonra İngilizlerin daha ileriye istila emeliyle ilerlemeleri için siyasi, iktisadi ve askeri sebepler yoktur. Fakat İngilizler ilerlemeye kalkar ve bunda da başarılı olurlarsa bu cephede Türkiye'nin, beklemekten başka çaresi kalmayacaktır." Ancak buradaki beklemek kelimesi ile Mustafa Kemal, esasında Musul'un sadece kayıplar arasında kaldığını ve bekleyerek geçecek zaman sürecinde tekrar bu kaybın giderilebileceğini anlatmak istemiştir. Nitekim sonraki ifade ve faaliyetleri bu düşünceyi doğrulamaktadır. Bununla birlikte Mustafa Kemal'in beklemek hususundaki hareketi, Musul konusunda taktiksel ricat anlayışının uygulandığını göstermiştir.²³¹

İngilizler, Musul'u işgal ettikten sonra burada ve çevresinde çok çeşitli faaliyetlerde bulunmuşlardır. 17 Kasım 1918'de Şeyh Mahmud isminde bir şahıs ahalisinin büyük çoğunluğu Türk olan Süleymaniye, Kerkük, Tuzhurmatu, Kifri, Zaho, Bana, Revanduz, Duhok, Nebiyunus, Erbil, Altınköprü ve Sina'yı nüfuz sahası içine alan İngiliz himayesinde bir "Kürt Emirliği" kurmuştur. Kurulan bu emirliğe daha ilk başta Süleymaniye ve Kerkük halkı karşı çıkmıştır. İngilizler, Türklere karşı

²³⁰ T.C.B.D.A.G.M., *Musul Kerkük İle İlgili Arşiv Belgeleri (1525-1919)*, s. 59.

²³¹ Sakin, "Mustafa Kemal Atatürk'e Göre Musul Sorunu", s. 118-119.

o kadar düşmanca davranmışlar ve kendi emperyalist emellerine ulaşmak için bölgenin gerçeklerine o kadar gözlerini tıkamışlardır ki sözde Kürt Emirliği'nin sınırları içerisinde Türkçe konuşmayı dahi yasaklamışlardır. İngilizler, işgal sırasında Musul ve Kerkük civarındaki halkı 2 Ağustos 1919'da Osmanlı Devleti'ne karşı ayaklandırmaya çalışmışlardır. Ancak bu ayaklandırma çalışmaları başarılı olamamış ve buralardaki halk İngilizlere daha da kin gütmeye başlamıştır. İngilizler, Musul'a hakim olmada ve yönetmede şehrin ileri gelenlerinden faydalanmak istemişlerse de bunda başarılı olamamışlardır. İngilizler, burada kuracakları yönetimin halka dayanacağını beyan etmiş olmalarına rağmen, İngilizlerin yönetiminde kurulacak olan Kürt yönetimini Türkler, Arap yönetimini de Kürtler istememişlerdir. İngilizlerin bölgede etkinliği olan Milli Aşireti elde etme çabaları da başarısızlıkla sonuçlanmıştır. Hatta Türk kuvvetlerinin Süleymaniye'den çekilmesinden sonra burada Kürt Emirliği'ni kuran Şeyh Mahmud İngilizlerin gerçek niyetlerini görerek Osmanlı yönetimini istemeye başlamıştır. İngilizlere karşı özellikle Süleymaniye'deki Türkler, Araplar ve Kürtlerden gelen karşı koyuş hareketleri daha da ileriye giderek İngiliz yöneticilerin öldürülmesine kadar gitmiştir.²³²

Musul konusu hiçbir zaman gündemden düşmemiştir. Mustafa Kemal Paşa ve Ankara Hükümeti, Musul konusunda ortaya koyduğu kararlılığı Lozan Konferansı'na kadar olan süre içerisinde çeşitli vesilelerle göstermiştir. 1922 yılı Ocak ayında İngilizler tarafından Erbil ve Revanduz arasında bulunan ve Türkleri destekleyen Sürücü aşiretine yapılan saldırılar üzerine Mustafa Kemal Paşa, 1 Şubat 1922 tarihinde Milli Müdafaa Vekâletine çektiği telgrafta, belirtilen bölgeye bir milis birliği gönderilmesini emrediyordu. Erkan-ı Harbiye-i Umumiye Riyaseti, mahalli durumu, bölgedeki aşiretleri ve aşiret geleneklerini, çeteciliği bilen bir komutan üzerinde durmuş ve Antep'te kuvay-ı milliye komutanlığı yapmış olan Milis Yarbayı Özdemir Bey'in bu göreve atanmasını kararlaştırmıştır.²³³ Özdemir Bey başlangıçta kuvvetleriyle bölgede önemli başarılar elde etmiştir.²³⁴ 31 Ağustos 1922'de Derbent Muharebesi'nde İngilizleri ciddi şekilde hezimete uğratmıştır. Eylül ayının ortasında da Şaklava kazasına gelerek Musul ile irtibatı sağlamıştır. Bu başarılar üzerine Genelkurmay Başkanı Fevzi Paşa 7 Eylül 1922'de Doğu ve el-Cezire Komutanlarına çektiği telgrafla "Musul'u elde etmenin tek yolunun silahlı mücadele" olduğunu

²³² Kodal, *a.g.e.*, s. 50-51.

²³³ Türkmen, "Özdemir Bey'in Musul Harekatı ve İngilizlerin Karşı Tedbirleri (1921-1923)", s. 57.

²³⁴ Kısıklı, *a.g.m.*, s. 493.

belirterek bir taarruz planlanmıştır. Ama istenilen ne yazık ki gerçekleştirilememiştir. Batı Anadolu ve Boğazlar bölgesinde kuvvet bulundurulması gerektiğinden kuvvetler batıya kaydırılmıştır. Lozan Konferansının da toplanmasının etkisiyle askeri yöntemlerden vazgeçilip sorunun diplomasi yöntemiyle çözümü daha münasip gelmeye başlamıştır.²³⁵

d. Lozan Konferansı Öncesindeki Gelişmeler ve Konferansa Hazırlık

Musul, bir hata yapılarak Fransa'ya bırakılmıştı ve bu durumun artık düzeltilmesi gerekiyordu. Bu fırsat, Fransız Başvekili Clemenceau'nun Paris Barış Konferansından önce, Aralık 1918'de Londra'ya gelmesiyle ele geçti. Ruhr havzası, Suriye ve Kilikya için Fransız isteklerine karşı İngilizlerde Musul'u ve Filistin'deki değişik statüyü belirttiler. Her iki taraf da takas yapmaktan memnundu ve bu memnuniyetlerini anlaşma sağlayarak ortaya koydular. Fransızlar ayrıca Musul petrollerinden hisse alacaklardı. Paris'e dönen Clemenceau, 15 Şubat 1919 tarihli muhtıra ile bu değişiklikleri kabul ettiğini bildirdi. Bu takasın diğer nedenlerini de 28 Temmuz 1920 tarihinde Fransız Senatosunda konuşan Victor Bernard şöyle izah etmiştir: "*Clemenceau, Musul ve Filistin'i İngilizlere vererek karşılığında Metz ve Strasbourg şehirlerini plebisit yapılmadan almış, ayrıca Saar havzası ve Ren bölgesini de elde ederek Fransa tam bir güvenliğe kavuşmuştur. Aynı zamanda kömüre de sahip olmuştur.*"²³⁶ Barış Konferansı içerisinde 18 Nisan 1919 tarihinde İngiltere'nin Petrol İşleri Başkanı Water Long ile Fransız Petrol Ürünleri Genel Komiseri Senatör Henry Berenger arasında da bir anlaşma imzalanmıştır. Bu anlaşma ile İngiltere, petrol gelirlerinin %70'i ile birlikte Mezopotamya'nın mandaterliğini alırken Fransa'nın ise petrol gelirlerinin %20'sini almasına karar verilmiş ve %10'luk petrol geliri ise yerel yönetimlere bırakılmıştır. Ancak bu defa da Fransa'nın yapılan paylaşımdan rahatsızlık duyduğu ve San Remo Konferansı'nda Fransa'nın Musul petrollerinin %50'sini istediği görülmektedir. 25 Nisan 1920 tarihinde imzalanan anlaşma ile Fransa'nın ham petrol üretiminin %25'ini alması ve hisse senetlerinin de %25'ine sahip olması; diğer taraftan ise hisselerin %75'inin İngiliz yönetiminde kalması kararlaştırılmıştır.²³⁷

²³⁵ T.C.B.D.A.G.M., *Musul Kerkük İle İlgili Arşiv Belgeleri (1525-1919)*, s. 61-62.

²³⁶ Kemal Melek, *İngiliz Belgeleriyle Musul Sorunu (1890-1926)*, Üçdal Neşriyat, İstanbul 1983, s. 24.

²³⁷ Sarıkoyuncu Değerli, a.g.m., s. 129.

İtilaf devletleri, kendi aralarında yapmış oldukları San Remo Görüşmeleri'nden sonra, Osmanlı Devleti ile barış antlaşmasını imzalamak ve Şark meselesini kendi istekleri doğrultusunda bir an önce çözümlenmek istemişlerdir.²³⁸ Aralarında Osmanlı topraklarının paylaşımı konusunda anlaşan İtilaf güçleri hazırladıkları 433 maddeden oluşan ve Türk milletinin bağımsız olarak yaşama hakkını elinden alan Sevr Antlaşması'nı 10 Ağustos 1920 tarihinde²³⁹ Damat Ferit ve (yine Churchill'in deyişiyle) bu iş için kurmuş olduğu "kuklalar hükümeti"ne imzalatmışlardır.²⁴⁰ Antlaşmanın 64. maddesine göre; Güneydoğu Anadolu bölgesinde yaşayan halka bağımsızlık isteme hakkı tanınmıştır. Aynı maddenin 3. fıkrası ise; "...şimdiye kadar Musul Vilayeti'nde kalmış olan kısımda mütemekkin Kürtlerin bu müstakil Kürt devletine ihtiyari iltihaklarına karşı müttefik hükümetler tarafından hiçbir itiraz dermeyeran edilmeyecektir" hükmünü getirmiştir. Böylece Musul, Irak ile Suriye arasında kurulacak ve İngiltere mandaterliği (himayesi) altında olacak olan, bağımsız Kürt devleti sınırları içerisinde bırakılmıştır. Sevr Antlaşması'nda Türklere Almanlardan daha ağır bir antlaşma kabul ettirilmiş, Anadolu'nun küçük bir kısmında yaşama hakkı tanınmış ve Musul'un da dahil olduğu Misak-ı Milli sınırları yok sayılmıştır. Bu nedenle Türk milleti, Mustafa Kemal (Atatürk'ün) ifadesiyle "mütevazı misak-ı milli" sınırlarını uluslararası düzeyde tescil ettirmek için, Mustafa Kemal (Atatürk'ün) önderliğinde yeni bir mücadele daha verecektir.²⁴¹

30 Ağustos 1922 tarihinde Yunan ordusunun Anadolu'da hezimete uğratılması ile elde edilen Türk askeri zaferinin doğal siyasi sonucu olarak 11 Ekim 1922 tarihinde Mudanya Mütarekesi imzalanmıştır. Bu ateşkes antlaşması nihai bir barış antlaşması gereksinimi doğurmuştur. İtilaf Devletleri, 27 Ekim 1922 tarihli bir nota ile TBMM Hükümeti'ni 13 Kasım 1922 günü Lozan'da başlayacak olan Barış Konferansı'na davet etmişlerdir. TBMM'ce bu davet, 29 Ekim 1922 günü toplantıda görüşülerek uygun bulunmuştur. İtilaf güçleri, Ankara Hükümeti'nin gücünü kırmak maksadıyla İstanbul Hükümeti'ni de konferansa davet etmişlerdir.²⁴² Sadrazam Ahmet Tevfik Paşa, Ankara'daki Büyük Millet Meclisi başkanlığına

²³⁸ Kodal, *a.g.e.*, s. 56.

²³⁹ Sarıkoyuncu Değerli, a.g.m., s. 129.

²⁴⁰ Lord Kinross, *Atatürk/Bir Millet'in Yeniden Doğuşu*, Çev. Necdet Sander, Altın Kitaplar Yay., İstanbul 1994, s. 279.

²⁴¹ Kodal, *a.g.e.*, s. 57.

²⁴² Sarıkoyuncu Değerli, a.g.m., s. 129.

gönderdiği telgrafta devlet ve milletin başına daha büyük zararlar gelmemesi için birlikte hareket edilmesi gerektiğini belirtmiş ve kendilerinin gönderecekleri temsilci dışında Ankara'nın da temsilci seçmesini istemişti. Bu önerinin kabulü, müttefiklerin körüklemeye çalıştığı İstanbul-Ankara ikiliğini peşinen kabul etme anlamına geleceğinden Büyük Millet Meclisi'nin toplantısında tepkilere yol açmıştır.²⁴³ Sağlık Bakanı Dr. Rıza Nur, Osmanlı İmparatorluğunun kaldırılarak yerini yeni bir Türk Devletinin aldığına dair Meclis'e bir önerge sunmuştur. Erzurum Milletvekili Hüseyin Avni ve diğer milletvekilleri tarafından da desteklenen bu önerge sonucunda, saltanatın kaldırılmasına dair bir kanun tasarısı kaleme alınmıştır. 1 Kasım 1922'de Mecliste oybirliği ile kabul edilen kanunla saltanat kaldırılmıştır. Kişisel egemenliğe dayanan İstanbul Hükümeti'nin 16 Mart 1920'den itibaren tarihe karıştığı belirtilmiş, halifeliğin Osmanlı hanedanına ait olduğu dile getirilmiştir. Bu makamı ancak BMM tarafından seçilecek bir şahsiyetin temsil edeceği belirtilmiştir.²⁴⁴

1 Kasım 1922'de saltanatın kaldırılması ile beraber Barış Konferansı'nda Türkiye'yi sadece Ankara Hükümeti'nin temsil edeceği kararlaştırılmıştı. Mudanya müzakerelerinde başarılı olan İsmet Paşa'nın barış görüşmelerinde baş delege olması uygun görüldüğünden Yusuf Kemal (Tengirşenk) Hariciye vekilliğinden istifa ettirilerek yerine İsmet (İnönü) getirilmişti. Hükümet delegasyonu şöyle belirlemişti: Baş delege İsmet (İnönü), ikinci delege Rıza Nur, delege Hasan (Saka) (eski iktisat vekili). Ayrıca delegasyona yardım edecek çok geniş bir danışmanlar gurubu da oluşturulmuştu.²⁴⁵ Mustafa Kemal (Atatürk'ün), İsmet (İnönü'yü) seçmesinin diğer bir nedeni ise; her ne kadar uluslararası diplomasi alanında deneyimli olmasada sabırlı, azimli ve çetin bir tartışmacıydı. Gerekliğinde ketum davranmayı biliyor; bu özelliğinden ve ağır işitmesinden ötürü, çabuk karar alma, hazırlıksız ve ani olarak söz söyleme yeteneğinden yoksun olduğu izlenimini veriyordu. Ağırbaşlı ve ölçülü tutumundan dolayı oldukça önemli konularda herhangi bir sorumluluk altına girmeden uzun süre düşünme yoluna gidiyordu.²⁴⁶ Başvekil Hüseyin Rauf (Orbay'ın) seçilmemesinin nedenleri arasında bulunduğu konum gösterilir. Çünkü Lozan

²⁴³ Şerafettin Turan, "Lozan Antlaşması", *TDV İslam Ansiklopedisi*, C. XXVII, Türkiye Diyanet Vakfı Yay., Ankara 2003, s. 214.

²⁴⁴ Salahi R. Sonyel, "Lozan'da Türk Diplomasisi", *Bellekten*, C. XXXVIII, S. 149 (Ocak 1974), s. 44.

²⁴⁵ Turan, a.g.m., s. 215.

²⁴⁶ Sonyel, a.g.m., s. 46.

Konferansı Hariciye Vekilleri düzeyinde toplanacaktı.²⁴⁷ Ayrıca da İngiliz yanlısı olması seçilmemesinde büyük etken oluşturmuştur. Yusuf Kemal (Tengirşenk'in) ise seçilmemesinin nedenleri arasında Sovyet yanlısı oluşu²⁴⁸ ve hastalanması ana nedenler olarak karşımıza çıkmaktadır.²⁴⁹

Türk basını aslında, İngiltere ve Fransa arasında konferansın yeri konusunda çıkan anlaşmazlığa binaen konferansın Türkiye toprakları içerisindeki bir yerde toplanmasını önermiştir. Türkiye toprakları dışında toplanacak bir konferansın başarı şansının az olduğu vurgulanmıştır. Avrupa'da yapılacak olan barış görüşmeleri aylarca hatta senelerce sürebileceği için Türkiye'nin senelerce Avrupa şehirlerinde barış peşinde koşacak vaktinin olmadığı, ordunun elindeki silahla uzun süre bekleyemeyeceği ifade edilmiştir. Bu nedenle Türk basını, Bakanlar Kurulu'nu barış konferansının Türkiye sahillerinde bir yerde toplanması için çalışma yapmaya davet etmiştir. Ankara Hükümeti, haberleşmenin daha kolay yapılabilmesi için 4 Ekim 1922'de Müttefiklere göndermiş olduğu notada, İzmir'in konferansın toplanması için en uygun yer olduğunu bildirmiştir.²⁵⁰ Bu durumda heyete Mustafa Kemal başkanlık edecekti ama İtilaf devletleri Türk topraklarında görüşme yapılmasını kabul etmiyorlardı.²⁵¹ Gerekçe olarak İngiltere Dışişleri Bakanı Lord Curzon, Yunanistan'ı konferansta temsil edecek olan eski başbakan Eleftherios Venizelos'un duygularını incitebileceği korkusuyla toplantı yeri olarak İzmir'i kabul etmiyor; ayrıca şu olasılık üzerinde duruyordu: Konferans herhangi bir Türk şehirde yapılırsa, Türkler, çok haklı olarak buna başkanlık etmek isteyecekler, böylece saygınlıklarını artırmış olacaklardı. Bu nedenle, İzmir yerine Büyükada, İstanbul hatta Üsküdar önerilip reddedildikten sonra Bağlaşıklar konferansın İsviçre'nin Lozan Şehri'nde yapılması kararını alıyorlardı.²⁵²

e. Lozan Konferansı

Mustafa Kemal önderliğinde başlayan Türk kurtuluş mücadelesi büyük bir zaferle sonuçlanmış, zafer sırası diplomatik alanlardaki mücadelelere gelmişti.²⁵³ İtilaf devletlerinin gözünde bu konferans Sevr Antlaşması koşullarının yeni duruma

²⁴⁷ E. Semih Yalçın, *Atatürk İlkeleri ve İnkılap Tarihi*, Berikan Yay., Ankara 2008, s. 301.

²⁴⁸ Zürcher, *a.g.e.*, s. 239.

²⁴⁹ Kreiser, *a.g.e.*, s. 217.

²⁵⁰ Kodal, *a.g.e.*, s. 64.

²⁵¹ Zürcher, *a.g.e.*, s. 239.

²⁵² Sonyel, *a.g.m.*, s. 42.

²⁵³ Zafer Kaya, "Musul Meselesine Genel Bir Bakış", *Abant İzzet Baysal Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, C. 2004-I, S. 8 (2004), s. 123.

uyarlanması anlamına geliyordu. Türk tarafı ise kendilerini ulusal bağımsızlık savaşının galipleri olarak görmekle beraber Sevr'in geçmişte kaldığını belirtiyorlardı.²⁵⁴

Lozan, sonuca bağladığı sorunların kapsam ve nitelikleri bakımından, Türkiye tarihinin bugüne dek yapılmış en önemli antlaşması ve aynı zamanda Türkiye Devleti'nin uluslararası kuruluş belgesidir. Lozan Antlaşması ile ayrıca, altı yüz yıllık bir imparatorluğun yıkıldığı ve Batı emperyalizminin "Doğu Sorunu" olarak adlandırdığı olgunun, bazı istisnalarla da olsa, emperyalizmin istek ve beklentileri doğrultusunda çözüme bağlandığı kayda geçirilmiştir. Görüşmeler, Türkiye ile Batılı büyük güçler arasında eşitsiz koşullarda gerçekleştirilmiştir. Her şeyden önce Türkiye konferansa giderken ülke topraklarının, aralarında İstanbul gibi ekonomik, stratejik, tarihsel ve kültürel bir merkezin de yer aldığı en önemli bölümleri hala düşman işgali altındaydı. İkincisi, Türkiye'nin karşısında yer alan İngiltere, Fransa ve İtalya'dan her biri tek başına, askeri teknolojileri ve maddi kaynakları bakımından Türkiye'den daha güçlü olan ülkelerdi. Üçüncüsü, Türkiye on iki yıldır savaşıyordu. Ordusu yorgun, askeri teknolojisi yetersiz durumdaydı. Dördüncüsü, Batılı devletlerin oluşturduğu birleşik cephe karşısında, Osmanlı Devleti'ni destekleyebilecek tek güç olan Sovyetler Birliği ile arasında derin bir güven bunalımı bulunmaktaydı. Beşincisi, İngilizlerin desteklediği Yunan ordusu hala Batı Trakya'da önemli bir güç durumundaydı. Altıncısı, Türk delegasyonunun diplomatik bilgi ve deneyim düzeyi bu görüşmeleri yürütecek seviyede değildi. Yedincisi, Ankara ile Lozan arasında Köstence üzerinden yapılan tüm yazışmalar, İngiliz istihbaratının eline geçiyordu. Bu da İngiltere ve müttefiklerinin taktiksel üstünlük sağlamalarına yarıyordu. Sekizincisi, yüzlerce yıllık koşullanmışlığın etkisiyle hareket eden Batılılar, karşılarındakinin "hasta adam" olarak nitelendirdikleri Osmanlı İmparatorluğu'ndan bütünüyle farklı bir ulus devletin temsilcileri olduğunun farkına henüz varamamakla birlikte her türlü hakareti etmekten geri durmuyorlardı. Dokuzuncusu, Avrupalı bağlaşıklar, konferansın bütün çalışmalarını kendi çıkar ve önceliklerine göre düzenliyordu. Tüm bu etkenler dikkate alındığında, Türkiye'nin Lozan'da elde ettiği sonucun başarılı olduğuna kuşku yoktur. Tam bağımsız ve egemen bir ulus devlet olmanın gerektirdiği koşulların hemen hepsi karşı tarafa kabul ettirilmiştir. Karşılığında Türkiye, zaten

²⁵⁴ Zürcher, *a.g.e.*, s. 239.

yitirmiş olduğu İmparatorluk toprakları üzerindeki egemenlik haklarından vazgeçmiştir. Türkiye açısından genel anlamda başarılı bir antlaşma olmasına karşın, Lozan'da görüşülen her konuda olanakların elverdiği en iyi sonuçların alındığını söylemek güçtür. Bunların başında da Musul gelmektedir.²⁵⁵ Lozan'a giden İsmet Paşa başkanlığındaki heyete bir takım direktifler verilmişti. Musul konusunda ise şunlar söylenmişti: Kerkük, Süleymaniye ve Musul livaları istenecek, karşılığında İngiltere'ye petrol ve benzeri konularda ayrıcalık tanınabilecektir. Güçlük çıkarsa hükümetten talimat istenecektir.²⁵⁶

ABD'nin gözlemci olarak yer aldığı Lozan Konferansı'na bir tarafta Türkiye, diğer tarafta da İngiltere, Fransa, İtalya, Japonya, Yunanistan, Romanya, Sırp-Hırvat-Sloven Devleti (Yugoslavya) katılmıştır. Türkiye'nin ısrarı üzerine Boğazlarla ilgili sorunların görüşülmesine katılmak için Sovyet Rusya, Ukrayna ve Gürcistan da davet edilmişlerdir. Ticaret ve yerleşme sözleşmelerine katılmak için Belçika ve Portekiz'in hazır bulunduğu konferansta Bulgaristan ise, Trakya, Ege Denizi ve Boğazlar ile ilgili toplantılara katılmıştır.²⁵⁷ Lozan Konferansı davette belirtildiği gibi 13 Kasım'da değil 20 Kasım 1922'de Casino de Montbenon'da saat 15.30'da İsviçre Devlet Başkanı Haab'ın konuşması ile açılmıştır.²⁵⁸ Konferansın 21 Kasım'daki oturumunda üç ana komisyon kurulmuştur. Lord Curzon'un (İngiltere) başkanlığı altındaki birinci komisyon, ülkesel ve askeri konuları; Garroni'nin (İtalya) başkanlık edeceği ikinci komisyon, Türkiye'deki yabancıların ve azınlıkların statüsünü; Barere'nin (Fransa) başkanlık edeceği üçüncü komisyon da mali ve ekonomik konuları ele alacaktı.²⁵⁹ Türkiye'nin bu komisyonlardan birine başkanlık etme ve daha sonra da en azından genel sekreter yardımcılıklarından birine bir Türk'ün getirilmesi talepleri ise, tarafsızlık ilkesi doğrultusunda konferansa davet edilen devletler arasından seçilmesi gerektiği gibi bir bahane ile reddedilmiştir.²⁶⁰

²⁵⁵ Kaymaz, *a.g.e.*, s. 235-237.

²⁵⁶ Uğur Sipahioğlu, "Musul (Musul Meselesi)", *TDV İslam Ansiklopedisi*, C. XXXI, Türkiye Diyanet Vakfı Yay., İstanbul 2006, s. 367; Bilal N. Şimşir, "Musul Sorunu ve Türkiye-İngiltere-İrak İlişkileri", *Atatürk Araştırma Merkezi Dergisi*, C. XXI, S. 63 (Kasım 2005), s. 861.

²⁵⁷ Sarıkoyuncu Değerli, a.g.m., s. 129-130.

²⁵⁸ *Lozan Barış Konferansı Tutanaklar-Belgeler*, Çev. Seha L. Meray, I. Takım, C. I, Kitap I, Yapı Kredi Yay., İstanbul 1993, s. 1.

²⁵⁹ Sonyel, a.g.m., s. 56.

²⁶⁰ Sarıkoyuncu Değerli, a.g.m., s. 130.

f. Lozan Konferansı'nın Birinci Döneminde Musul Meselesi

Lozan Konferansı'nda üzerinde çetin tartışmaların meydana geldiği konu “Musul Meselesi” olmuştur. Türkiye için hayati bir öneme sahip olan Musul, müzakerelere ve müttefiklerine hakim olan İngiltere için de gerek zengin “petrol kaynakları” gerekse “Hindistan yolunun emniyeti” bakımından ele geçirilmesi zorunlu görülen stratejik ve iktisadi öneme sahip bir bölgedir. Türkiye için ise asgari vatan sınırlarını ifade eden Misak-ı Milli'nin vazgeçilmez bir ilkesidir.²⁶¹ Aslında Lozan'da Musul konusu konferansın açılışından bir hafta sonra (27 Kasım'da) komisyona getirilecekti. Fakat 26 Kasım akşamı İsmet Paşa, Lord Curzon'dan bu konunun açık bir toplantıda tartışılmasından vazgeçilmesini ve aralarında özel olarak görüşülmesini istemiştir. Lord Curzon'da bu isteği memnurlukla karşılamış ve hem sözlü hem de yazılı olarak görüşmeler başlamıştır. Görüşmelerde Türk Temsilci Heyeti Musul Vilayeti'nin Türkiye'ye verilmesi konusunda kesinlikle geri adım atmamış, Lord Curzon'da bu isteğe karşı olduğunu birkaç kez dile getirerek tavrını korumuştur.²⁶² İki tarafında isteklerinden geri adım atmaması üzerine konunun konferansa getirilmesinden başka çıkar yol artık kalmamıştır.

1. Musul Konusunda Türk Tarafının Tezi

Musul meselesinin özel müzakereler yoluyla halledilemeyeceğinin ortaya çıkması üzerine²⁶³ bu konu 23 Ocak'ta Ülke ve Askerlik Komisyonu'na getirilmiştir.²⁶⁴ Böylece Musul meselesi açık olarak Lozan Konferansı'nın 23 Ocak 1923 tarihli toplantısında görüşülmeye başlanmıştır.²⁶⁵ İsmet Paşa, Musul Vilayeti'nin bir başka devlete bırakılmasına Türkiye'nin hangi nedenlerden dolayı karşı çıktığını maddeler halinde açık ve net bir şekilde izah etmiştir. Bu maddeler etnografik, siyasi, tarihi, coğrafi, ekonomik ve askeri konulardan oluşmaktadır. İsmet Paşa etnografik açıdan Musul Vilayeti'nde yerleşik nüfusun 503.000 kişiye vardığını belirtmektedir. Vilayetin yerleşik nüfusunu meydana getiren 503.000 kişiden; 263.830'u Kürt, 146.960'ı Türk, 43.210'u Arap, 18.000'i Yezidi, 31.000'i de Müslüman olmayanlardan oluşmaktadır. Vilayet içinde ayrıca Türk, Kürt ve Arap göçebe aşiretleri de bulunmaktadır. Bunlarda yaklaşık 170.000 kişi kadardır. Bu

²⁶¹ Yalçın, *a.g.e.*, s. 303.

²⁶² *Lozan Barış Konferansı Tutanaklar-Belgeler*, C. I, s. 344.

²⁶³ T.C.B.D.A.G.M., *Musul Kerkük İle İlgili Arşiv Belgeleri (1525-1919)*, s. 64.

²⁶⁴ Yazıcı, *a.g.m.*, s. 138.

²⁶⁵ Fatih Tuğluoğlu, “Ali Naci Karacan'ın Gözüyle Lozan Konferansı ve İsmet Paşa”, *A.Ü. Türk İnkulâp Tarihi Enstitüsü Atatürk Yolu Dergisi*, S. 53, (Lozan Antlaşması Özel Sayısı 2013), s. 303.

göçebe aşiretler mevsimlere göre yer değiştirmekte, hatta yılın bazı dönemlerinde vilayetten bile ayrılmaktadırlar. Bunun için de sayılarının kesin olarak hesaplanamayacağı belirtilmektedir. Bu göçebe aşiretler ihtiyaçlarına göre yılın belli mevsimlerini Bağdat, Necef, Musul, Zor ve Diyarbakır'da geçirirler. Bundan ötürü bunları Musul nüfusundan saymak mümkün değildir. Bu sayısal oranlara göre vilayet nüfusunun beşte dördünden fazlasını Türkler ve Kürtler, beşte birinden azını ise Araplar ve Müslüman olmayanlar oluşturmaktadır. Tam da bu sırada İngiliz Temsilci Heyeti Türk tarafının sunduğu bu oranları kabul etmemekle beraber Türk Hükümetinin Musul Vilayeti'nin nüfusu konusunda hiçbir zaman doğru istatistikler düzenleyemediğini belirtmişler, İngiliz subaylarının ve memurlarının 1918 silah bırakışmasından sonra bölgeyi gezip dolaştıklarını, bölgede oturan her soydan ve her mezhepten nüfusun sayısını ve oranını Türklerden daha iyi saptadıklarını söylemişlerdir. İngilizlere göre ise nüfus dağılımı şu şekildedir: 452.720 Kürt, 185.763 Arap, 65.895 Türk, 62.225 Hıristiyan ve 16.865 Yahudi olmak üzere toplam nüfus 785.468 kişiden oluşmaktadır. İngilizlerin nüfus konusundaki iddialarını Türk tarafı şu cümlelerle çürütmüştür: Osmanlı Devleti vilayetin nüfusunu zorunlu askerlik hizmetinden dolayı doğru bir şekilde bilmek zorundaydı. Bu nüfus oranları dünya savaşından önce esaslı bir inceleme sonucunda ve siyasal olarak hiçbir çıkarı olmadığı sırada düzenlenmiştir. Oysaki İngiliz Hükümeti, sözü geçen vilayetin hiçbir zaman gerçek sahibi olamamıştır. İngiliz Hükümetinin otoritesini bile kuramadığı bu vilayetin yalnız bir parçasını dolaşan birkaç memurun, bu vilayetin tümüne ilişkin doğru bir istatistik düzenleyebileceğini kabul etmek imkânsızdır. Zaten İngiliz Temsilci Heyetinin verdiği rakamlara göre de Araplarla Müslüman olmayanlar azınlıkta olmakla beraber Türklerle Kürtler çoğunluktadır.²⁶⁶

Siyasal açıdan da Musul Vilayeti'nin Türkiye'ye geri verilmesine karşı çıkan İngiliz Temsilci Heyetinin dayandığı nedenleri vererek bu maddeyi incelemeye başlayalım. İngiliz Temsilci Heyeti bu vilayette pek çok Arap'ın oturduğunu söylemektedir. Aynı zamanda Kürtlerle Türkler bir arada yaşamak istememektedir. Buna dayanak olarak Dersim olayı ve 1914'te Bitlis'te çıkan olaylar gösterilmektedir. İngiliz Hükümeti savaş sırasında ve mütarekeden sonra Araplara karşı bir takım yükümlülükler altına girmiş; Araplarda İngiltere'ye karşı büyük bir bağlılık göstermişlerdir. İngiltere, 1920 Nisanı'nda San Remo'da, Milletler Cemiyeti

²⁶⁶ *Lozan Barış Konferansı Tutanaklar-Belgeler*, C. I, s. 344-346.

koruyuculuğu altında ve Misakın 22. maddesi uyarınca Irak üzerinde bir mandat almakla, müttefiklere karşı yüküm altına girmiş ve bu yükümlerinden dönebileceklerini belirtmektedirler. İngiliz orduları dünya savaşında Türk ordularını yenerek bütün Irak'ı fethettiğinden, İngilizler buraları ele geçirdikleri iddiasında bulunabilirler. Bu sözlere Türk tarafının cevapları ise şu şekildedir: Araplar, Müslüman olmayanlarla birleşseler bile ispat ettiğimiz ve İngiliz Temsilci Heyetinin de kabul ettiği gibi Musul Vilayeti'nde azınlık durumundadırlar. Musul'un Irak'a bağlanmasını istemek hem haksız hem de ulusların kendi kaderlerini kendilerinin saptaması hakkına aykırı olacaktır. Musul'u Irak'a bağlamak için böyle bir iddiaya dayanılmak istenirse Türkiye'de Bağdat'ın kuzeyinde çok daha büyük bir Türk nüfusunun bulunduğunu dayanak noktası yapıp bu bölgenin kendi sınırı içine alınmasını aynı hakla isteyebilecektir. Kürtlerin Türklerle birlikte yaşamak istemedikleri iddiası doğru değildir. İki halk tam bir uyum içinde yaşamaktadırlar. TBMM'de Kürtlerin meşru temsilcileri bulunmakla beraber Türk temsilcileriyle beraber ülkenin hükümetine ve yönetimine katılmaktadırlar. Irak Hükümetinin askere aldığı Kürtler fırsat buldukça Türk tarafına geçmişlerdir. İngiliz uçak filoları Kürt köylerini bombalayıp Türkiye'ye karşı bağlılıklarını kopartmaya çalışmışlardır. Bitlis'te patlak veren olay birkaç yabancı konsolosun kışkırtmasının sonucudur. Hiçbir önemi yoktur. Yalnız o yerle sınırlı kalmıştır. Dersim olayı da aynı niteliktedir. Kurtaracağına söz verdiği Irak halkını İngilizler tam zıt bir şekilde baskılama yoluna gitmiştir. Türkiye Irak'ta bir mandata gerekliliğine hiçbir zaman lüzum görmemiştir. Böyle bir mandata İngiltere'ye verildiğinden de hiç haberi olmamıştır. Osmanlı İmparatorluğu'nun bir parçası olan Irak'a ilişkin yapılan antlaşmaların hukuki olarak hiçbir değeri yoktur. İngiliz Temsilcilerinin öne sürdüğü Milletler Cemiyeti Misaki'nin 22. maddesine kendileri uygun davranmamaktadırlar. Çünkü mandat konusunda Irak halkı tam bağımsızlık altında oy kullanmak için özgür bırakılmamıştır. İngiltere'nin öne sürdüğü fetih hakkının bu yüzyılda hiçbir değeri yoktur. Ayrıca burası mütarekeden sonra fethedilmiştir.²⁶⁷

Tarihi açıdan ise, on birinci yüzyıldan beri Musul ile Bağdat'ın kuzeyine kadar uzanan bölge aralıksız Türklerin olmuştur. Abbasi halifeleri zamanında da buralar Türk halkının, Türk valilerinin ve Türk askerlerinin elinde bulunmuştur. Atabey Türk hanedanı ve ardından gelen Artuklular hanedanı bağımsız birçok devlet

²⁶⁷ *Lozan Barış Konferansı Tutanaklar-Belgeler*, C. I, s. 348-352.

kurmuşlardır. Eski tarih kitaplarında, Musul'un güneyinden Bağdat'a kadar uzanan bölge Tataristan diye adlandırılmış; bu adlandırma günümüz haritalarına Vadi-i Tatar adıyla geçmiştir.

Coğrafi ve Ekonomik açıdan baktığımızda, Musul Vilayeti iklimi ve diğer koşulları açısından Anadolu'yla eş bir görünümde. Musul; Anadolu'yu, Suriye'yi ve İran'ı birbirine bağlayan yolların kavşak noktasında bulunduğu güney Anadolu'nun İran ve Suriye ile olan ulaşımında büyük öneme sahiptir. Musul'un Akdeniz limanlarına bağlanmasına aracılık eden demiryolunun yapılmasıyla Anadolu'yla daha bağımlı bir hale gelmiştir. İngilizlerin belirttiği gibi Musul ticaretinin başlıca çıkış yeri Basra Körfezi değil Akdeniz limanlarıdır. Bağdat'ın buğdayı ve kerestesi de Diyarbakır'dan gitmektedir. İngilizlerin belirttiğinin aksine Bağdat, Musul'un ürünlerine ihtiyaç duymamaktadır.

İsmet Paşa, Askeri ve Stratejik açıdan Musul'u değerlendirdiğinde ise güney Anadolu'nun hem ulaşımı hem de güvenliği açısından önemin büyük olduğunu dile getirmektedir. Ayrıca İsmet Paşa şunları da eklemektedir: Cebel Hamrin - Cebel Fuhul - Vadi-i Tatar - Cebel Sancar çizgisini Anadolu ile Irak arasında sınır olması için biz öne sürdük; çünkü bu çizgi çeşitli sebeplerden ötürü iki bölge arasında kesin ve doğal bir sınır meydana getirmektedir. Bu sınırın Bağdat'a ve bu şehirle İran arasındaki ulaşımına bir tehdit yaratacağı doğru değildir. Çünkü birçok devletin başkentleri ya da önemli şehirleri sınır üzerinde veya sınır yakınındadır. Bu görüşler dikkate alınırsa İstanbul'un sözde güvenliğini sağlamak için bize teklif olunan Boğazlar rejimini tamamıyla değiştirmek ve önünde, istemekte olduğumuz sınırdan Bağdat'ı ayıran 70 mil uzaklıkta bulunmayan Edirne'yi korumak için Trakya'daki sınırlarımızı daha ileriye götürmek gerekecektir. Üstelik söz konusu sınırın Bağdat'a İran sınırından daha yakın olmadığını da belirtmek gerekir demiş ve anlatılan konuların genel bir değerlendirmesini yaparak sözlerine son vermiştir.²⁶⁸

2. Musul Konusunda İngiliz Tarafının Tezi

Türk tarafının konuşmasını bitirmesinin ardından söz sırası İngiliz tarafına geçmişti. Lord Curzon, Türk tezini aktaran İsmet Paşa'ya gönül borcu olduğunu dile getirdikten sonra İsmet Paşa'nın iddialarına birer birer cevap vereceğini söylemiş ve açıklamalarına başlamıştır.

²⁶⁸ *Lozan Barış Konferansı Tutanaklar-Belgeler*, C. I, s. 352-353.

Tüm Mezopotamya, dünya savaşı sırasında İngilizler tarafından işgal edilmiş ve Türk orduları yenildiği için de Türk Hükümeti bölgeden atılmıştır. Ardından Mezopotamya adı verilen bu bölgeye halkın daha çok kabul ettiği Irak adını vermeyi uygun gördük. Biz bölge halkına zafere ulaştığımız takdirde bölgenin Türk yönetiminden kurtarılacağını ve aynı zamanda da bağımsızlık taleplerinin destekleneceğini vaat ettik. Zaferimizle biten savaşın sonunda bu vaatlerimizin yerine getirilmesi için elimizden geleni yaptık. İsmet Paşa, bu ülke halkının düşüncesini açıklamasında hiçbir zaman rahat bırakılmadığını söyledi. Durum gerçekte böyle değildir. Musul, Bağdat ve Basra halkına birleşmeyi isteyip istemedikleri sorulduğunda, halkın birleşmek istediğini gördük. Bir Arap kralla yönetilmeyi isteyip istemedikleri sorulduğunda ise kararsız kaldıkları görülmüştür. Böyle bir kararsızlık çıkınca bir şey yapılamadı. 1919 Barış Konferansı'nda Osmanlı İmparatorluğu'nun fethedilmiş topraklarında mandat sisteminin uygulanmasına karar verilmiş ve bu karar Başkan Wilson'un etkisiyle alınmıştır. 1920 Nisanı'nda Müttefik devletler San Remo'da Mezopotamya'nın mandatını İngiltere'ye vermeye karar vermişler ve Ağustos 1920'de Sevres Anlaşması ile bunu onaylamışlardır. İşte bu sırada Irak'ın sınırları saptanmıştır. Irak'ın kuzey sınırı, Musul Vilayeti'nin kuzey sınırı olarak belirlenmiştir. Mandat sahibi olan devletlerin, sahip oldukları bu haklarını hangi ölçüde kullanacaklarını belirleme işi Milletler Cemiyeti'ne aitti. Arapların oy birliği ile Emir Faysal'ı Irak Arap Devleti kralı seçmesiyle yönetim konusu çözüldü. Bu oylamaya Musul Vilayeti de katılmıştır. Irak'ın topraklarından hiçbir şekilde taviz verilmemesine dair Irak Devleti ile İngiliz Devleti anlaşma yaptılar. Aslında İsmet Paşa, Osmanlı borçlarını mandat ülkeleriyle paylaşmakla mandat ülkelerini tanıdığını kabul etmiştir. Musul Vilayeti askeri işgal altında değildir çünkü Musul'da İngiliz askerleri değil o bölgenin yerel kuvvetleri görev yapmaktadır. Müttefik devletler Asya'daki savaşı kazanmışlardır. Bu nedenle Osmanlı meclisinin 1920 Şubatı'nda kabul ettiği "Misâk-ı Milli" ile Musul topraklarının kendisine bırakılmasını istemesi ciddiye alınamaz, zaten savaştan zaferle çıkmış bir ulustan da böyle bir talepte bulunulamaz. Türk hükümetinin Musul Vilayeti'ne dair vermiş olduğu nüfus istatistikleri yıllarca öncesine aittir. Sadece askerlik hizmeti için tutulduğundan bu nüfus istatistiklerinin gerçeği yansıtması mümkün değildir. Etnik yapı bakımından Türk tarafının sunduğu istatistikleri kabul etmeyen İngiliz Heyeti'ne göre, 1921 yılında İngiliz subaylarının büyük bir özenle

tespit etmiş olduğu rakamlar şöyledir: Araplar 186.000, Kürtler 455.000, Türkler 66.000, Hıristiyanlar 62.000, Yahudiler 17.000 olmak üzere Musul Vilayeti'nin nüfusu 750.000 ile 800.000 arasındadır. Bu nüfus oranlarına göre Araplar toplam nüfusun dörtte birini oluşturmaktadır. Musul bir Arap şehridir. Aynı zamanda Musul, yüzyıllarca süren Türk işgali boyunca bile Arap karakterini yitirmemiştir ve Türk nüfusu toplam nüfusun on ikide biri kadardır. Burada oturanlar Osmanlı Türkü değil Selçuklu ve Osmanlı'dan çok önce Orta Asya'dan gelen Turancı istilacıların ardıllarıdır. Kendilerine özgü bir Türk lehçesi konuşmaktadırlar. Bu lehçe ne Ankara ne de İstanbul lehçesine benzemektedir. Curzon, Türklerle-Kürtlerin aynı soydan geldiklerine ilişkin Türk tezine de karşı çıkmaktadır. Kürtlerin İran soyundan geldikleri konusunda herkesin görüş birliğine vardığını belirtmektedir. Buna ek olarak Kürtlerin dil, görünüş ve gelenekleri bakımından Türklerden ayrıldıklarını da belirtmiştir. Parlamentodaki Kürt milletvekillerinin seçilme usullerinde de şüpheleri olduğunu ifade etmekle beraber Türklerle Kürtlerin iyi bir şekilde geçinemediklerini söylemektedir. Kürtlerin özerklik ya da bağımsızlık konusunda İngiltere'den yardım istediklerini belirtmektedir. İsmet Paşa'nın Musul'un ticaretiyle ilgili sözleri de doğru değildir. Musul ticari yönden Anadolu'yla bir bütünlük sağlamamaktadır. Musul'un bütün ticari ilişkileri batı da Halep ve Suriye güneyde de Bağdat iledir. Bağdat, Musul buğdayıyla beslenmektedir. Avrupa'dan alınan mallarda Türkiye üzerinden değil farklı yollardan buraya gelmektedir. Sınır olarak belirlenen çizgideki Cebel-Hamrin ise kum tepelerinden meydana gelmektedir. Musul'a yerleşecek bir Türk ordusu hem bölgenin hem de Bağdat'ın güvenliğini ve ticaretini olumsuz etkileyebilir. Musul'un Türklere bırakılması halinde Bağdat'la arasındaki mesafe 60 mil kadar olacaktır. Daha önce Trakya sınırının İstanbul'dan 80 mil uzaklıkta geçmesi teklif olunduğunda Türk Hükümeti güvenlik gerekçesiyle bunu kabul etmemiştir. Oysa şimdi Türkler sınırın Bağdat'ın 60 mil yakınından geçmesinden herhangi bir sorun görmemektedirler. Türk yetkililerin Musul'un ateşkes ilanından sonra haksız yere işgal edildiği görüşüne karşı Lord Curzon, Mondros Mütarekesi'nin bölgede geç öğrenildiğini söyleyerek Musul'un 30 Ekim 1918 tarihinden sonra işgal edilmesinin doğal karşılanması gerektiğini ileri sürmüştür. Bunu desteklemek için de bir mütarekeden sonra askeri birliklerin hareketinin olmadığı hiçbir savaş örneği bulunmadığını iddia etmiştir. Ayrıca, İngiltere'nin Mondros Mütarekesi'nin 7. maddesi uyarınca, Müttefiklerin güvenliğini tehdit ettiği

için Musul'u işgal ettiğini ileri sürmüştür. Lord Curzon sözlerine son vermeden önce bir konuyu daha açıklığa kavuşturmak istediğini belirtmiştir. Dünya basını İngiltere'nin Musul'u elinde tutmak istemesini petrole bağlamaktadır. Oysaki petrolle hiçbir ilgisi yoktur. Musul dolaylarında ne kadar petrol bulunabileceğini ya da işletmenin verimli olup olmayacağını bilmemekteyim. Ülkemin dışişlerini yönetmekle görevli olduğum süre boyunca hiçbir petrol kralıyla hiçbir zaman görüşmedim. Musul petrolünün ya da dünyada herhangi bir petrolün ayrıcalık sahibiyle ne bir konuşma ne de bir pazarlık yaptım. Lozan'da bulunduğum sırada Musul bölgesinin petrol imtiyazlarını teklif etmek için üç Türk temsilcisi bu konuda karar alma yetkileri olmamasına rağmen Londra'ya gönderilmiştir. Bu kişiler benim haberim olmadan bir iş yapmanın mümkün olamayacağını anlayınca geri döndüler. Curzon, Türk Hükümeti'yle dostça ve şerefli bir anlaşma yapmak istediklerini ancak yükümlerine ve şereflerine bağlı oldukları için Türk tarafının isteklerine karşı direneceklerini söylemektedir. Türk Temsilci Heyeti'nin öne sürdüğü tezin şimdiye kadar uluslararası bir konferansa sunulmuş tezler arasında en zayıf tez olduğunu belirterek mademki anlaşamıyoruz o zaman bu konuyu araştırıp karara bağlaması için bağımsız bir organa havale edip onun vereceği karara boyun eğmenin daha uygun olacağını söylemiştir. Curzon, Milletler Cemiyeti'nin tarafsız ve yansız bir kurum olduğunu aynı zamanda da Türk tarafının barışın ardından Milletler Cemiyeti'ne üye olmak istediğini açıklamakla bu kurumun güvenilirliğini kabul etmiş olduğunu ileri sürdü. Ayrıca bölge mandat altındaki bir ülkenin sınırları içinde olup İngiltere Milletler Cemiyeti'nin koruyuculuğu altında mandaterlik yetkilerini kullandığı için bu durum Milletler Cemiyeti'nin rızası olmadan değişmezdi.²⁶⁹

Curzon'un konuyu bağımsız bir organa havale etme önerisi, M. Bompard (Fransa) ve Marki Garroni (İtalya) tarafından destek buluyordu. İsmet Paşa ise Musul'da bir plebisit yapılması konusunda direniyor ve²⁷⁰ Musul sorunu gibi çok önemli bir ülke sorunu, Milletler Cemiyeti'nin hakemliğine sunmanın haklı olamayacağını belirterek bu öneriyi reddediyordu. Çünkü bu konu Türkler için kazanılması ya da kaybedilmesi söz konusu olan ulusal bir varlığın parçasını ifade

²⁶⁹ *Lozan Barış Konferansı Tutanaklar-Belgeler*, C. I, s. 355-365.

²⁷⁰ Sonyel, a.g.m., s. 64.

ederken İngilizler açısından bu konu başka bir ülkede yürüttüğü denetim meselesinin tartışılmasından başka bir şey ifade etmiyordu.²⁷¹

Curzon plebisit konusunda İsmet Paşa'nın direnmesinin gereksiz olduğunu, söz konusu sorunun sınır çizgisi meselesi olduğu için plebisitle çözüme olanağının çok elverişli olmadığını, bunun uygulanmasının zor olduğunu aynı zamanda da Kürdistan örneğini vererek halkın büyük çoğunluğunun göçebe, okuma-yazması olmayan, cahil olduğunu belirterek bu konuyu kapatmıştır. Türkiye'yi davasına güvenmediği için Milletler Cemiyeti'ne başvurmaktan kaçmakla suçlayan Curzon, Türk tarafını ikna edebilmek için, Türkiye'nin barış yapıldıktan sonra Milletler Cemiyeti'ne girmek istediği yolundaki sözlerine gönderme yaparak, sorun cemiyete sunulduğu takdirde Türkiye, cemiyetin üyesi olmadığı için Cemiyet misakın 17. maddesi uyarınca bu anlaşmazlığın çözülmesi için Türkiye'yi üye olmaya çağıracaktı diyerek kabul ettirmeye çalışmıştır. Öte yandan Türk Hükümeti'nin de temsil edileceği Milletler Cemiyeti Meclisi'nde, meclis misakın 5. maddesi uyarınca oy birliği ile karar almak zorunda olduğundan Türkiye'nin rızası dışında hiçbir karar alınamayacağını belirtti. En sonunda da eğer önerisi kabul edilmezse Milletler Cemiyeti Misakı'nın 11. maddesine dayanarak doğrudan doğruya örgüte başvuracağını açıkladı. Japonya (Baron Hayashi), Fransa (M. Bompard) ve İtalya (Marki Garroni) temsilcileri de bu konuda Curzon'a desteklerini bildirdiler.²⁷² Lozan görüşmelerinde, tarafların konu hakkında farklı çözüm önerileri ileri sürmesi, süreci kesintiye uğratmıştır. Konferansın resmi oturumları son bulmuşsa da diplomatik görüşmeleri sürdüren İsmet Paşa, Sovyet Rusya'nın olası bir savaşta Türkiye'nin yanında yer almayacağını ve İtilaf Devletleri'nin, Musul'un konferans dışı bırakılması yönündeki tavsiyelerini de dikkate alarak; Ankara Hükümeti'ne, barışa ulaşabilmek için Musul konusunda İngilizler ile mutlaka uzlaşılması gerektiğini bildirmiştir. Ankara Hükümeti'nin tavrı uzlaşma yönünde değişmiş ve İsmet Paşa, Lord Curzon ile 4 Şubat 1923 tarihinde bir araya gelmiş ve görüşmelerde Musul'un bir yıl içinde taraflar arasında çözüme

²⁷¹ *Lozan Barış Konferansı Tutanaklar-Belgeler*, C. I, s. 370.

²⁷² *Lozan Barış Konferansı Tutanaklar-Belgeler*, C. I, s. 371-375; Misakın 11. maddesi şöyledir: "Cemiyet üyelerinden birini doğrudan doğruya ilgilendirsin ya da ilgilendirmesin her savaş ya da savaş tehdidi bütün Cemiyeti ilgilendirir; Cemiyet, uluslararası barışı etkili bir şekilde korumaya yarayacak tedbirleri almakla yükümlüdür. Böyle bir durumda, Cemiyetin herhangi bir üyesinin isteği üzerine Genel Sekreter, Meclisi toplantıya çağırır. Bundan başka, Cemiyetin her üyesinin uluslararası ilişkileri etkileyebilecek nitelikte olan ve sonuç olarak uluslararası barışı ve barışın dayandığı iyi geçinmeyi bozacak herhangi bir durum üzerine Genel Kurulun ya da Meclisin dikkati dostça çekmeye hakkı vardır."

kavuşturulması ve başarılı olunamazsa meselenin Milletler Cemiyeti'ne sevk edilmesi kararı taraflarca kabul edilmiştir.²⁷³ Musul konusu bu şekilde konferans sonrasına bırakılmıştır. Konferanstaki diğer konularda anlaşmalar sağlanamadığı için konferans yarıda kesilmiş ve heyetler ülkelerine dönmüştür.

Bu arada TBMM, Musul konusunda bir hayli hararetli konuşmalara sahne olmuştur. Musul'un bir karış toprağının bile kaybedilmesinin Anadolu'nun güvenliğini tehlikeye düşüreceğini söyleyen milletvekilleri kararlı duruşlarını devamlı muhafaza etmişlerdir.

21 Şubat 1923 günü İsmet Paşa TBMM'de konferans süreciyle alakalı milletvekillerini bilgilendirmiştir.²⁷⁴ 27 Şubat 1923 günü şiddetli tartışmalar meydana gelmiş, Erzurum Milletvekili Hüseyin Avni Bey, İsmet Paşa'nın konferansta konuşulan konular hakkında yeterince bilgi vermediğini, Türkiye'nin amaçlarını ve bu amaçların gerçekleştirilmesi hususunda neler yapılması gerektiğinin yeterince incelenmediğini ve diğer konularda meselenin uzmanlarının gelip bilgi vermesini beklediğini ifade etmiştir. Konya Milletvekili Refik Bey'de, İsmet Paşa'nın Türkiye'yi yeterince temsil edemediğini ve Mecliste milletvekillerine karşı yeterince özenli konuşmadığından şikayet ediyordu. Erzurum Milletvekili Mustafa Durak Bey'de *"Musul'un bir sene sonraya taliki demek arkadaşlar, Türkçede bir darbu mesel vardır, sona kalan dona kalır. Musul'u gaip etmek demektir. Musul'u kaybettikten sonra, senin Şark'ta bir yerin kalmamıştır."* sözleriyle Musul'un daha sonra çözümlenmesini eleştiriyordu.²⁷⁵ Mustafa Kemal bu şiddetli tartışmaların arasına girerek bu konuların asabiyetle görüşmenin gayri caiz olduğunu bildirmiştir. İsmet Paşa ve ekibinin konferansta geldiği noktayı kendi açısından izah etmiştir. Mecliste alınacak kararlarla çalışmaların yürütüleceğini belirtmiş ve sözlerine şöyle devam etmiştir: *"Bugün Musul meselesini halletmek istediğiniz vakit bu meselede karşınıza yalnız İngiliz değil Fransız, İtalyan, Japon ve bütün dünyanın düşmanları vardır. Yalnız karşı karşıya kaldığımız zaman İngilizlerle karşı karşıya kalacağız ve yalnız olarak İngilizlerle karşılaşacağız. Musul meselesini bugünden halledeceğiz, ordumuzu yürüteceğiz, bugün alacağız desek bu mümkündür. Musul'u gayet kolaylıkla alabiliriz. Fakat Musul'u aldığımızı müteakip muharebenin hemen hitam*

²⁷³ Yazıcı, a.g.m., s. 139.

²⁷⁴ *TBMM Gizli Celse Zabıtları*, C. III, Devre I, İçtima Senesi III (21 Şubat 1923), s. 1291 vd.

²⁷⁵ *TBMM Gizli Celse Zabıtları*, C. III, Devre I, İçtima Senesi III (27 Şubat 1923), s. 1307, 1308, 1309.

bulacağına kani olamayız. Şüphesiz orada bir harp cephesi açmış olacağız.” diyordu.²⁷⁶ Her ne kadar Mustafa Kemal meclisi yatıştırmaya ve ileride olacakları göz önüne getirmeye çalışsa da milletvekillerinin muhalif düşüncelerine engel olamıyordu. Mecliste gerçekleştirilen bu hararetli tartışmaların gölgesinde Lozan Konferansı'nın ikinci dönemi başlayacaktı.

g. Lozan Konferansı'nın İkinci Döneminde Musul Meselesi

Yukarıda değinildiği gibi, konferansın kesintiye uğramasına rağmen savaş durumu ortaya çıkmamış ve konferansın tekrar başlatılması için Müttefik devletlerle Türkiye arasında iletişim devam etmiştir.²⁷⁷ İsmet Paşa'nın imzasıyla, Konferansa katılan devletlerin dışişleri bakanlarına hitaben 8 Mart 1923 tarihli bir nota ve barış antlaşması tasarısı (Müttefiklerin antlaşma tasarısına karşı) kaleme alınmıştır.²⁷⁸ Karşılıklı yazışmalar sonrasında taraflar 23 Nisan 1923 tarihinde konferansın ikinci dönem görüşmelerine başlamak üzere toplanmışlardır.²⁷⁹ Lozan Konferansı'nın ikinci döneminde Curzon'un yerini Sir Horace Rumbold aldı.²⁸⁰ Musul, Lozan Antlaşması'nın 3. maddesinin 2. fıkrasında şu şekilde yer almıştır: *“Türkiye ile Irak arasındaki sınır bu antlaşmanın yürürlüğe girdiği tarihten başlayarak dokuz ay içinde Türkiye ile İngiltere arasında dostça bir çözüm yoluyla belirlenecektir. Öngörülen sürede iki hükümet bir anlaşmaya varamazsa mesele Milletler Cemiyeti'ne götürülecektir. Sınır çizgisi konusunda alınacak karar beklenirken Türk ve İngiliz Hükümetleri, kesin geleceği bu karara bağlı olan toprakların şimdiki durumunda herhangi bir değişiklik yapacak nitelikte hiçbir askeri ya da başka bir harekette bulunmamayı karşılıklı olarak yükümlenirler.”*²⁸¹ Süre dokuz aya indirilmiş, bu dokuz aylık sürenin de işgal güçlerinin İstanbul ve Doğu Trakya'dan çekilmesiyle beraber başlaması kararlaştırılmıştı.²⁸²

Lozan Antlaşması görüşmeleri 17 Temmuz'da bitirildi ancak delegasyonların hükümetlerinden gereken yetkiyi almaları için antlaşmanın 24 Temmuz'da imzalanması kararlaştırıldı. İsmet (İnönü) hükümetten istediği izne uzun süre karşılık alamayınca Mustafa Kemal'e başvurdu. Onun Türkiye Büyük Millet Meclisi başkanı

²⁷⁶ *TBMM Gizli Celse Zabıtları*, C. III, Devre I, İçtima Senesi III (27 Şubat 1923), s. 1317-1318.

²⁷⁷ Sarıkoyuncu Değerli, a.g.m., s. 136.

²⁷⁸ Kaymaz., *a.g.e.*, s. 295; Kısıklı, a.g.m., s. 514.

²⁷⁹ *Lozan Barış Konferansı Tutanaklar-Belgeler*, Çev. Seha L. Meray, I. Takım, C. IV, Yapı Kredi Yay., İstanbul 1993, s. 68.

²⁸⁰ Turan, a.g.m., s. 215.

²⁸¹ Sipahioğlu, a.g.m., s. 367.

²⁸² Yazıcı, a.g.m., s. 139.

ve başkumandan olarak verdiği yetkiye dayanılarak 24 Temmuz 1923'te düzenlenen törende antlaşma imzalandı.²⁸³ Lozan Antlaşması'nın ilk TBMM'de Misak-ı Milli'den taviz verildiği gerekçesiyle onaylanmayacağı aşıkardır. İkinci TBMM çalışmalarına başladığında, ilk TBMM'deki muhalif milletvekillerinin, büyük ölçüde ikinci TBMM'de yer almamış olmasına rağmen, yine muhalif bir grup mevcuttur.²⁸⁴ Mustafa Kemal (Atatürk), İsmet (İnönü) lehinde tavır koymuş ve daha önce başvekil olan H. Rauf (Orbay) istifa etmek zorunda kalmıştır. Bu tavırdan sonra, oya koyulan antlaşma 227 üyeden 213'ünün olumlu oy vermesi ile kabul edilmiştir. Aynı gün, Müttefiklerin Boğazları ve İstanbul'u derhal boşaltmaları istenmiştir. Bunun üzerine Müttefikler buraları bir buçuk ay içerisinde yani 5 Ekim 1923'te boşaltmışlardır. Böylece Türkiye ile İngiltere arasında yapılacak olan Musul meselesi görüşmeleri için süre işlemeye başlamıştır.²⁸⁵

ğ. Haliç (İstanbul) Konferansı'nda Musul Meselesi

Lozan Antlaşması'nın 3/2. maddesi ve 14 sayılı ek protokolün 7. maddesi gereğince Türkiye ile İngiltere arasında yapılması öngörülen ikili görüşmelerle ilgili dokuz aylık süre, İstanbul ve Doğu Trakya'nın İtilaf güçlerince boşaltılmasının tamamlanmasının ardından, 5 Ekim 1923'te N. Henderson tarafından Adnan Bey'e verilen nota ile resmen başladı ancak önce ortaya görüşmelerin yeriyle ilgili görüş ayrılıkları çıktı. İngiliz tarafı Londra'yı, Türk tarafı İstanbul'u önerdi; sonunda Türkiye'nin isteği kabul edildi. Ardından görüşmelerin başlama tarihi sorun oldu. Türk tarafı, Lozan Antlaşması yürürlüğe girmeden görüşmelere başlamama eğilimindeydi ama İngiltere'de hükümet değişikliği olunca tutumunu yumuşattı ve Lozan Antlaşması'nın İngiltere tarafından onaylanmasını görüşmelere başlamak için yeterli sayacağını bildirdi. Antlaşma, Lordlar Kamarası'nda 6 Mart 1924, Avam Kamarası'nda ise 12 Nisan 1924 tarihinde onaylandı. Bunun üzerine, görüşmelerin Mayıs 1924'te başlaması kararlaştırıldı.²⁸⁶

İkili temaslar 19 Mayıs 1924 günü İstanbul'da Kasımpaşa'daki eski Bahriye Nezareti binasında başladı. "Haliç Konferansı" diye isimlendirilen bu toplantılara Türkiye adına Meclis Başkanı Ali Fethi Bey, Diyarbekir Mebusu Fevzi Bey, Ordu Mebusu Faik Bey, Hariciye Hukuk Müşaviri Nusret Bey ve Yarbay İshak Avni Bey

²⁸³ Turan, a.g.m., s. 215; Zürcher, *a.g.e.*, s. 241.

²⁸⁴ Kısıklı, a.g.m., s. 515.

²⁸⁵ Kodal, *a.g.e.*, s. 168.

²⁸⁶ Kaymaz, *a.g.e.*, s. 332.

katılmış, İngiliz heyetine ise eski Irak Yüksek Komiseri Sir Percy Cox başkanlık etmişti.²⁸⁷

Türk Hükümeti'nin 26 Nisan 1924 günü konferansta izleyeceği politika hakkında Fethi Bey'e verdiği talimat aynı Lozan Konferansı'na giderken İsmet Paşa'ya verilen talimat gibiydi. Bu talimat “*Türkiye-Irak sınırının, Süleymaniye, Kerkük ve Musul bölgesinin Türkiye sınırları içinde kalacak şekilde belirlenmesi, bu isteğin kabulünü sağlamak üzere İngiltere'ye yöre petrolerinden ortaklık teklif edilmesi*” yönünde olmuştur.²⁸⁸ Türkiye politikasını, İngiltere'ye petrol ortaklığı teklifinde bulunmak suretiyle ikna edip Musul konusunda kendi lehinde bir gelişme sağlayabileceği stratejisine dayandırmıştır. İngiltere Hükümeti Sir Percy Cox'a, Türkiye ile yapılacak ikili görüşmelerde “*Irak'ın kuzey sınırı için (Nasturi yurdu olarak tahsis edilmek üzere) Hakkari vilayetini de içine alacak bir hattı önermesi, Türkiye'nin hemen reddetmesi beklenen bu öneri karşısında direnmesi talimatını*” vermiştir. İngilizlerin temsilcilerine böyle bir talimat vermelerinin altında yatan en önemli sebep, Nasturileri korumaktan çok, ikili görüşmeleri çıkmaza sokup meseleyi bir an önce Milletler Cemiyeti'ne götürmektir. Çünkü İngiliz Hükümeti başından beri meselenin Milletler Cemiyeti'ne götürülmesinden yanadır. Nitekim İngiliz Dışişleri Bakanlığı Ortadoğu Uzmanı W.G. Osborne'un “*Görüşmelere başlayacağız da ne olacak. Aynı tartışmalar bir kez daha tekrarlanacak. Nasıl olsa nihai ve bizim için en uygun çözüm Milletler Cemiyeti'nde sağlanacaktır*” sözleri bu görüşü doğrulamaktadır.²⁸⁹

İlk gün (19 Mayıs 1924), Türk heyeti sınırın Musul'u Türkiye'ye bırakacak şekilde belirlenmesinin ırkî, coğrafi ve tarihî gerçeklerin gereği olduğu tezi üzerinde durdu. Toplantı süresince ortaya konulan fikirler iki tarafın istekleri arasında uçurumlar olduğunu ortaya çıkardı. İkinci görüşme 21 Mayıs'ta yapıldı ve Fethi Bey Musul'un Osmanlı yönetimi zamanındaki sınırları göz önünde bulundurularak Türkiye'ye devrini istedi. Cox ise buna karşılık Musul şehri dahil olmak üzere Fırat Nehri'nin iki sahilini de talep etmişti. 24 Mayıs tarihindeki üçüncü görüşmede; Cox'un Musul'un yanı sıra Hakkari Vilayeti'ne bağlı Beytüşşebap, Çölemerik ve Revanduz kasabalarını da talep etmesi üzerine Fethi Bey, öne sürülen talepleri kabule şayan bulmayarak İngiliz heyetine yeni bir harita takdim edeceğini belirtti. 5

²⁸⁷ T.C.B.D.A.G.M., *Musul Kerkük İle İlgili Arşiv Belgeleri (1525-1919)*, s. 65.

²⁸⁸ Şimşir, a.g.m., s. 863.

²⁸⁹ Kısıklı, a.g.m., s. 516.

Haziran tarihli görüşmede; Cox Fırat Nehri'nin iki yakası ve Musul şehri dahil Hakkari'ye bağlı söz konusu üç merkezin kendilerine verilmesi gerektiği ve bu yönde Londra'dan talimat geldiği, Türkler eğer bu talepleri kabul etmezse en doğru yolun meseleyi Lozan'da alınan karar gereği Cemiyet-i Akvam'a götürmek olduğunu belirterek bu konunun görüşülmesi için tarafları müzakereye davet etti. Ali Fethi Bey bu davete icabet yetkisi olmadığını beyan etmiş, böylece hiç bir netice elde edilemeden Haliç Konferansı 5 Haziran'da tatil edilmişti.²⁹⁰

İngiltere, Musul meselesini Cemiyet-i Akvam'a havale etmeye hazırlanırken bir sorunu daha halletmesi gerekiyordu. Bu sorun Irak'taki varlığının meşrulaştırılması sorunuydu. Çünkü dünya kamuoyu hem Haliç Konferansı'ndan önce hem de sonra İngiltere'nin Irak'taki varlığını tartışmaya açmıştı. İngiltere'nin Irak'taki durumu özellikle Haliç Konferansı'nın başarısızlıkla sonuçlanması üzerine dış dünyada çeşitli yorumlamalara sebep olmuştu. İngilizlerin, Irak'taki durumunu meşrulaştırmak amacıyla Musul meselesini mümkün olduğu kadar uzatarak Irak'ın statüsü ile birlikte Cemiyet-i Akvam'a havale etmeyi amaçladığı ileri sürülmekle birlikte aynı zamanda İngilizlerin, Hindistan'da olduğu gibi Irak'ta da sürekli tartışmalara ve çatışmalara yol açacak bir sınır tesis etmeyi istediği ifade edilmekteydi. İngiltere bu gelişmeler üzerine Irak Kralı Faysal'a bir ultiatom göndererek İngiliz-İrak Antlaşması'nın 11 Haziran'a kadar onaylanmasını istemiş, aksi takdirde²⁹¹ antlaşmanın reddedilmiş sayılacağını ve Milletler Cemiyeti Antlaşması'nın ilgili maddesine göre çözümlenmesi istemiyle konuyu örgüt konseyine götüreceğini bildirdi. Bu, antlaşmanın iptal edilerek Irak'ta doğrudan manda koşullarının uygulanması anlamına gelmekteydi. Bu ultiatomun ve baskıcı siyasetin bir sonucu olarak İngiltere istediğini almış, antlaşmanın Irak Meclisi'nde onaylanmasını sağlamıştır.²⁹²

Haliç konferansı süresince faşist idare altındaki İtalya'dan Türkiye'yi tehdit eden bir açıklama ile "*Türkiye'nin zor kullanarak Musul'u almaya çalışması halinde İtalya'nın Anadolu'ya asker çıkarmaya hazırlandığı*" belirtilmiştir. İngiltere Hükümeti, Lozan sonrasında Musul meselesinin çözümü için tüm hesaplarını ve planlarını, sorunun Milletler Cemiyeti Konseyi'ne götürülmesi üzerine yapmıştı ve öyle de oldu. İngiltere, Lozan Antlaşması'nı 6 Ağustos 1924'te onaylamış ve Musul

²⁹⁰ T.C.B.D.A.G.M., *Musul Kerkük İle İlgili Arşiv Belgeleri (1525-1919)*, s. 65-66.

²⁹¹ Kodal, *a.g.e.*, s. 239; 1922 İngiltere-İrak Antlaşması için bk. Kaymaz, *a.g.e.*, s. 214.

²⁹² Kaymaz, *a.g.e.*, s. 346.

Meselesi'nin çözümü için Milletler Cemiyeti'ne başvuruda bulunmuştur. Türkiye, Milletler Cemiyeti'ne gidilmeden önce bir kez daha ikili görüşmelerde çözüm arayışı talep etmişse de İngiltere kabul etmemiştir.²⁹³

h. Nasturi İsyanı

Musul meselesinin Milletler Cemiyeti'ne taşınmasından bir gün sonra 7 Ağustos 1924'te Nasturiler tarafından Hakkari'de büyük bir isyan başlatılmıştır.²⁹⁴ Nasturi İsyanı Musul Vilayeti'nin olası bir Türk Ordusu tarafından işgalini engellemek ve Nasturilere baskı yapıldığı şeklindeki İngiliz tezini desteklemek amacıyla çıkarılmıştır.²⁹⁵ İngiltere de bu ayaklanmayı havadan desteklemiştir.²⁹⁶ Bu ayaklanma Hakkari Valisi Halil Rıfat Bey ve beraberindekilerin kaçırılmasıyla başlamıştır. Çal Nahiyesi'ne (Çukurca) gitmek üzere merkez vilayetten hareket eden vali ve beraberindekiler Nasturiler tarafından pusuya düşürülmüşler, Jandarma Komutanı ve askerlerden bazıları şehit düşerken Halil Rıfat Bey ve diğer jandarmalar esir edilmişlerdir.²⁹⁷ Vali daha sonra olayı anlattığında Nasturilerin arasında üniformalı ve silahlı İngiliz askerlerini gördüğünü söylemiştir. Bu İngilizlerin olayın içinde olduğunun kanıtıdır. Olayın ardından 14 Ağustos 1924 tarihinde Bakanlar Kurulu toplanmış ve isyanın bastırılmasına yönelik bir dizi karar almıştır. Genelkurmay Başkanlığına isyanın bastırılması yönünde talimat verilmiştir. Genelkurmay Başkanlığı harekât sorumluluğunu 7. Kolordu Komutanı Cafer Tayyar Paşa'ya vermiştir.²⁹⁸ Rauf Orbay, hatıralarını kaleme alan Feridun Kandemir'e, Cafer Paşa'nın Mustafa Kemal Paşa'ya söylediği şu sözleri aktarmıştır: “*Nasıl İngilizler Musul'u bir oldubitti ile aldılarsa ben de böyle bir harekât yapabilirim ve başarılı olduğum takdirde Musul meselesi halledilmiş olacaktır; ancak başarısız olduğum takdirde hükümetin izni olmadan böyle bir harekâta kalkıştığımı ve bu yüzden divan-ı harbe verileceğimi söylersiniz.*”²⁹⁹ Mustafa Kemal'in Cafer Tayyar Paşa'ya cevabı

²⁹³ Yazıcı, *a.g.e.*, s. 35-36.

²⁹⁴ Mevlüt Yüksel, “Musul Meselesi ve Nasturi Ayaklanması Esnasında İzmit Körfezi'nin Tahkimi (Mayıs-Ekim 1924)”, *Uluslararası Kara Mürsel Alp ve Kocaeli Tarihi Sempozyumu-II*, 3-5 Nisan 2015, Kocaeli Büyükşehir Belediyesi Kültür ve Sosyal İşler Dairesi Başkanlığı Yay., Kocaeli 2016, s. 1593.

²⁹⁵ Yazıcı, *a.g.m.*, s. 140.

²⁹⁶ Yalçın, *a.g.e.*, s. 355.

²⁹⁷ Deniz Bayburt, “Lozan Barış Konferansı ve Musul Meselesi Görüşmelerinde Nasturilerin Durumu”, *A.Ü. Türk İnkılâp Tarihi Enstitüsü Atatürk Yolu Dergisi*, S. 45 (Bahar 2010), s. 20.

²⁹⁸ Abdurrahman Yılmaz, “Osmanlı ve Cumhuriyet Döneminde Nasturi Ayaklanmaları”, *Journal of History School*, Y. 8, S. XXI (Mart 2015), s. 122-123.

²⁹⁹ Sezen Kılıç, “Musul Sorunu ve Lozan”, *Atatürk Araştırma Merkezi Dergisi*, C. XXIV, S. 71 (Temmuz 2008), s. 332.

ise: “Zaten sizi, bu işi bu tarzda yapabileceğinizi düşünerek intihap ettim. Rasgele bir kumandanın başarabileceği bir iş değildir, bu hususta sizden eminim” olur.³⁰⁰ Cafer Tayyar Paşa başarıyla bu isyanı bastırır. Artık bir başka diplomasi süreci olan Milletler Cemiyeti görüşmeleri başlayacaktır.

³⁰⁰ Abdurrahman Yılmaz, a.g.m., s. 124.

II. BÖLÜM

1926 ANKARA ANTLAŞMASI'NA GİDEN SÜREÇ

a. Musul Meselesi Milletler Cemiyeti'nde

İngiltere, Lozan Antlaşması'nın yürürlüğe girdiği 6 Ağustos 1924 tarihinde "Türkiye-İrak Sınır Sorunu"nun Milletler Cemiyeti Konseyi'nin gündemine alınması istemiyle örgüte resmen başvurdu. Örgütün İngiliz Genel Sekreteri Eric Drummond, başvuruyu Milletler Cemiyeti Konseyi'nin Eylül ayındaki oturumunda görüşülmek üzere kayda aldırıldı ve durumu 9 Ağustos 1924'te Türk hükümetine bildirdi. İsmet Paşa, Drummond'un yazısına 25 Ağustos 1924 tarihinde verdiği yanıtta,³⁰¹ Lozan Antlaşması'nın yürürlüğe girdiğine ilişkin resmi bildirim Türk tarafına ulaşmadığını ve Fransa'nın da antlaşmayı henüz onaylamadığını belirtti. Lozan Antlaşması'na göre İngiltere'nin yerine getirmesi gerekenleri yerine getirmediği için Musul meselesinin ikili görüşmeler yolu ile çözülmesi konusunda fazla bir netice alınmadığı üzerinde de durdu. Türkiye'nin Musul meselesinin çözümsüz kalması durumunda Cemiyet-i Akvam'a gitmeyi Lozan Antlaşması'yla kabul ettiğini belirterek bu durumun ancak Lozan Antlaşması'nın yürürlüğe girmesinin ardından gerçekleşeceğini sözlerine ekledi. Her şey uygun olduğu takdirde yirmi gün içinde Türk temsilcisinin Cenevre'ye gönderileceğini de belirtti.³⁰² Fransız hükümeti, Paris'teki Türk delegasyonuna, Lozan Antlaşması'nın yürürlüğe girdiğine ilişkin resmi belgeleri 28 Ağustos 1924 tarihli bir nota ekinde ilettiler. İki gün sonra otuzuncu oturumunu yapmak üzere toplanan Milletler Cemiyeti Konseyi'nde, İngiliz başvurusu gündeme alındı. Konsey'in İsveçli Raportörü Branting, Türkiye'ye görüşmelere katılması için resmen çağrıda bulunulduğunu açıkladı. İngiltere, 14 Ağustos 1924'te Milletler Cemiyeti Genel Sekreterliği'ne İngiliz hükümetinin görüşlerini açıklayan bir yazı gönderdi. Bu, Curzon'un Lozan'da ileri sürdüğü savların tekrarlanmasından oluşan bir yazıydı. Yazının önemli bölümü, hepsi Hıristiyan olan Milletler Cemiyeti Konseyi Üyelerinin dinsel inançlarına seslenmeyi amaçlayan, büyük ölçüde yalana ve duygusallığa dayalı basit bir propaganda broşürü niteliğindedir. İsmet Paşa imzasıyla, 5 Eylül 1924 tarihinde Milletler Cemiyeti Sekreterliği'ne gönderilen Türk yazısı ise İngiliz yazısının tersine gerçekçi ve

³⁰¹ Kaymaz, *a.g.e.*, s. 366.

³⁰² Kodal, *a.g.e.*, s. 255-256.

tutarlı bir çalışma olarak karşımıza çıkmakla beraber İngiliz savları belgelerle çürütülmüştür.³⁰³ Türklerin yazdığı yazı İngilizlerin yazısına cevap niteliği taşımakla beraber aynı zamanda Lozan'daki Türk savını bir kez daha gözler önüne sermiştir.

Bütün bu gelişmelerden sonra Türk hükümeti Cemiyet-i Akvam'daki müzakerelere katılmak için Ali Fethi Bey'le müşavir olarak Münir, Salih, İshak Avni Beylerden mürekkep heyeti 10 Eylül 1924'te Cenevre'ye gönderdi. Ali Fethi Bey, 20 Eylül 1924 günkü genel toplantıda Musul'un aidiyetini gerektiren coğrafi, ırkî, iktisadi, askeri, siyasi ve demografik sebepleri çeşitli İngiliz ve Fransız kaynaklarından deliller getirerek izah ettikten sonra buranın kaderinin tayini için en kestirme yolun halkoyuna başvurmak olduğunu belirtti. İngiliz delegesi Lord Parmoor, Türk heyetinin savunduğu fikirlerin aslında İngilizlerin görüşlerini teyid ettiğini, bu durumda kendilerinin ortaya koyduğu taleplerin pratiğe geçirilmesinden başka yol olmadığını söylemiş, bunun üzerine Ali Fethi Bey de tekrar söz alarak sınır meselesinin Musul'un mukadderatından ayrılamayacağı ve Türk tarafı için asıl meselenin sınırın Musul'un güneyinden mi kuzeyinden mi çekileceği meselesi olduğunu ifade etmişti. 25 Eylül 1924 tarihli ikinci genel kurulda,³⁰⁴ ilk olarak Musul Raportörü olarak tayin edilmiş olan Branting'in hazırlamış olduğu muhtıra okunmuştur. Branting'in bu muhtirasında, iki noktanın açıklığa kavuşturulması gerektiği ifade edilmiş ve bu noktalardan ilki şu şekildedir: Lozan Antlaşması'nda belirtildiği gibi İngiltere'nin Cemiyet-i Akvam Meclisi'nin kararını peşinen kabullenmesine rağmen Türkiye bu konu hakkındaki görüş ve kararını halen ortaya koymamıştır. İkinci nokta ise Cemiyet-i Akvam Meclisi'nin her iki tarafında tekliflerine bağlı kalmayarak adaletli gördüğü herhangi bir çözüm şeklini tercih edebilme konusunda serbest olabilmesidir. Bu iki noktanın her iki tarafça kabul edilmesi gerektiği ifade edilmiştir.³⁰⁵ Parmoor ilk soruyla ilgili, kesinlikle olumlu cevabını vermiş, ikinci soruya da aynı netlikle olmamakla birlikte olumlu yanıtını verdiğini bildirmiştir. Fethi Bey ise ilk soruya cevaben Türk hükümetinin Konsey'in yetkisini Milletler Cemiyeti Antlaşması'nın 15. maddesi çerçevesinde tanıdığını belirtmiştir. İkinci soruyla ilgili olarak ise İngiliz savının hiçbir yasal dayanak noktasının olmadığına dikkat çekmiştir. Türkiye, Musul Vilayeti üzerindeki egemenlik hakkını kimseye devretmediğine göre söz konusu toprağın Irak'ın bir

³⁰³ Kaymaz, *a.g.e.*, s. 367-368.

³⁰⁴ T.C.B.D.A.G.M., *Musul Kerkük İle İlgili Arşiv Belgeleri (1525-1919)*, s. 66.

³⁰⁵ Kodal, *a.g.e.*, s. 270.

parçası olduğu ya da Türkiye'nin bilgisi dışında kendisine ait bir toprakla ilgili olarak üçüncü taraflara karşı yükümlülük altına girildiğine ilişkin savlar geçersizdi. Fethi Bey'in genel olarak görüşlerinden geri adım atmaması üzerine Branting onunla özel olarak görüşüp ikna etmeye çalışmış ve ne yazık ki başarılı da olmuştur. 30 Eylül 1924 tarihindeki toplantıda Fethi Bey yalnız Konsey'in hakemlik yetkisini tanımakla kalmamış plebisit konusundaki duruşundan da vazgeçerek İngiliz tarafının önerdiği İnceleme Komisyonu kurulması yöntemini de kabul etmiştir. Fethi Bey Türk yazısının içeriği ile çelişki oluşturacak biçimde tam bir dönüş yaparak İngiliz yaklaşımını olduğu gibi benimsemiştir.³⁰⁶ Bu arada Cemiyet-i Akvam, Irak üzerinde İngiliz mandasını kabul etmiştir.³⁰⁷

Milletler Cemiyeti Meclisi, 30 Eylül 1924'te Musul sorununu inceleyecek bir Komisyon'un kurulmasını kararlaştırdı. Komisyon, üç kişilik olacak ve tarafsız devletlerin uyrukları arasından, Milletler Cemiyeti Meclisi'nce seçilecekti. Komisyon, ilgili devletlerle yazışarak gerekli gördüğü belgeleri sağlayacak ve isterse yerinde de soruşturma yapacaktı. Gerek Türkiye gerekse de İngiltere Komisyon'a yardımcı niteliğinde müşavirler atayabilecekti. Komisyon'un masrafını da iki taraf ödeyecekti. Meclisin kararında ayrıca tarafların meclisçe verilecek kararı önceden kabul ettikleri belirtildi ve bu süre içinde statükoyu değiştirecek askeri hareketlerden kaçınmaları da istendi.³⁰⁸

Bir yanda bu diplomasi sürdürülürken diğer yanda da iki devlet aralarında uzun bir zamandır gidip gelen protesto notalarının trafiğiyle uğraşmaktaydılar. İngiliz uçaklarının Türk birliklerini ağır zayıyata uğratması sonucu Türk hükümeti gerek İngiltere hükümeti gerekse de Cemiyet-i Akvam nezdinde bu olayı protesto etmiştir. 16 Eylül'de verilen bu protestoya İngilizler 17 Eylül'de cevap vermiş ve bazı Türk birliklerinin statüko sınırını ihlal ettiklerini söylemişlerdir.³⁰⁹ Aynı konuyu 20 Eylül 1924 tarihinde Milletler Cemiyeti Konseyi'nde gündeme getiren Fethi Bey, Türkiye'nin Lozan Antlaşması'nın ilgili hükmü gereğince statükoya tam anlamıyla bağlı kalırken İngiliz tarafının buna uymadığını ve statüko sınırının kuzeyinde de facto (fiili/hukuki) bir durum yaratmaya çalıştığını söyledi. İngiliz hava saldırılarının

³⁰⁶ Kaymaz, *a.g.e.*, s. 376-377.

³⁰⁷ T.C.B.D.A.G.M., *Musul Kerkük İle İlgili Arşiv Belgeleri (1525-1919)*, s. 66.

³⁰⁸ Ömer Kürkçüoğlu, *Türk-İngiliz İlişkileri, 1919-1926*, A.Ü. Siyasal Bilgiler Fakültesi Yay., Ankara 1978, s. 294-295.

³⁰⁹ *TBMM Zabıt Ceridesi*, C. IX, Devre II, İçtima Senesi II (18 Ekim 1924), s. 7.

var olan anlaşmazlığı daha da içinden çıkılmaz bir hale getireceğini ifade etti.³¹⁰ İlerleyen günlerde de bu notalar devam etti. 30 Eylül'de komisyonun kurulması kararlaştırılmıştı ve bu süreç bitene kadar mevcut durumu değiştirecek askeri yöndeki hareketlerden kaçınılması istenmişti.

5 Ekim 1924 tarihinde alınan nota ile Türkiye'nin statüko hududu haricine çıkması istenmekteydi. Statüko hududu haricine çıkmak ifadesiyle İngilizler Musul'u ve Hakkari'deki Nasturilerin bulunduğu mıntıkeyi işaret ediyorlardı. Buna gerekçe olarak da Musul'un kendilerinin işgali altında olduğunu söylemişler, Hakkari Vilayeti arazisinden (Beytüşşebap) ve (Çölemerik) cenubunda bulunan bu mıntıkeyle ilgili olarak da; bu mıntıka Lozan muahedesi imza olunduğu vakit İngiliz tahtı işgalinde değildi fakat Türk tahtı işgalinde de değildi demekle yetinmişlerdi. Türkiye ise bu duruma şöyle yaklaşmaktaydı: Musul mütarekeden sonra işgal olunmuştu. Mütarekeden önceki durum göz önüne alınmalıydı.³¹¹ Diğer konuda ise İngiltere'nin bu tavrının tutulacak pek bir tarafı yoktu. Çünkü Türkiye'nin Nasturilere yönelik gerçekleştirmiş olduğu huzur operasyonu o sırada Türkiye'nin sınırlarında cereyan etmiştir. Bir nevi İngilizler, Türkiye'den kendi topraklarını boşaltmasını istemişlerdir.³¹² Bu arada Musul Vilayeti'nde Türk ve İngiliz birlikleri arasında yer yer çatışmalar sürmektedir. İngiltere 9 Ekim 1924'te Türk Hükümeti'ne bir ultiatom vererek Türk askerlerinin 48 saat içinde İngilizler tarafından kabul edilen sınır hattının gerisine çekilmesini, aksi taktirde zor kullanacağını bildirmiştir.³¹³ Bu gelişme üzerine Türk hükümeti 10 Ekim 1924 tarihinde hem İngiltere'ye hem de Milletler Cemiyeti Sekretaryası'na birer nota göndermiştir. İngiltere'ye gönderilen notada, Türkiye'nin 30 Eylül 1924 tarihindeki Milletler Cemiyeti Konseyi'nde statükonun korunması kararının alındığı andaki durumu temel almayı sürdüreceği bildirildi. Söz konusu Konsey kararının değiştirilmesine yönelik girişimlerin yasal dayanağının olamayacağı belirtilen notada eğer İngiltere gerekli görüyorsa 30 Eylül 1924 tarihinde alınan kararın ne şekilde uygulanacağına ilişkin yorumun Konsey'e bırakılması önerildi. Aynı gün Milletler Cemiyeti'ne de gönderilen nota da ise gelişmeler özetlendikten sonra İngiltere'nin Konsey'de alınan kararı yok hükümde sayarak saldırgan bir eylem gerçekleştirmesi durumunda ortaya çıkacak sonuçların

³¹⁰ Kaymaz, *a.g.e.*, s. 388.

³¹¹ *TBMM Zabıt Ceridesi*, C. IX, Devre II, İçtima Senesi II (18 Ekim 1924), s. 7-8.

³¹² Kodal, *a.g.e.*, s. 277.

³¹³ Kısıklı, *a.g.m.*, s. 518.

sorumluluğunun kendisine ait olacağı bildirildi.³¹⁴ İngiliz Hava Kuvvetleri bir yolunu bulup Cafer Tayyar Paşa ile görüşmüştür. Görüşmede Cafer Tayyar Paşa'dan birliklerini geri çekmesini istemişlerdir. Cafer Tayyar Paşa'da savaşa ve kan dökülmesine razı olmadığını söylemiş, bir miktar geri çekme olabileceğini ancak Hazil Suyu'ndan daha geri çekemeyeceğini belirtmiştir. Bunun yeterli olamayacağı cevabını alan Cafer Tayyar Paşa birden bire ciddileşmiş ve Ankara'dan Musul'daki eski hududu koruma talimatı aldığını söylemiş ve ardından “*Yirmi beş senedir savaşıyorum. Bir tane daha olmuş fark etmez. Ancak boşuna uğraşıyoruz. Tekrar silahlara sarılırsak nasıl olsa Milletler Cemiyeti bir iki haftaya kadar bizi durdurur. Böylece boşuna insan kanı dökülmüş olur.*” demiştir. Yine de savaş istenirse bundan asla kaçmayacaklarını belirterek duruşunu korumuştur.³¹⁵ Bu gelişmeler yaşanırken iç politikada tam bir birlik tesis edilmiş ve hükümet desteklenmiştir.

Musul bölgesinde Türkiye ve İngiltere arasında sınır çatışmalarının artması ve gerginliğe yol açması üzerine Cemiyet-i Akvam Konseyi, 27 Ekim 1924'te Brüksel'de olağanüstü toplanmaya karar vermiştir.³¹⁶ Toplantıda ilk sözü İngiliz hükümetini temsilen Parmoor aldı ve güneydeki sınır olaylarının asıl sebebinin Türklerin bu bölgelere doğru ilerlemesinden kaynaklandığını, Türklerin çekilmesini sağlamak için birçok kez nota verdiklerini, devriye uçuşları yapan İngiliz uçaklarına yerden ateş açılması nedeniyle savunma amaçlı karşılık verdiklerini söyledi. Fethi Bey ise genel olarak açıklamasında şu hususlardan bahsetmiştir: Lozan görüşmeleriyle ilgili tutanakların, iki ülke arasındaki anlaşmazlık konusunun Musul Vilayeti ile sınırlı olduğunu ve görüşmeler boyunca vilayet dışındaki toprakların söz konusu dahi edilmediğini net bir dille ortaya koyduğu saptamasını yaptı. Dolayısıyla Milletler Cemiyeti Konseyi'ne aktarılan sorun Musul Vilayeti ile ilgiliydi. 30 Ekim 1918 günü Musul, İngiliz işgal bölgesi dışında bulunuyordu. Çatışmalar durunca Türkiye ilerlemenin duracağını ummuştu ama tam tersine General Marshall, 2 Kasım 1918 tarihinde Ali İhsan Paşa'ya verdiği notayla birlikte geçerli bir sebepten yoksun olarak aynı zamanda da mütareke hükümlerine aykırı davranarak İngiliz işgal bölgesini yeniden tanımlamış ve Musul'u da bu işgal sahasının içine dahil etmiştir. Bu konuyu uzun bir şekilde tutarlı savlarla anlatan Fethi Bey ayrıca İngiliz uçaklarının savunma amacıyla değil saldırı amacıyla vilayet sınırının kuzeyinde

³¹⁴ Kaymaz, *a.g.e.*, s. 392-393.

³¹⁵ Kodal, *a.g.e.*, s. 278.

³¹⁶ Bayburt, *a.g.m.*, s. 26.

Nasturi eşkıyasının ayaklanmasını bastırmakla görevli Türk birliklerine ateş açtıklarını söylemiştir. Hakkari'nin her zaman Türkiye'nin egemenliği altında olduğunu belirtmiş ve Türkiye Devleti'nin diğer tüm devletler gibi kendi yetki alanı içinde olduğuna komşularını ikna edebilmek için sahip olduğu toprakların her noktasına askeri güç gönderip kendi topraklarını işgal etmek gibi bir yükümlülüğünün olmadığını ifade etmiştir. En önemlisi de bölge Musul Vilayeti dışındaydı ve Lozan Antlaşması ile tanımlanan statükonun kapsamına da girmemekteydi. 28 Ekim 1924 tarihinde "tarafsız" bir hakemlik kuruluğu olduğu varsayılan Milletler Cemiyeti Konseyi'nin ilgili üyeleri, örgütün bazı uzmanları ve İngiliz Dışişleri ve Sömürgeler Bakanlıklarının uzmanları; Meclis Raportörü Branting'in otel odasında Türk tarafından gizli olarak özel bir toplantı yapmışlar ve Milletler Cemiyeti Konseyi'nin kararı adı altında Türkiye'ye verilecek yanıtı birlikte oluşturmuşlardı.³¹⁷ 29 Ekim 1924 günü Brüksel'de Musul'u Hakkari'den ayıran eski vilayet sınırı geçici sınır olarak belirlendi ve bu sınır Brüksel Hattı olarak adlandırıldı.³¹⁸

b. Soruşturma Komisyonu'nun Çalışmaları

30 Eylül 1924 tarihinde kurulması kararlaştırılan komisyon artık çalışmalarına başlıyordu. Ekim 1924 tarihinde belirlenen komisyon üyeleri şu kişilerden oluşmuştu: Bir coğrafya uzmanı olan Macaristan eski Başbakanı Kont Teleki, İsveç'in Bükreş Elçisi Wirsén ve Belçikalı emekli Albay A. Paulis. 13 Kasım'da Cenevre'de toplanan komisyon bir soru listesi hazırladı. Önce Londra'da (25 Kasım 1924'te) İngiliz resmi makamlarını ziyaret edip görüşlerini aldıktan sonra (4 Ocak 1925'te) Ankara'ya gelip gerekli temaslarını yürüttüler. Konya'da Mustafa Kemal Paşa ile de görüşme sağladılar.³¹⁹

Bu görüşmelerde genel olarak yine aynı konular gündeme gelmiş, aynı tartışmalar yaşanmıştır. Plebisit konusu bu tartışmalarda tüm sıcaklığını korumuştur.

16 Ocak'ta ise Bağdat'a gittiler. Türkiye adına eski ordu Müfettişi Cevat Paşa da Komisyona eşlik ediyordu ve paşanın yanına yardımcı uzmanlar verilmişti. Irak'ta İngilizlerle Araplar, komisyonu baskı altına almak için çirkin yöntemlere başvurdu. Cevat Paşa'nın yaveri ile yardımcıları bir ordugaha kapatılarak gözaltına alındı. İngilizler, komisyonun ve Cevat Paşa'nın yerli halkla temaslarını da

³¹⁷ Kaymaz, *a.g.e.*, s. 395-399.

³¹⁸ Şimşir, *a.g.m.*, s. 869.

³¹⁹ Melek, *a.g.e.*, s. 47.

elden geldiğince engellemeye çalıştılar. Üçlü Komisyon, 27 Ocak 1925 günü Bağdat'tan Musul'a geldi. Yerli halkın Cevat Paşa'yı coşkun gösterilerle karşıladığını görünce Komisyon hayretler içinde kaldı. Macar Kont Teleki, Musul'a geldiği gün gördüklerini Komisyon raporunda şöyle anlatmıştır: “*Komisyon Musul'a vardığı gün olan 27 Ocak'ta (1925) Mösyö Raddolo ve Mösyö Şarrar eşliğinde şehirde gezmek istedim. Evimizden çıkarken üniformasını giymiş olan Cevat Paşa bana eşlik etmeyi teklif etti. Bu üniformanın halk üzerinde yapacağı tesiri görmek istediğimden paşanın bu teklifini kabul ettim. Sokağa çıkmış ve polis memuru bizi takip etmeye başlamıştı ki otuz kadar kişi paşanın etrafını alarak ellerini öptüler ve bir yandan 'Yaşasın Türkiye' sesleri yükselmeye başladı. Arkamızdan kalabalık arttı. İki yüz kadar olmuşlardı ve bağrıışmalar da çoğalıyordu. Kışla önünden geçerken birkaç polis memuru müdahale ederek halkı dağıtmaya çalıştı... Çarşının önüne geldiğimizde kalabalık daha da çoğaldı. Paşa, yeniden alkışlara ve sevgi gösterilerine hedef oldu. Kalabalık, çeşitli unsurlardan oluşmuş görünüyordu... Polis memurları halkı dağıtmak için yeniden gayret göstermeye başladılar... Tam o sırada arkamızda iki polis memurunun bastonla müdahale ettiklerini ve bunlardan birinin çarşıdaki dükkânlardan birine sığınan orta yaşlı bir adama saldırarak dövdüğünü gözümüzle gördük. Şiddete müdahale etmek istiyorum. Bir subay çağırdım ve kendisine dedim ki: Milletler Cemiyeti üyelerinden birinin önünde adam dövmekten sizi men ederim.*”³²⁰

İngiltere için çok olumsuz bir propaganda niteliği taşıyan olayın ertesi günü Musul İdari Müfettişi Binbaşı Lloyd ile Musul Mutasarrıfı Abdülaziz el-Kasab Komisyon Başkanı Wirsen'i ziyaret ederek bazı isteklerde bulunmuşlardı. Bu istekler aslında gerçeklerin ortaya çıkmaması için alınan önlemlerden başka bir şey değildi. Bu isteklere göre: Türk müşavir ve uzmanlar dışarı çıkmadan en az bir saat önce gidecekleri yeri ve izleyecekleri yolu yerel makamlara bildirmekle beraber dışarıdayken onlara üniformalı polis memurları eşlik edecekti. Cevat Paşa dışarıda askeri üniformasını giymeyecekti. Hükümet yetkilileri, Türk temsilcilerinin genel

³²⁰ Şimşir, a.g.m., s. 869; Özellikle Nazım ve Kerim Fettah Beylerin Türk heyetinde yer alması sorun teşkil etmişti. Çünkü Nazım Bey, Kerkük'te önde gelen bir ailenin lideriydi. Savaş öncesinde, Osmanlı Mebusan Meclisi'nde Kerkük Milletvekili olarak yer almıştı. Türkiye yanlısı tutum ve davranışları nedeniyle tutuklanacağını anlayınca Türkiye'ye kaçtı ve propaganda eylemlerini burada sürdürdü. Kerim Fettah Bey ise Kifriliydi. Vilayetin doğusunda yaşanan İngiliz karşıtı ayaklanmalar içinde her zaman en ön saflarda yer aldı. O da Nazım Bey gibi İngiliz işgal makamlarınca aranan bir kanun kaçağıydı. Bk. Kaymaz, a.g.e., s. 409.

güvenliği bozucu nitelikteki siyasi eylemlerde bulunmalarını engelleyici önlemleri alacaktı. Türk heyetinin davranış özgürlüklerini ortadan kaldırmaya yönelik bu istekler Komisyon tarafından reddedilmiştir. Wirsen imzasıyla Lloyd'a bir nota verilmiş ve bu isteklerin kabul edilmeyeceği belirtildikten sonra serbest çalışma şartının kabul edilmediği takdirde incelemenin başlamayacağı bildirildi. Bu notayı alan İngiliz ve Iraklı yöneticiler Bağdat'tan yönerge almadan yanıt veremeyeceklerini söylemişler ve Komisyon ile Türk yanlıları üzerindeki baskılarını devam ettirmişlerdir. Bu çıkılmaz durumdan Cevat Paşa, Ankara'nın onayını almadan geri adım attı. Komisyon üyelerinin isteği üzerine Türk heyetindeki üyelerin kişisel güvenlikleriyle ilgili sorumluluğu kendisi ve Türk hükümeti adına üstlendiğini ve Yüksek Komiserin önerdiği gizli koruma önlemlerini heyet üyelerinin onurlarını zedelemeyecek şekilde, hakça uygulanması koşuluyla kabul ettiğini belirten bir taahhütname imzaladı.³²¹ Bundan sonra Komisyon artık çalışmalarına başlıyordu. İngilizler yüzünden gecikmiş olan çalışmaları hızlandırmak için alt komitelerin kurulması kararlaştırıldı. Bu konuya da ne yazık ki İngiltere'nin itirazı damga vurmuştur.³²² İngiltere'ye göre bu, bireysel yargıların, Komisyon'un ortak değerlendirmesini etkileyebilecek bir yöntemdi ve İnceleme Komisyonu oluşturulmasındaki amaca ters düşmekteydi. Aynı zamanda Türk tarafında yer alan ve sorun olan uzmanların ancak Türk müşaviri aracılığıyla Komisyonla ilişki kurmaları esası kabul edilmişken alt komisyonlara bölünme durumu onları doğrudan müşavir konumuna yükseltecekti. Bu insanların daha önce yönetime karşı eylem yaptıkları yerlerde şimdi komisyon müşaviri sıfatıyla halkı Irak yönetimi aleyhine etkileme olanağına sahip olmaları kabul edilemezdi. Bu sorunlar uzlaşma yoluyla çözümlenmiş ve Komisyon'un isteği kabul edilmişti. İngiltere'nin bir diğer itirazı ise her alt komisyonun, Komisyon üyelerince belirlenen yerlere önceden hazırlık yapılmasına imkan vermeyecek biçimde habersiz ziyaretlerde bulunulması konusuydu. Bu itiraza gerekçe olarak da güvenlik açısından her alt komisyona bir polis birliği sağlanması ve alt komisyonların gidecekleri yerlerin yerel makamlara önceden bildirilmesi gerektiği gösterilmiştir. Komisyon bu şartların tarafsız olarak çalışma yapılmasına engel oluşturacağını bildirirse de daha sonra İngiltere'yle yaptığı

³²¹ Kaymaz, *a.g.e.*, s. 411-412.

³²² Kodal, *a.g.e.*, s. 295.

görüşme sonrasında bu habersiz ziyaretleri yapmaktan vazgeçmiştir.³²³ Musul, Süleymaniye, Kerkük, Altınköprü, Erbil ve buraların yakın çevrelerinde araştırmalar yapan komisyon, halkın nabzını tutmaya çalışıyordu. Musul Vilayeti halkı Türkiye'ye mi katılmak istiyordu, yoksa Irak'a mı? Komisyon bunu araştırıyor ve kendisine verilen isim listesinden bazı kişileri çağırıp "Türkiye'yi mi istersiniz Irak'ı mı?" diye soruyordu. Baskılara rağmen Musul Vilayeti halkının çoğunluğu Türkiye'ye katılmayı isteyecek gibi görünüyordu. İşte tam bu kritik anda, Milletler Cemiyeti Komisyonu Musul Vilayeti'nde araştırma yaparken görünmez bir el yine düğmeye bastı.³²⁴

c. Şeyh Sait İsyanı

Kürt milliyetçiliği bölgedeki ideolojiler arasında görece yeni olarak sayılmaktaydı. Kürtler hep aşiret çizgileri doğrultusunda bölünmüş olmakla beraber Kürt beylerinin II. Mahmut zamanında bastırılmasından itibaren Kürt toplumu artan şekilde parçalanmıştı. Sultan Abdülhamit Kürtler arasındaki anlaşmazlıkları kendi çıkarına kullanmış, bazı aşiretlerden Hamidiye Alaylarını meydana getirerek onların savaşçı niteliklerinden yararlanmıştı. Jön Türkler Hamidiye Alaylarını kaldırırsa da kamu düzenine ilişkin sorunlar, onları bu birlikleri yeniden milis güçleri biçiminde kurmaya zorlamıştı. II. Meşrutiyet'in ilanından sonra da başkentteki Kürt seçkinleri Kürt Teavün ve Terakki Cemiyeti'ni kurmuşlardı. Dinde reform yanlısı Said-i Nursi'de bu cemiyetin üyesi olmuştu. İlerleyen zamanlarda farklı cemiyetlerde kurulmaya başladı.³²⁵

Kürt subayları 1923 yılında Azadi (Özgürlük) adında gizli bir örgüt kurdular. Bu teşkilat Nakşibendî Şeyhi Sait ile yollarını birleştirdi ve din maskesi altında milliyetçi bir ayaklanma meydana getirmek istedi.³²⁶ Şeyh Sait ayaklanması Doğu Anadolu Bölgesinde çıkan diğer ayaklanmalardan hazırlanışı, uygulanışı ve sonuçları bakımından farklılık göstermektedir. Cumhuriyete ve onun getirdiği ilkelere karşı başlatılan bu ayaklanma feodal çıkarların devamı için bir yönüyle teokratik düzenin savunmasını yapmak, hilafeti yeniden kurmak ve saltanatı geri getirmek, diğer taraftan da bu hareketin içinde gizlenmiş olan bağımsız bir Kürdistan kurmak

³²³ Kaymaz, *a.g.e.*, s. 413.

³²⁴ Şimşir, *a.g.m.*, s. 870.

³²⁵ Zürcher, *a.g.e.*, s. 251-252.

³²⁶ Kreiser, *a.g.e.*, s. 282.

amacını güden ve İngilizlerin tahrikiyle çıkmış tehlikeli bir ayaklanmadır.³²⁷ İngiltere'nin Musul'daki bir görevlisi, halifeliğin kaldırıldığı yolundaki haberleri hayretle karşılayıp, buna inanmakta güçlük çektiklerini yazmaktadır. Bu İngiliz görevlisi o zamana kadar Kürdistan'ı patlamaya hazır bir volkan gibi kaynaştıran Türk propagandasının, Kürtlerin halifeye kesin bağlılığa dayandırıldığına, Türklerin kendi bindikleri dalı kesmelerinin ise, İngiltere için inanılmayacak kadar mükemmel bir şey olduğunu belirtmektedir. İngiliz görevlisi tabi bu durumdan yararlanmayı ihmal etmedik diye eklemektedir.³²⁸ İsyanın sebepleri arasında Kürtçenin aleni olarak kullanılması ve öğretilmesinin yasaklanması, nüfuzlu Kürt toprak sahipleri ve aşiret başkanlarının zorla ülkenin batısına yerleştirilmesi de gösterilmektedir. Bu icraatlara ilk direniş işareti Beytüşşebap'ta meydana gelen başarısız isyan hareketiydi.³²⁹

13 Şubat 1925 günü Şeyh Sait, yanındaki üç yüz kadar atlı kuvveti ile birlikte Piran'da bir vaaz vermiştir. Şeyh Sait bu vaazında özellikle şu konuları vurgulamıştır: “...*Medreseler kapandı, Şer'iyeye ve Evkaf Bakanlıkları kaldırıldı. Tüm okullar Maarif Teşkilatı'na bağlandı. Gazetelerde bir takım dinsiz yazarlar dine hakaret etmeye, Peygamberimize dil uzatmaya cür'et ediyorlar. Ben bugün elimden gelse bizzat dövüşmeye başlar, dinin yükselmesine yardım ederdim...*” Aynı gün asker kaçaklarının izini sürerek Piran köyüne gelen Jandarma birliğine, Şeyh Sait'in kaldığı evden ateş açılması sonucu isyan patlak verdi.³³⁰ İsyanlılar önce Genç'i daha sonra Muş, Çapakçur, Elazığ'ı ve Palu'yu ele geçirdiler.³³¹

Başbakan Fethi Bey, 25 Şubat 1925'te mecliste isyan hakkında bir konuşma yapmıştır. Genç Vilayeti ve çevresinde Teşkilâtı Esasiye Kanununun madde-i mahsusasına tevfikeye, Hükümetin İdarei Örfiye ilan ettiğini belirtmiştir.³³² Hıyanet-i Vataniye Kanunu'nda yapılan düzenleme ile de dinin politikaya alet edilmesinin önüne geçilmek istenmiştir. Bu kanun şu şekilde kabul edilmiştir: “*Dini veya mukaddesatı diniyeyi siyasi gayelere esas veya alet ittihaz maksadıyla cemiyetler teşkili memnudur. Bu kabil cemiyetleri teşkil edenler veya bu cemiyetlere dahil*

³²⁷ Murat Deniz, *Türk Basınında Şeyh Sait İsyanı*, Fırat Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, Elazığ 2007, s. 3.

³²⁸ Ahmet İlyas, “Cumhuriyet Döneminde Ortaya Çıkan İsyanlarda Aşiretlerin Rolü”, *Batman Üniversitesi Yaşam Bilimleri Dergisi*, C. V, S. 1 (2015), s. 185.

³²⁹ Zürcher, *a.g.e.*, s. 253.

³³⁰ Kısıklı, *a.g.m.*, s. 519.

³³¹ Yalçın, *a.g.e.*, s. 343.

³³² *TBMM Zabıt Ceridesi*, C. XIV, Devre II, İçtima Senesi II (25 Şubat 1925), s. 306.

*olanlar haini vatan addolunur. Dini veya mukaddesatı diniyeyi alet ittihaz ederek şekli devleti tebdil ve tağyir veya emniyeti Devleti ihlal veya dini mukaddesatı diniyeyi alet ittihaz ederek her ne suretle olursa olsun ahali arasına fesat ve nifak ilgası için gerek münferiden ve gerek müçtemian kavli veya tahriri veyahut fiili bir şekilde veya nutuk iradı veyahut neşriyat icrası suretiyle harekette bulunanlar kezalik haini vatan addolunur.*³³³

Bu sırada Terakkiperver Cumhuriyet Fırkası önderlerinden kendi iradeleri ile dağılmaları istendi. Fethi Bey'in isyana karşı bakış açısı ve politikaları da huzursuzlukları artırmıştı. Fethi Bey, Mustafa Kemal'in daha sıkı önlemler alınmasını isteyenlerden yana olması üzerine güven oylamasını kaybetti ve ardından istifasını sundu. Yerine İsmet Paşa geçti ve ilk iş olarak meclisten Takrir-i Sükûn Kanunu çıkarttı.³³⁴

7 Mart 1925 günü Diyarbakır'ı ele geçirip Kürdistan'ın bağımsızlığı hedefleyen Şeyh Sait, 8 Mart sabahına kadar süren çatışmada çok sayıda zayıt verince geri çekilmek zorunda kalmıştır. Ordu birliklerinin başarıları sayesinde doğudaki birçok yerde hakimiyet sağlandı. İsyancılar için çember giderek daraldı ve Şeyh Sait 15 Nisan 1925 günü yakalandı.³³⁵

Fransa'nın Bağdat'taki Yüksek Komiseri Paris'e gönderdiği raporunda, "...Ayaklanmacılara silahlar İtalya'dan gelecekti. Kürt hareketi Berlin'de Cumhuriyet karşıtı Türkler, Mısırlı ve Hintli eylemciler tarafından desteklendi." demektedir. Bu bilgiler İtalya'nın, Şeyh Sait ve adamları tarafından çıkarılan ayaklanmadan haberdar olduklarını göstermektedir. İngilizler de belki de bu ayaklanma ile bir anlamda Türklerden, Milli Mücadele'de uğradıkları yenilginin intikamını alacaklardı. Nitekim Şeyh Sait ayaklanması Türklerin Musul üzerindeki iddialarını araştıran, Milletler Cemiyeti'nin oluşturduğu komisyon üzerinde de Türkiye aleyhinde etki yapacak, Türkiye daha kendi toprakları üzerinde yaşayan Kürtler arasında bile huzuru sağlayamamıştır gibi bir izlenim yaratacaktır. Gerçi Şeyh Sait ve adamlarının sorguları sırasında, bu olayda özellikle İngilizlerin katkısı olduğu gerçeği görülecektir. Ancak bu durum, İngilizlerin bu olayı Musul meselesinde kullanarak, Musul'u Türkiye'ye vermeme yolunda çok önemli bir avantaj elde etmeleri gerçeğini de değiştirmeyecektir. Türkiye'nin Şeyh Sait

³³³ *TBMM Zabıt Ceridesi*, C. XIV, Devre II, İçtima Senesi II (25 Şubat 1925), s. 311.

³³⁴ Zürcher, *a.g.e.*, s. 254.

³³⁵ İlyas, *a.g.m.*, s. 189.

ayaklanmasını bastırıp, Şeyh Sait ve adamlarını İstiklal Mahkemeleri'nde yargıladığı, inkılâp karşıtı güçlere karşı Takrir-i Sükûn Kanunu'nu uygulamaya koyduğu günlerde, Milletler Cemiyeti Komisyonu'nun raporu tamamlanmıştır.³³⁶

ç. Soruşturma Komisyonu'nun Musul Hakkındaki Raporu

Çalışmalarda artık sona gelmişti. Musul'un statüsü henüz belirlenmemiş olmasına rağmen Irak hükümeti, 14 Mart 1925'te, Turkish Petroleum Company'ye (TPC), 75 yıl sürecek petrol ayrıcalıkları tanıdı.³³⁷

23 Mart 1925 tarihinde Musul'dan ayrılan Komisyon üyeleri, 20 Nisan'da Cenevre'de bir araya gelerek inceleme raporunu yazmaya başladılar. 16 Temmuz 1925'te tamamlanan rapor, aynı gün Milletler Cemiyeti Konseyi'ne sunuldu.³³⁸

Musul raporu, doksan bir sayfadan oluşmuştur. Raporun ilk kısmında; komisyonun bölgeye giderken yapmış olduğu görüşmeler, yol güzergahları, İngiliz ve Türk yöneticiler arasında bölgede meydana gelen gerginlikler, komisyonun inceleme yaparken takip ettiği usul ve nerelerde araştırmaların yapıldığı, bu sırada karşılaşılan güçlükler ve komisyonun bölgedeki çalışmalarını tamamlayarak hangi güzergahı takip ederek Cenevre'ye ulaştığı anlatılmıştır. Raporun ikinci kısmında; Türk ve İngiliz tezlerinin özeti yer almıştır. Raporun üçüncü kısmında ise; Coğrafi ve ırki deliller, tarihi deliller, iktisadi deliller, stratejik deliller, siyasi deliller ele alınmıştır. Türkiye ve İngiltere'nin bütün bu konulardaki savlarıyla, Musul'da yapılmış olan inceleme sonuçları karşılaştırılmıştır. Raporun son kısmında ise, elde edilmiş olan bulguların sonuçları ortaya konulmuş ve bu meselenin çözümü için tavsiyeler belirtilmiştir.³³⁹

Sonuç bölümünde şöyle denilmektedir: Komisyon yasal açıdan bakıldığında sorunlu bölgenin, bu konudaki hakkını reddedinceye kadar, Türkiye'nin ayrılmaz bir parçası olduğu görüşündedir. Konuya sadece ilgili nüfusun çıkarları açısından bakıldığında, komisyon sorunlu bölgenin taraflar arasında paylaşımının sakıncalar yaratacağı görüşündedir. Bu düşünceden hareketle komisyon, belirlemiş olduğu gerçeklere gerekli önemi atfederek ve özellikle ekonomik, coğrafi ve bölgede yaşayanların çoğunluğunun eğilimleri gibi önemli unsurları da göz önünde

³³⁶ Kısıklı, a.g.m., s. 519.

³³⁷ Yazıcı, a.g.m., s. 141.

³³⁸ Kaymaz, a.g.e., s. 431.

³³⁹ Kodal, a.g.e., s. 310.

bulundurarak,³⁴⁰ Brüksel Hattı'nın güneyindeki arazinin Irak'la birleşmesini önermektedir. Yalnız bu öneri iki koşula bağlanmaktadır.³⁴¹ Birinci koşul, Irak 25 yıl Milletler Cemiyeti mandasında kalacaktır. İkinci koşul ise adalet ve eğitimin yürütülmesi için Kürtlerden memur istenmesi ve Kürtçenin resmi dil olması konusudur. Eğer şartlar oluşturulamaz, Kürtlere özerklik sağlanamazsa Musul'un Türkiye'ye bırakılması ve bölgenin taksimine karar verilirse de Küçük Zap Suyu'nun sınır olması önerilmiştir. Böylece Musul Türkiye'ye, Kerkük ise Irak'a bırakılmıştır.³⁴²

Türkiye, Cemiyet-i Akvam'da gerçekleştirilecek görüşmeler için hazırlıklarını yapmaya başlamıştır. Bu amaçla rapor hazırlama ve Türkiye'nin tezini savunma görevi Dışişleri Bakanı Tevfik Rüştü (Aras) Bey'e verilmiştir. Tevfik Rüştü Bey, ortada duran Musul raporuna rağmen Cemiyet-i Akvam'da Türkiye'nin haklarını en iyi şekilde müdafaa edecek biri olarak seçilmiştir.³⁴³ Milletler Cemiyeti Meclisi, 3 Eylül 1925'te Komisyon'un raporunu görüşmeye başlamıştır.³⁴⁴ İlk sözü İngiltere'nin temsilcisi Sömürgeler Bakanı Leo Amery almıştır. Sözlerine Fethi Bey ile Parmoor'un hükümetleri adına Milletler Cemiyeti Konseyi'nin alacağı kararın bağlayıcılığını kabul etme yükümlülüğü altına girdiklerini anımsatarak başladı. Komisyon raporunda yer alan Musul Vilayeti'ndeki Türk egemenliğinin sürdüğü şeklindeki savı eleştiren Amery, Türk hükümetinin Lozan Antlaşması ile Milletler Cemiyeti'nce belirlenecek olan sınırı kabul ettiği konusunda kendisini bağladığını ve bu şekilde de egemenlik hakkından vazgeçmiş olduğunu belirtti. Raporda belirtilen Brüksel Hattı'nın güneyindeki toprakların Irak'a bırakılması için öngörülen koşulların, hükümet tarafından yerine getirilebileceğini ifade etti. Bu koşullar için zaten kılıfları çoktan hazırды. 25 yıl konusunda İngiliz hükümetinin 7 Ağustos 1925 tarihinde, Irak Meclisi'nin ise 9 Ağustos 1925'te ayrı ayrı karar aldıklarını belirtti. İkinci koşulla ilgili olarak da kendilerinin bölgede Kürtlere yönelik koşulda belirtilen

³⁴⁰ Kısıklı, a.g.m., s. 520.

³⁴¹ Kaymaz, *a.g.e.*, s. 443.

³⁴² Sarıkoyuncu Değerli, a.g.m., s. 137; İngiliz işgalinden sonra ülkede birçok alanda önemli gelişmeler yaşanmasına karşın, siyasi deneyim eksikliğinin belirgin biçimde göze çarptığını belirten Komisyon, bu eksikliğin giderilebilmesi için bir kuşağın geçmesi gerektiği görüşündedir. Bu nedenle de ülkenin yirmi beş yıl süreyle manda altında kalmasının zorunlu olduğu düşüncesindedir. Bk. Kaymaz, *a.g.e.*, s. 443.

³⁴³ Kodal, *a.g.e.*, s. 321.

³⁴⁴ Şimşir, a.g.m., s. 871.

şekilde bir yönetim sergilediklerini ifade etti. Küçük Zap Suyu önerisine ise şiddetle karşı çıktıklarını söyledi.³⁴⁵

Aynı gün öğleden sonraki oturumda Tevfik Rüştü Bey söz almış ve Türkiye'nin görüşlerini açıklamıştır. Musul halkının Irak'ı ekonomik nedenden dolayı isteyebileceğinin doğru olmadığını, Musul'un hukuki yönden Türkiye'ye ait olduğunun komisyon tarafından onaylanmış olduğunu, Türk hükümetinin de Musul'daki hakkından hiçbir zaman vazgeçmeyeceğini söyledi. Çoğunluğu Türkiye tarafında olan topografik, tarihi, stratejik ve ekonomik nedenlerin, Musul'un geleceğini tayin edebilmek için yetersiz olduğunu hatırlatmış, bu şekildeki delillerin tarihin hiçbir döneminde bir arazinin bir hakimiyetten diğerine geçmesine sebep olmadığını belirtmiştir. Nakliyat ve ulaşım alanındaki gelişmeler göz önüne alındığında ekonomik sonuçların bir arazinin şu veya bu memlekete bağlanması için önemli bir etken olarak görülemeyeceğini ifade etti. Dicle Nehri ve bölgedeki demiryolları vasıtası ile ulaşım her şekilde sağlanabilirdi. Musul'un başlıca ticaretinin Avrupa ile olduğu hatırlatılmış ve bu ticaretin gerçekleşebilmesi için en kısa yolun Akdeniz ve Karadeniz olduğu görülmektedir demiştir. Musul'un İngiltere'nin manda yönetimine dahil edilmesi durumunda Türkiye'nin güney doğusunun sürekli olarak tehdit altında olacağına değindikten sonra serbest ve samimi bir şekilde halkın iradesini açıkça belirtmesi sağlanmalıdır diyordu. Halk Türkiye'yi açıkça reddetmediği sürece Türkiye'nin Musul'daki hakkından vazgeçmeyeceğini yinelemiştir. Revandiz kazasındaki Seyyid Taha tarafından oluşturulan çeteler Türk topraklarına saldırılar düzenlemektedirler. Seyyid Taha ve işgal makamlarının silahlandırmış olduğu Nasturilerin, bölgedeki asayişin bozulmasında birinci derecede rol aldıklarını belirtmiştir. Süleymaniye'deki halkın İngiliz işgalci güçlere karşı mücadele etmekte olduklarını söyledi.³⁴⁶

Tevfik Rüştü Bey, Türk hükümetinin ulusal topraklarından bir bölümünün hangi nedenden dolayı kendisinden ayrılmak istendiğini anlayamadığını belirtti. Türkiye, Sevr Antlaşması'nın maddeleri düzenleyen 94. ve 99. maddelerini tanımadığını, Milletler Cemiyeti Antlaşması'nın 22. maddesine göre de mandanın ancak üzerinde bir devletin egemenlik yetkisi bulunmayan toprak parçasına uygulanabilir olduğunu belirttikten sonra Türkiye'nin Musul üzerindeki egemenlik

³⁴⁵ Kaymaz, *a.g.e.*, s. 479.

³⁴⁶ Kodal, *a.g.e.*, s. 325-327.

yetkisinin sürdüğünün Komisyon raporunda da belirtilmiş olduğunu ifade etti. Görüşmeler 4 Eylül 1925'te de sürmüş özellikle bu görüşmelerde Kürt nüfusuna verilecek imtiyazların İngiltere tarafından rahatlıkla gerçekleştirileceği belirtilmiş, aynı rahatlıkla da Türkiye'nin bu hakları Kürtlere verip vermeyeceği hatta şu anda Türk sınırları içerisinde yaşayan Kürtlere de tanınıp tanınmayacağı İngiltere tarafından merak edilmiştir. Tefik Rüştü Bey, İngilizlerin bu sorusunu Türkiye'nin iç işlerine karışmak olarak nitelemiş ve Türklerle Kürtlerin bu ülkeyi beraber yönettiklerini söylemiştir. Musul'daki Kürtler için ise Türkiye'yle birleştikleri vakit Türk hukukuna sahip olacaklarını söyledi. Görüşmeler bu şekilde ilerleyince konunun oluşturulacak bir alt komite bünyesinde irdelenmesine karar verilmiştir. Bu komitedeki üyeler İsveç, İspanya ve Uruguaylı temsilcilerden oluşmuştur. İlk olarak inceleme komisyonu üyeleriyle görüşme yapılmıştır. Komitenin İsveç temsilcisi halkın isteğinin bu konuda önemli olduğunu vurgulamış, halkın isteği belirlenemediğinden bir sonuca varmanın da olanaksız olduğunu söylemiştir. Türk egemenliğindeki bir toprakla ilgili olarak manda süresinin uzatılması önerisinde bulunan bir rapor üzerinden işlem yapmanın ve bu rapor üzerindeki öneriler doğrultusunda karar almanın hukuksal açıdan olanaksız olduğunu vurgulamıştır. Bu durumda tek çözüm raporda öngörülen Küçük Zap sınırı temel alınarak vilayetin taraflar arasında bölüştürülmesiydi. Diğer üyelerin bu görüşlere sıcak bakmaması üzerine ortak bir görüş çıkmamıştır. Alt komite, İnceleme Komisyonu üyelerinin ardından İngiliz ve Türk temsilcileriyle de ayrı ayrı görüşmeler yaparak bir ortak nokta belirlemeye çalışmıştır.³⁴⁷

Tefik Rüştü Bey, Milletler Cemiyeti Konseyi'nin ancak Milletler Cemiyeti Antlaşması'nın hükümleri çerçevesinde karar verebileceğini belirterek sorunun, antlaşmanın 15. maddesine göre ele alınmasını istedi. Konsey'in bu maddeyle tanımlananın ötesinde bir yetkiyi kullanması özel yetkilendirmeyi gerektirirdi. Nitekim Lozan Antlaşması'nın bazı maddelerinde bu gibi durumlara açıkça değinilmişti. Ayrıca da Lozan Antlaşması'nın 3/2. maddesinde yalnızca anlaşmazlığın Milletler Cemiyeti'ne sunulacağı hükmü yer alıyordu. Tefik Rüştü Bey, Curzon'un Lozan Konferansı sırasında kullandığı, Türkiye'nin rızası dışında hiçbir karar alınmayacağı yolundaki sözlerine de dikkat çekti. Tefik Rüştü Bey'in bu konuşması Milletler Cemiyeti Konseyi'nin işlevi yönündeki şüpheleri artırmıştı.

³⁴⁷ Kaymaz, *a.g.e.*, s. 482-485.

Her ne kadar İngilizler ortada hukuksal bir sorunun olmadığını iddia etseler de Komitenin İsveçli üyesini ikna edemiyorlardı. Alt komite kendi içinde ortak bir görüş sağlayamayınca Konsey'i konuyla ilgili olarak özel bir toplantı yapmaya çağırdı. Milletler Cemiyeti Konseyi, İngiliz ve Türk temsilcilerinin katılmadığı bir toplantı yaparak konuyu ele aldı. Bu toplantıda Konsey'in karar alma yetkisine sahip olduğu noktasında uzlaşmaya varıldı. Ancak kararın niteliği ile ilgili şüpheler konusunda fazla bir yol alınmadı. Durum böyle olunca³⁴⁸ Milletler Cemiyeti Meclisi 19 Eylül'de Lahey Milletlerarası Daimi Adalet Divanı'nın istişari mütalaasına başvurulmasını kararlaştırdı.³⁴⁹ Lahey Adalet Divanı'na şu sorular yöneltildi: a) Milletler Cemiyeti Meclisi'nin Lozan Antlaşmasınının 3/2. maddesi gereğince vereceği kararın, hukuki durumu nedir? Bu bir hakem kararı mı, yoksa öneri mi, ya da bir arabuluculuk mudur? b) Böyle bir karar için oy birliği gerekli midir? Yoksa oy çoğunluğu yeterli midir? İki taraf temsilcileri oylarını kullanabilirler mi?³⁵⁰ Türk tarafının itirazları kısa süreli de olsa etki yaratmış ve Milletler Cemiyeti'nin Musul konusunda karar verme aşamasında görev ve yetkilerini sorgulamasına imkan sağlamıştır.³⁵¹ Milletler Cemiyeti Genel Sekreteri Drummond, örgütün danışma görüşü istemek amacıyla Divan'a başvurduğunu ve Divan'ın konuyu görüşmek üzere 22 Ekim 1925'te olağanüstü toplantıya çağrıldığını 5 Ekim tarihinde taraflara bildirdi.³⁵² Tevfik Rüştü Bey, 8 Ekim 1925'te Divan başkabeti'ne gönderdiği telgrafta; meselenin siyasi olup Lozan'ın 3/2. maddesinin "hakemlik" niteliğindeki bir kararı gerektirmediğini, bu durumda Türkiye'nin Divan'a temsilci göndermeyeceğini beyan etti.³⁵³

Diğer taraftan Divan'a yapılan başvuru sırasında, Brüksel hattının her iki tarafında çıkan karışıklıkları yerinde incelemek üzere, Estonyalı General Laidoner başkanlığında bir kurulun bölgeye gönderilmesi kararlaştırıldı.³⁵⁴

İngiltere, Lahey'de Douglas Hogg başkanlığındaki üç kişilik bir ekiple temsil edilmiştir. İngiliz Bakanlar Kurulu, Divan'ın toplantısından bir gün önce Douglas Hogg'un da katılımıyla toplanmış ve Divan karşısında izleyecekleri stratejiyi

³⁴⁸ Kaymaz, *a.g.e.*, s. 486-487.

³⁴⁹ Şimşir, *a.g.m.*, s. 871.

³⁵⁰ Melek, *a.g.e.*, s. 48-49.

³⁵¹ Kaya, *a.g.m.*, s. 127.

³⁵² Kaymaz, *a.g.e.*, s. 508.

³⁵³ T.C.B.D.A.G.M., *Musul Kerkük İle İlgili Arşiv Belgeleri (1525-1919)*, s. 67.

³⁵⁴ Melek, *a.g.e.*, s. 49.

belirlemişlerdir. Takip edecekleri strateji şöyleydi: Konsey kararının aracılık değil hakemlik niteliğinde olması, kararın oybirliğiyle değil çoğunlukla alınmasının sağlanması ve son olarak da eğer Divan, çoğunlukla karar alınması görüşünü kabul etmeyip oybirliğinde ısrar ederse o zaman da ilgili tarafların kullanacakları oyların oylamada dikkate alınmamasının sağlanması şeklinde belirlemişlerdi. Divan 22 Ekim 1925'te kendi arasında toplanmış³⁵⁵ 26 ve 27 Ekim 1925 tarihlerinde de İngilizlerin görüşlerini dinlemiştir.³⁵⁶ 21 Kasım 1925 tarihinde de Divan görüşünü açıklamıştır. Kendisine yöneltilen sorulara şu şekilde cevap vermiştir: Lozan Antlaşması'nın 3/2. fıkrası uyarınca Milletler Cemiyeti Konseyi'nin alacağı karara tarafların uyması mecburi olacak ve bu karar Türkiye ile Irak arasındaki sınırın kesinlikle tespit olunduğunu gösterecektir. Karar oybirliği ile alınmalıdır. Tarafların temsilcileri oylamaya katılabilirler ancak onların oyları oybirliğinin hesabından sayılmamalıdır. Adalet Divanı'nın raporundan iki gün sonra, tartışmalı bölgeye gönderilen heyetin raporu da Komisyon'a ulaşmıştır. Laidoner Komisyonu raporunda Türkiye'nin sınırdaki statükoyu bozmak amacıyla zaman zaman sınırın güneyine sarktığı ve burada gerçekleştirilen tehcirin olumsuz özellikleriyle beraber Hıristiyan halka kötü bir şekilde davranıldığını ifade eden cümlelerden oluşuyordu.³⁵⁷

Kesin karara doğru gidilirken ortam iyice ısınmış farklı ifadeler telaffuz edilir olmuştu. Türkiye'de Musul'un ani bir saldırı ile ele geçirilmesi konuşulurken İngiliz tarafında da olası bir savaş durumunda yapılacaklar masaya yatırılmıştı. Aynı zamanda da diğer devletlerin destekleri alınmaya çalışılıyordu.³⁵⁸

Bütün bu incelemelerin ardından Milletler Cemiyeti Meclisi 16 Aralık 1925 tarihinde Soruşturma Komisyonu'nun raporunu benimseyen bir karar vermiştir.³⁵⁹ Brüksel Hattı Türkiye ile Irak arasında sınır olarak belirlenmiştir. İngiltere, Irak ile yeni bir antlaşma imzalayarak Irak'taki mandaterlik süresinin bitiminden önce Milletler Cemiyeti Antlaşması'nın 1. maddesi uyarınca, Cemiyet'e üye kabul edilmedikçe yürürlükte kalmak üzere mandaterlik süresini 25 yıl daha uzatarak Konsey'e sunmaya davet edilmişti.³⁶⁰ İngiltere Hükümeti, Mandater Devlet olarak, Kürt halkı için Soruşturma Komisyonu'nca öngörülen mahalli yönetime ilişkin

³⁵⁵ Kaymaz, *a.g.e.*, s. 509.

³⁵⁶ Melek, *a.g.e.*, s. 49.

³⁵⁷ Kısıklı, *a.g.m.*, s. 521.

³⁵⁸ Kaymaz, *a.g.e.*, s. 516-519.

³⁵⁹ Melek, *a.g.e.*, s. 50.

³⁶⁰ Kısıklı, *a.g.m.*, s. 522.

güvenceleri aldığını gösteren yönetsel tedbirleri, meclise sunmaya çağırılmıştır. İngiltere'ye bu koşulları yerine getirebilmesi için altı aylık bir süre tanınmıştır.³⁶¹ İngiltere bu karar uyarınca Irak'la yeni bir anlaşma yaptığını 18 Ocak 1926'da Meclis'e bildirdi. 11 Mart 1926'da Milletler Cemiyeti Meclisi, bu yeni antlaşmayı onayladı. Böylece 16 Aralık 1925 tarihli karar resmen geçerlilik kazandı. Bu onaylamayla beraber Musul Vilayeti'nin Irak'a bırakılması kararı kesinleşmiş oldu.³⁶² Bu kararın oylanmasına Türkiye iştirak etmemiştir. Tefik Rüştü Bey, Konsey başkanına gönderdiği yazıda; Konseyin uzlaştırıcı rol oynamadığını, bir devletin hakimiyet haklarının söz konusu olduğu bir meselede o devletin rızası alınmadan verilen bir kararın onun haklarını ortadan kaldırmayacağını bildirmişti.³⁶³ Türkiye'nin karara yönelik ilk tepkisi Sovyetler Birliği ile Dostluk ve Tarafsızlık Antlaşması imzalamak olmuştur. Bu antlaşma 17 Aralık 1925'te Paris'te Tefik Rüştü Bey ile Çiçerin arasında imzalanmıştır.³⁶⁴

d. Ankara Antlaşması Görüşmelerinin Başlaması

Milletler Cemiyeti Konseyi'nin, Musul konusunda kesin kararını vermesi üzerine artık Türkiye'nin önünde iki yol gözüküyordu. Bu yollardan ilki Musul Vilayeti üzerindeki hukuki egemenliğin devam ettiğini ilan etmektir. İkinci yol ise 1918 tarihinde imzalanan Mondros Mütarekesi'nden beri mevcut olan durumu kabul ederek İngiliz Hükümeti ile görüşme yapmak ve sonucunda bir antlaşma imzalamaktır.³⁶⁵ İlk yol, Türkiye'yi İngiltere ile sürekli sürtüşme ve çatışmaya götürecekti, hatta savaşa sürükleyebilecekti. Yapılan olupbittiyi değiştirmek için İngiltere'ye savaş açmak gibi bir seçenek o günkü şartlarda hiç gerçekçi olamaz ve düşünülemezdi. Türkiye, içinde bulunduğu şartları göz önünde bulundurarak ikinci yolda karar kılmıştır.³⁶⁶ Bu süreçte, Türkiye'nin tam bir siyasi yalnızlık içinde olması, Sovyet Rusya'nın tarafsız tutumu, İtalya ve Fransa'nın Türkiye üzerindeki artan baskıları, Türkiye'nin İngiltere ile uzlaşma sürecini hızlandırmıştır.³⁶⁷

Bu faktörler karşısında uzlaşma yolunu seçen Türkiye ile İngiltere arasında temaslar başlamıştı. 4 Aralık 1925 tarihinde Türk Büyükelçisi ile görüşen İngiliz

³⁶¹ Ahmet Eyicil, Peyman Hamadlak, a.g.m., s. 75.

³⁶² Şimşir, a.g.m., s. 871.

³⁶³ T.C.B.D.A.G.M., *Musul Kerkük İle İlgili Arşiv Belgeleri (1525-1919)*, s. 68.

³⁶⁴ Kaymaz, *a.g.e.*, s. 528.

³⁶⁵ Melek, *a.g.e.*, s. 50.

³⁶⁶ Şimşir, a.g.m., s. 872.

³⁶⁷ Yazıcı, a.g.m., s. 141.

Dışişleri Bakanı Sir Austen Chamberlain, Milletler Cemiyeti kararını Türkiye için kabul edilebilir şekle sokmak için çalışabileceğini söyledi.³⁶⁸ 22 Aralık 1925 tarihinde Türkiye Büyükelçisi Ferit Bey'le görüşen Başbakan Baldwin, Türkiye'nin kaybının bir ölçüde telafi edilebileceğini söyleyerek ikili görüşmelerin başlaması önerisinde bulundu. Türk hükümeti, 5 Ocak 1926'da bu öneriye olumlu yanıt verdi ve görüşmelerin Ankara'da yapılması üzerinde mutabakata varıldı.³⁶⁹ Başlayan görüşmelerde uzlaşma yolları aranmaya başlamıştı. Bir ara görüşmelerde kesinti oldu ama Nisan ayında görüşmeler tekrar başladı.

21 Nisan 1926 günü Tefik Rüşti Bey ile Lindsay arasında gerçekleştirilen görüşmede Tefik Rüşti Bey üç öneride bulunmuştur. Bu önerilerden ilki, Sovyetler Birliği ile imzalanan Dostluk ve Tarafsızlık Antlaşması ve Fransa ile paraflanmış olan Dostluk ve İyi Komşuluk Sözleşmesi'nde yer alan tarafsızlık yükleniminin İngiltere ve Türkiye arasında da olmasını istemiş, bu öneriye Lindsay karşı çıkmıştır. Lindsay, tarafsızlık antlaşmalarının yalnızca propaganda niteliği taşıdığını ve gerçeklere uymadığını belirtmiştir. İkinci olarak Brüksel Hattı'nın güneyindeki bütün toprakların, gerekiyorsa üçlü bir antlaşmayla kendi kendini tam olarak yönetebilen bir Irak Devleti'ne bırakılmasını söylemiştir. Üçüncü olarak da Irak petrolünden Türkiye'ye de hak tanınmasını istemiştir. Bunun üzerine Lindsay, bir uyarıda bulunarak bu konu da kesin bir anlaşmaya varılmasının zaman alabileceğini söylemiştir.³⁷⁰ Lindsay, Londra'ya gönderdiği telgrafta, Türklerin neden toprak taleplerinden vazgeçtiklerini anlayamadığını söylemiş ve Türklerin ümitsizliğe kapılıp mutlak teslimiyetçi bir tavır içerisine girdiklerini bildirmiştir. Petrol meselesinde Türkiye'ye bir taviz verilmediği takdirde, Türkiye'nin toprak talebi ve sınır güvencesi isteğinin yeniden canlanabileceğini söylemiştir. İngiltere ise Lindsay'ın bu görüşlerine şu şekilde cevap vermiştir: Türkiye'nin toprak talebinden vazgeçmesinin ve ani bir şekilde uzlaşma yolunu seçmesinin temel sebebi olarak İtalya'nın tutumu gösterilmiştir. Mussolini'nin Türklerdeki İtalya korkusunu giderecek güvenceler verdiği takdirde, Türkiye'nin yeniden sertleşebileceği endişelerine yer verilmiştir. Bir anlamda, Türkiye-İtalya arasındaki gergin ortamdan hemen istifade edilmesi, Londra tarafından tavsiye edilmiştir.³⁷¹

³⁶⁸ Melek, *a.g.e.*, s. 51.

³⁶⁹ Kaymaz, *a.g.e.*, s. 534.

³⁷⁰ Kürkçüoğlu, *a.g.e.*, s. 316.

³⁷¹ Kodal, *a.g.e.*, s. 389.

28 Nisan 1926 tarihinde toplanan İngiliz Bakanlar Kurulu toplantısında, Türkiye'ye; Irak petrollerinden royalty ödenmesine karar verilmiştir.³⁷² Bu karar kabul edildikten sonra Irak Politikası Belirleme Komitesi oluşturulmuş ve gerekli düzenlemeler için çalışmaya başlamıştır. Komite, Turkish Petroleum Company'nin (TPC) ortaklarının, TPC'den Türkiye'ye pay verilmesini istemediklerini belirtmiş ve Türkiye için ayrıca bir royalty düzenleme yapılmasına da sıcak bakmamıştır. Ancak, Irak'a ayrılan royalty gelirinin belli bir oranı Türkiye'ye ödenebilecektir. Bu oranın %10 olması kararlaştırılmış olup bu oran gerekli görüldüğü takdirde Lindsay tarafından yükseltilebilecektir. Lindsay, bu oranı %15'e kadar çekebilecek hatta Türkiye bu geliri 25 yıl gibi sınırlı bir süre için almayı kabul ederse oran %25'e kadar çıkartılabilecektir. Ancak yatırımların süreceği birkaç yıl boyunca Türkiye'ye royalty ödenmeyecekti.³⁷³ Tevfik Rüştü Bey, Lindsay'ın royalty'den Türkiye'ye pay verilmesi önerisini kabul etme eğiliminde olduğunu belli etmişti. Ancak daha sonra Lindsay ile tekrar görüşmüş ve kendilerine ayrılacak payı hemen paraya çevirmek arzusunda olduklarını söylemiştir. Para karşılığı Musul'dan vazgeçildiği izlenimini yaratacak bir düzenleme Türkiye'yi zor durumda bırakacağı için antlaşmaya konacak ek protokolle hem bu olumsuzluğun önüne geçilecek hem de Türkiye'nin bu payı paraya çevirmesinin önü açılacaktı. Lindsay, 300 bin ile 500 bin pound arasındaki bir ödemenin yeterli olacağını düşünmüş ve hükümetinden bu doğrultuda görüşmeleri sürdürmek için yetki istemiştir. İngiliz Bakanlar Kurulu, söz konusu tutarın İngiliz maliyesince karşılanamayacağına karar vermiştir. Dolayısıyla istenen tutar Irak tarafından karşılanmalıydı. Ardından Lindsay, İngiliz hükümeti tarafından en fazla 500 bin poundluk bir ödeme yapmaya yetkili kılındı.³⁷⁴ Tevfik Rüştü Bey, hükümete danıştıktan sonra bu meblağın çok yetersiz olduğunu bildirmiştir. Ek olarak 1909 yılında Bosna-Hersek'in, Avusturya-Macaristan İmparatorluğu'na bırakılması karşılığında almış olduğu tazminattan daha düşük bir miktarı kabul edemeyeceklerini bildirmiş ve Türk tarafı karşı teklif olarak, Osmanlı borçlarından T.C.'nin payına düşen miktar kesinleştikten sonra, bu borcun ilk üç yıllık faizini İngiltere ve Irak'ın birlikte ödemelerini, ayrıca Türkiye'ye karşılıksız olarak 1 milyon sterlin ödenmesini talep etmiştir.³⁷⁵ Lindsay, 775 bin pounda kadar çıkmak için Londra'dan yetki istedi.

³⁷² Yazıcı, *a.g.e.*, s. 55; Royalty, işletme karşılığında mal sahibine yapılan ödeme.

³⁷³ Yazıcı, *a.g.e.*, s. 57.

³⁷⁴ Kaymaz, *a.g.e.*, s. 550.

³⁷⁵ Kısıklı, *a.g.m.*, s. 523.

25 Mayıs'ta da hükümetinin 500 bin poundun üzerine çıkmadığını Tevfik Rüştü Bey'e bildirdi. 26 Mayıs'ta Londra, Lindsay'e en fazla 775 bin pounda çıkma yetkisini verdi. Irak Yüksek Komiseri Dobbs ise gerekirse 1 milyon poundun ödenmesini ve ele geçen bu fırsatın kaçırılmamasını istedi.³⁷⁶

Uzun süren görüşmelerden sonra Türkiye'ye iki tercih sunulmuştur. İlk tercih, Irak'a ayrılan royalti gelirinin %10'unun 25 yıl süreyle Türkiye'ye ödenmesi; ikinci tercih ise 500 bin pound nakit ödeme.³⁷⁷ Bu tercihte Türkiye, yirmi beş yıl süreyle royalti gelirlerinden %10'luk pay almayı kabul ettiğini Tevfik Rüştü Bey aracılığıyla Lindsay'e bildirdi. Ayrıca Tevfik Rüştü Bey, imzalanacak olan antlaşmada Cemiyet-i Akvam'ın Kürtler konusunda herhangi bir tavsiye kararı ile karşılaşmamak için Cemiyet-i Akvam'a atıfta bulunulmamasını istemiştir.³⁷⁸ Meseleyi nihai çözüme kavuşturmak amacıyla 5 Haziran 1926'da Ankara'da Türkiye, İngiltere ve Irak arasında "Türk-İrak Sınırı ve İyi Komşuluk İlişkileri Antlaşması" imzalandı. Böylece Milletler Cemiyeti tarafından 29 Ekim 1924'te kabul edilen Brüksel Hattı'nda Türkiye lehine yapılan küçük bir değişiklikle bu hattın Türkiye ile Irak arasında sınır olması kabul edildi.³⁷⁹

Antlaşmanın 14. maddesine eklenen ek bölümde, detayları belirtildiği şekilde Türkiye, %10'luk paylarını bir kerede nakde çevirmek istediği takdirde Türkiye'ye 500.000 İngiliz poundu ödenmesi karar altına alınmıştı.

Antlaşma, 6 Haziran 1926'da Cumhuriyet Halk Fırkası'nda şiddetli tartışmalara yol açmıştır. Tartışmaların sonunda antlaşma oylamaya sunulmuş ve oy çokluğu ile kabul edilmiştir. 7 Haziran günü ise TBMM genel kuruluna gelmiştir. Görüşmelerin ardından antlaşma TBMM'de onaylanmıştır.³⁸⁰ Bu antlaşma 14 Haziran'da Irak Meclisi'nde, 18 Haziran'da da İngiliz Avam Kamarası'nda onaylanarak yürürlüğe girmiştir.³⁸¹

Ankara Antlaşması'nın Irak Meclisi tarafından onaylanmasının ardından Türkiye'nin Irak petrolü üzerindeki %10'luk payından 500.000 İngiliz Sterlini karşılığında vazgeçtiği haberleri Türk basınında yer almaya başlamıştır. Bunun

³⁷⁶ Kaymaz, *a.g.e.*, s. 551.

³⁷⁷ Yazıcı, *a.g.e.*, s. 61.

³⁷⁸ Kodal, *a.g.e.*, s. 395.

³⁷⁹ Sipahioğlu, a.g.m., s. 367; Antlaşmayı Türkiye adına Tevfik Rüştü Bey, İngiltere adına Sir Ronald Lindsay, Irak Krallığı adına da Nuri Said Paşa imzalamıştır. Bk. Yazıcı, *a.g.e.*, s. 62.

³⁸⁰ Kodal, *a.g.e.*, s. 403-406.

³⁸¹ Yazıcı, *a.g.e.*, s. 65.

üzerine Türk hükümeti harekete geçmiş, basında çıkan bu tür haberlerin yanlış olduğunu, Türkiye'nin haklarından hiçbir şekilde vazgeçmediğini belirterek haberin yalanlanması görevini Anadolu Ajansı'na vermiştir. Bunun üzerine Anadolu Ajansı tarafından bu haber yalanlanmış, Türkiye'nin Irak petrolünün gelirlerinden alacağı %10'luk paydan vazgeçmeyeceği Türk ve dünya kamuoyuna ilan edilmiştir. Tahir Kodal eserinde, bu yanlış bilginin Türk bilim çevresini etkilemesinin en önemli sebeplerinden biri olarak Lord Kinross'un *Atatürk/Bir Millet'in Yeniden Doğuşu* adlı eserini göstermektedir. Kinross, eserinde Türkiye'nin para karşılığında haklarından vazgeçtiğini ileri sürmüştür.³⁸² Ancak araştırmamız sırasında kullandığımız gerek ana kaynaklar olsun gerekse de arşiv belgeleri olsun Türkiye'nin %10'luk payından vazgeçtiğine dair herhangi bir bilgiye rastlamadık.

e. Ankara Antlaşması

Söz konusu antlaşma 3 fasıldan oluşmaktadır. Fasıllardaki maddeleri vererek Ankara Antlaşması'nın muhteviyatını ifade etmeye çalışacağız.

Birinci Fasil: Türkiye ile Irak Arasındaki Hudut

Madde 1: Türkiye ile Irak arasındaki hudut Cemiyet-i Akvam'ın 29 Ekim 1924 tarihli toplantısında kararlaştırıldığı şekilde (Brüksel Sınır Çizgisi) kesinleşmiştir. Mamafih balâdaki hatt-ı hudut Aşuka ve Alâmun cenubunda bu iki mahalli yekdiğerine rapt eden yolun Irak arazisinden geçen kısmını Türk arazisi dahilinde bırakmak üzere tadil edilmiştir.

Madde 2: Son fıkrası kayd-ı tahtında 1. maddede tespit edilmiş hudut bu antlaşmaya bağlı 1/250.000 ölçekli harita üzerinde gösterilmiştir. Metin ile harita arasında aykırılık vukuunda metin geçerli olacaktır.

Madde 3: 1. maddede tasrih edilen hudut hattını arazi üzerinde belirlemek üzere bir "Hudut Komisyonu" kurulacak, bu komisyon Türkiye hükümetince tayin olunacak iki yetkili ve İngiltere ile Irak hükümetleri tarafından beraberce tayin edilecek iki temsilci ile uygun gördüğü takdirde İsviçre Cumhurbaşkanı tarafından İsviçre vatandaşları arasından seçilecek bir başkandan oluşacaktır. Komisyon en kısa sürede ve en geç bu antlaşmanın yürürlüğe konulmasından başlayarak altı ay içinde toplanacak ve çoğunluğun alacağı karara bütün tarafların uyması mecburi olacaktır. Tahdid-i Hudut Komisyonu her durumda bu antlaşmadaki tarifleri pek yakından takibe gayret edecek, komisyonun masrafları Türkiye ile Irak arasında eşit olarak

³⁸² Kodal, *a.g.e.*, s. 420.

taksim olunacaktır. İlgili devletler komisyonun vazifesini yapabilmesi için gerekli yerleşme, işçi, malzeme ile ilgili bütün mevzularda gerek doğrudan doğruya gerekse mahalli makamlar eliyle yardım etmeyi taahhüt ederler. Söz konusu devletler bundan başka komisyonca konulacak nirengi noktalarına, hudut işaretlerine kazık ve alametlere riayet etmeyi taahhüt ederler. Hudut işaretleri birinden diğeri görülebilecek surette yerleştirilecek ve üzerlerine numara konulacaktır. Bunların mevkileri ile numaraları bir harita üzerinde gösterilecektir. Hudut belirleme kesin zabıtnamesi ve buna ekli harita ve vesikalar üç nüsha olarak tanzim edilecek ve bunlardan ikisi hemhudut devletlerin hükümetlerine ve üçüncüsü, aslına uygun tastiklenmiş suretleri Lozan Antlaşması'na imza koyan devletlere tebliğ edilmek üzere, Fransa hükümetine verilecektir.

Madde 4: 1. madde mucibince Irak'a terk edilen arazideki ahalinin tabiiyeti Lozan Antlaşması'nın 30-36. maddelerine dayanılarak halledilecektir. Taraflar Lozan Antlaşması'nın 31, 32 ve 34. maddelerinde kayıtlı, seçme hakkının bu antlaşmanın yürürlüğe konulduğu tarihten başlayarak on iki ay müddetle geçerli olabileceğini kararlaştırmışlardır. Bununla beraber Türkiye, balâdaki ahalden seçme haklarını Türkiye uyruğu için kullananların işbu haklarını tanımak hususunda hareket serbestisini muhafaza eder.

Madde 5: Taraflardan her biri 1. maddede belirlenen sınır hattının kesin ve bozulmaz olduğunu kabul ederek bunu değiştirmeye matuf her türlü teşebbüsten sakınmayı taahhüd eder.

İkinci Fasıl: Türkiye ile Irak Arasındaki İyi Komşuluk Münasebetleri

Madde 6: Taraflar bir veya birkaç silahlı kişinin sınır mıntıkasında yağmacılık veya eşkiyalık yapmak maksadıyla girişecekleri hazırlıklara, sahip oldukları bütün vasıtalarla karşı koymayı ve bunların sınırdan geçmelerine mani olmayı karşılıklı olarak taahhüd ederler.

Madde 7: 11. maddede zikredilen yetkili memurlar sınır mıntıkasında yağmacılık veya eşkiyalık yapmak için bir veya birkaç silahlı kişinin hazırlıklarda bulduklarını haber aldıklarında ihmal etmeden birbirlerini haberdar edeceklerdir.

Madde 8: 11. maddede zikredilen yetkili memurlar, buldukları yerlerde yapılmış olabilecek bütün yağmacılık ve haydutluk fiillerinden karşılıklı olarak birbirlerine haber vereceklerdir. Haberdar edilecek memurlar ellerindeki bütün

vasıtalarda söz konusu fiillerin fâillerinin sınırdan geçmelerine mani olmaya gayret edeceklerdir.

Madde 9: Silahlı bir veya birkaç kişi sınır mıntıkasında bir cinayet veya cürüm işledikten sonra diğer sınır mıntıkasına iltica ederse oranın, bu kişileri silahları ve yağma ettikleri eşya ile birlikte, uyruğu bulunduğu tarafa teslim etmesi mecburidir.

Madde 10: Antlaşmanın işbu faslının tatbik mıntıkası Türkiye’yi Irak’tan ayıran bütün sınır ile bu sınırın iki yanında 75 km derinliğinde bulunan mıntıkadır.

Madde 11: Antlaşmanın işbu faslını tatbik etmekle görevli yetkili memurlar şunlardır: Umumî işbirliğini tanzim ve alınacak tedbirlerin mesuliyeti kendilerinde olmak üzere; Türkiye tarafından askeri sınır kumandanı, Irak tarafından Musul ve Erbil mutasarrıfları; mahalli bilgilerin ve acil tebligatın teatisi için Türkiye tarafından valilerin uygun görmesi ile tayin edilecek memurlar; Irak tarafından Zaho, İmadiye, Zibar, Revanduz kaymakamlarıdır. Türkiye ve Irak hükümetleri gerek on üçüncü maddede zikrolunan Daimi Hudut Komisyonu marifetiyle ve gerek siyasi yolla birbirini haberdar ederek, idari sebeplerden dolayı yetkili memurların listesini değiştirebileceklerdir.

Madde 12: Türkiye ile Irak memurları diğer taraf uyruğundan olup, kendi toprakları üzerinde bulunan aşiret beyleri, şeyh veya öteki azaları ile resmi veya siyasi mahiyete sahip her türlü haberleşmeden kaçınacaklardır. Taraflar sınır mıntıkasında diğer devlet aleyhine yönelmiş hiçbir propaganda teşkilatına ve topluluğuna izin vermeyeceklerdir.

Madde 13: Antlaşmanın bu faslının hükümlerinin icrasını kolaylaştırmak ve genellikle sınır üzerinde iyi komşuluk münasebetlerini sürdürmek üzere zaman zaman Türkiye ve Irak hükümetleri tarafından karşılıklı olarak tayin edilecek, eşit sayıda memurlardan mürekkep bir “Daimi Hudut Komisyonu” kurulacak ve en az altı ayda bir kere ve durum gerektirdiği takdirde daha sık olarak toplanacaktır. Sıra ile Türkiye ve Irak’ta toplanacak olan bu komisyon, antlaşmanın bu faslının hükümlerinin icrasına müteallik işleri ve ilgili sınır mıntıka memurları arasında anlaşmazlığa sebebiyet veren, diğer her türlü sınır meselelerini dostça çözmek vazifesiyle mükellef olacaktır. Komisyon bu antlaşmanın yürürlüğe girdiği tarihi takib eden iki ay zarfında ilk olarak Zaho’da toplanacaktır.

Üçüncü Fasıl: Genel Hükümler

Madde 14: Her iki ülke arasında ortak çıkarlar sahasını genişletmek amacıyla Irak Hükümeti bu antlaşmanın yürürlüğe konulması gününden itibaren 25 sene müddetle 14 Mart 1925 tarihli İmtiyaz Mukavelenamesi'nin ilgili maddesi mucibince "Turkish Petroleum Company"den, petrol ihraç edebilecek olan şirketlerden veya şahıslardan, teşkil edilecek olan muavin şirketlerden sağlanan gelirlerin %10'unu Türkiye Hükümetine ödeyecektir.

Madde 15: Türkiye ve Irak, dost devletler arasında geçerli bir "suçluların iadesi" antlaşması yapmak üzere müzakerelere girişmeye karar vermişlerdir.

Madde 16: Irak Hükümeti kendi ülkesinde ikamet eden şahısları bu antlaşmanın imzasına kadar Türkiye lehindeki düşünce ve siyasi hareketlerinden dolayı tedirgin etmemeyi ve onlara en geniş manada bir genel af tanımayı taahhüd eder. Bu konuda verilmiş mahkeme kararlarının hepsi geçersiz kabul edilecek ve sürdürülmekte olan bütün kovuşturmalar durdurulacaktır.

Madde 17: Bu antlaşma tasdiknamelerin teatisinden itibaren yürürlüğe girecektir. Antlaşmanın ikinci faslı antlaşmanın yürürlüğe girdiği tarihten itibaren on sene müddetle yürürlükte kalacaktır. Antlaşmanın yürürlüğe girdiği tarihten itibaren iki sene sonunda taraflardan her biri söz konusu faslı kendi açısından feshetmek hakkına sahip olacaktır. Keyfiyet, feshin bildirildiği tarihten itibaren bir sene sonra geçerli olacaktır.

Madde 18: Bu antlaşma taraflarca tasdik edilecek ve tasdiknameler süratle Ankara'da teati edilecektir. Antlaşmanın tasdiklenmiş suretleri Lozan Antlaşması'nı imza eden devletlere gönderilecektir.³⁸³

Ek: Bu fasıl Türkiye ile Irak arasında sınır hattının Cemiyet-i Akvam'ın 29 Ekim 1924 tarihli toplantısında kararlaştırılmış güzergaha göre tespit olunan kesin şeklini açıklamaktadır. Antlaşmanın imza edilmesinden sonra İngiltere Büyükelçisi Sir Ronald Lindzay ve Irak Temsilcisi Nuri Said Paşa tarafından Hariciye Vekili Tevfik Rüştü Bey'e yazılan notada 14. maddeye atıfla, antlaşmanın yürürlüğe konulmasını takib eden on iki ay zarfında Türkiye hükümeti söz konusu olan yıllık paylarını sermayeye tahvil etmek isterse Irak hükümetine bu talebini bildirecek ve Irak hükümeti bu ihbar üzerine otuz gün içinde o madde hükmünün tamamıyla yerine

³⁸³ T.C.B.D.A.G.M., *Musul Kerkük İle İlgili Arşiv Belgeleri (1525-1919)*, s. 68-72; *TBMM Zabıt Ceridesi*, C. XXVI, Devre II, İçtima Senesi III (7 Haziran 1926), s. 25-27.

getirilmesi için Türkiye hükümetine 500 bin İngiliz Lirası ödeyecektir. Türkiye hükümeti, söz konusu yıllık payını bir üçüncü tarafın ödemeye hazır olabileceği fiyattan daha fazla olmamak üzere Irak hükümetine satın alma fırsatı vermeden elinden çıkarmamayı taahhüd ettiği ve bu notaların antlaşmanın tamamlayıcı parçasını oluşturmasını kararlaştırdıklarını tebliğ etmişti. Hariciye Vekili Tefik Rüştü Bey de Sir Ronald Lindzay ve Nuri Said Paşa'ya, tarafına gönderilen notayı senet saydığını bildirmişti.³⁸⁴

Yukarıda verdiğimiz Ankara Antlaşması'nın maddelerine baktığımızda artık Türkiye ile Irak arasındaki hududun netlik kazandığını görmekteyiz. Aynı zamanda iki tarafta sınır mıntıkasında meydana gelebilecek her türlü olumsuzluğu önlemek için elinden geleni yapacaktır. Geniş bir kitleyi etkileyebilme gücüne sahip nüfuzlu kişilerle (diğer tarafın uyuğundan olan) iletişim kurmaktan kaçınılacaktır. Bu antlaşmayla beraber Türkiye'nin Irak petrol gelirlerinden 25 yıl süreyle %10 pay alması karar altına alınmıştır. Ek maddede de görüldüğü gibi Türkiye'ye 500.000 İngiliz Sterlini karşılığında bu hakkından vazgeçme olanağı tanınmıştır. Ancak araştırmamız sırasında Türkiye'nin böyle bir yola başvurduğuna dair herhangi bir belgeye rastlamadık.

³⁸⁴ T.C.B.D.A.G.M., *Musul Kerkük İle İlgili Arşiv Belgeleri (1525-1919)*, s. 72; *TBMM Zabut Ceridesi*, C. XXVI, Devre II, İçtima Senesi III (7 Haziran 1926), s. 164.

SONUÇ

Stratejik bir toprak olan Musul, geçmişten günümüze önemli bir kara parçası olarak karşımıza çıkmaktadır. Gerek önemli karayolu kavşak noktası olması hasebiyle gerekse de topraklarının altında bulunan siyah inci nedeniyle önemli gözde noktalarından birisini oluşturmaktadır. Bölge birçok uygarlığa ev sahipliği yapmakla beraber en son Osmanlı hakimiyetini kabul etmiştir. Osmanlı Devleti'nin hakimiyet anlayışı burada da kendini göstermiş ve bu sayede de bölge kendi potansiyelinin farkına varabilmiştir. Osmanlı devrinde bölge istikrar ve huzur ortamına kavuşmuş, ticari alanda gelişme göstermiştir.

İlerleyen dönemlerde emperyalist devletlerin temsilcileri bölgeye gelip ilmi ve dini sebeplerle araştırmalar yapmışlardır. Fakat bu araştırmalar daha sonra farklı bir alana kaymıştır. Bölgenin önemini fark edip ülkelerine rapor etmişlerdir. Her ne kadar son zamanlardaki bu araştırmalarını da bilim adına yaptıklarını söyleseler de işin aslının öyle olmadığı kısa zamanda ortaya çıkmıştır. Çünkü bölgedeki siyah incinin farkına onlarda varmışlardır. II. Abdülhamit bu bölgeyi Memalik-i Şahane olarak ilan edip korumaya çalışmışsa da bir yere kadar koruyabilmiştir. Emperyalist devletlerin böl, yönet, yut politikası neticesinde bu topraklar Osmanlı Devleti'nin elinden alınıp sömürölmek amacıyla gizli anlaşmalarla pay edilmiştir.

Osmanlı Devleti ile İngilizler Çanakkale'den sonra bir kez daha cephede karşı karşıya gelmişlerdir. I. Dünya Savaşı'nda bu cephede birçok muharebeler dizisi meydana gelmiş, başarılı sonuçlar da alınmış olunmasına rağmen bu başarı devam ettirilememiştir. Bunun sonucunda cephede hüsrana yaşanmış ve devamında da Mondros Mütarekesi imzalanmak zorunda kalınmıştır.

Mondros Mütarekesi'nin imzalanması sırasında Osmanlı Devleti'nin elinde bulunan Musul haksız bir şekilde işgal edilmiştir. İngilizler bu olayın mütarekenin bölgedeki kuvvetlere geç ulaşmasından kaynaklandığını söylese de hiçbir mütareke ardından askeri birliklerin hareketinin durmayacağı şeklindeki İngiliz siyasetine uygun bir açıklamayla kendilerine güvenilmeyeceğini ilan etmişlerdir.

Türk milletinin bağımsızlık duygusuna olan bağlılığı Türk Kurtuluş Savaşı'nı yapmaya itmiş ve bu sayede bağımsızlığımız uluslararası alanda tanınarak kabul görmüştür. Mudanya Mütarekesi Mondros Mütarekesi'nin, Lozan Barış

Antlaşması'da Türk milletinin hiçbir zaman kabul etmediği Sevr'in geçersizliğini ortaya koyan antlaşmalar olarak karşımıza çıkmıştır.

Lozan'da görüşmeler her açıdan Türkiye aleyhine başlamıştır. En basitinden karşı grupta bir dizi güçlü devlet yer alırken Türkiye tek başınaydı. En önemli kenti halen işgal altındaydı. Görüşmelere giden heyetin diplomatik görüşmeleri yürütme potansiyeli diğer devletlere göre ne yazık ki yeterli değildi. Bütün bunlara rağmen Lozan'da her iki devlet diplomasi alanında kozlarını paylaşmışlar, tezlerini birbirlerine kabul ettirmeye çalışmışlarsa da Musul konusunda yine bir sonuç elde edememişlerdir. Aslında mesele çok açıktır: Bir ülke kendisine ait olan ve sonra haksız bir şekilde elinden alınmaya çalışılan milli sınırlarını korumaya baş koyan bir ülke konumundayken diğer ülke kendi ülkesinden çok uzakta bulunan bir toprak parçasını, emperyalist güçlerle aralarında yaptıkları antlaşmalar çerçevesinde kendisine ait olduğunu savunarak sömürgeleştirmek diğer bir ifadeyle Musul'un zenginliklerine sahip olmak için çabalayan bir ülke konumundadır. Aslında iki ülke arasındaki bu farktan başka bir fark daha bulunmaktadır. Türkiye politikasını dimdik tek başına savunurken İngiltere'nin arkasında geniş bir destekçi grubu bulunmaktaydı. İngilizler sorunu Türkiye ile baş başa çözmekten genel olarak kaçınıyor, uluslararası alana çekerek konuyu burada çözümlenmek istiyordu. Çabası bir bakıma işe yaradığı ve konu Cemiyet-i Akvam'a (Milletler Cemiyeti'ne) havale edilme safhasına gelmişti. Ancak iki taraf son bir kez daha beraber masaya oturmuşlardır. Bu görüşmeler için süre dokuz ay olarak belirlenmiştir. Haliç Konferansı dediğimiz bu süreçten de olumlu sonuç alınamamıştır. Zaten İngiliz tarafı masaya gönülsüz oturmuştur. Nitekim İngiliz Dışişleri Bakanlığı Ortadoğu Uzmanı W.G. Osborne'un "*Görüşmelere başlayacağız da ne olacak. Aynı tartışmalar bir kez daha tekrarlanacak. Nasıl olsa nihai ve bizim için en uygun çözüm Milletler Cemiyeti'nde sağlanacaktır*" sözleri bu görüşü doğrulamaktadır.

Artık süreç Milletler Cemiyeti'nde yürütülmeye başlanmıştı. Bu süreç komisyonlar şeklinde yürütülmüş ve bir sonuca ulaşılmaya çalışılmıştır. Tabi bu süreçte isyanlar yoluyla Türkiye'nin politikasını zayıflatma girişimleri de eksik olmamıştır. Bu süreçteki bütün incelemelerde genel olarak bölgenin Türkiye'ye bağlılığının daha uygun olacağı kanısı olmasına rağmen güçlü olanın yani İngiltere'nin sözü her şeyin üstünde olmuş ve Musul, İngiltere mandası altındaki Irak'a bırakılmıştır.

Sürecin bu şekilde sonuçlanması üzerine Türkiye, önündeki iki yoldan yani savaş ve anlaşma yollarından birini seçmek zorunda kalmış ve yönünü anlaşma yoluna çevirmiştir. Burada diğer durum yani savaş sorgulanabilir. Ancak tarihi olayları yaşandığı dönemin şartları içerisinde değerlendirmek gerekmektedir.

Ankara Antlaşması görüşmeleri başlamış ve nihai sonuç olarak Türkiye, Brüksel Hattı'nı ufak değişikliklerle kesin sınır olarak kabul etmekle beraber Irak'a ayrılan royalty gelirlerinden %10'unu 25 yıl süreyle alma hakkına sahip olmuştur.

Aslında genel olarak bu son dönemlere bakıldığında devletlerin savaştan daha çok diploması ile bu işin halli yoluna gittikleri görülür. Bu da savaşın devletleri ve halkını nasıl yıpratmış, halkın savaştan çok diploması alanına hükümetlerini nasıl yönlendirdiklerini göstermesi bakımından önemlidir. Bu sebepler son dönemdeki diploması ağırlığının nedenine bir parça kanıt olarak gösterilebilir.

Yaptığımız bu genel açıklamanın ardından bu tezi yazma amacımız ile ulaştığımız yargılar açısından değerlendirdiğimizde en önemli amaçlarımızdan birini Musul konusunda gerçekleştirilen muharebeler ile diploması süreçlerinin tek bir çalışmada konu edilmesi oluşturmuştur. Böyle bir çerçeve belirlememizin nedeni Musul konusuna geniş bir açıdan bakılmasını sağlayarak olaylar arasındaki neden sonuç ilişkisinin daha rahat kurulmasına yöneliktir. Bu açıdan bakıldığında aslında Türk tarafının cephede başarılı sonuçlar almış olmasına rağmen Musul'u İngilizlerin siyasi oyunları sonucu kaybettiği daha net anlaşılmaktadır. Cephede meseleyi sonuçlandıramayan İngilizler uluslararası arenada sonuçlandırmayı başarmışlardır. Aslında Musul savaşılarak alınabilirdi, diplomasıye hiç gerek yoktu tartışmalarına dönemin gözünden bir nebze olsa bakma olanağı sağladığımızda Atatürk'ün şu sözleri eleştiri yapan çevrelere karşı net bir cevap olarak karşımıza çıkmaktadır: *“Bugün Musul meselesini halletmek istediğiniz vakit bu meselede karşınıza yalnız İngiliz değil Fransız, İtalyan, Japon ve bütün dünyanın düşmanları vardır. Yalnız karşı karşıya kaldığımız zaman İngilizlerle karşı karşıya kalacağız ve yalnız olarak İngilizlerle karşılaşacağız. Musul meselesini bugünden halledeceğiz, ordumuzu yürüteceğiz, bugün alacağız desek bu mümkündür. Musul'u gayet kolaylıkla alabiliriz. Fakat Musul'u aldığımızı müteakip muharebenin hemen hitam bulacağına kani olamayız. Şüphesiz orada bir harp cephesi açmış olacağız.”*

Diğer bir bulgumuz ise, para karşılığı Musul'un satıldığı bilgisinin yanlış olduğudur. Bu konu bazı ders kitapları ile yazılarda kabul görse de aslında

incelendiğinde bu bilginin yazarın kendi düşüncesine yönelik olduğu göze çarpmaktadır. Ek bir madde ile bu hakkın kendisine tanınmasını isteyen Türkiye'dir. Ancak Türkiye bu maddeye hiçbir zaman başvurmayarak hem o dönemde hem de günümüzde kendi toprağını satan bir ülke konumuna düşmekten kurtulmuştur. Ne arşiv belgelerinde ne de ana kaynak sayılabilecek kitaplarda satılma konusunu doğrulayabilecek bir bilgiye araştırmamız sırasında rastlamadık.

Diğer bir amacımız savaşın cephe gerisine yansımalarını anlatmaktır. Muharebeler kısmında konunun akışına göre bu yansımaları anlatmaya çalıştık. Özellikle İngilizlerin Kutü'l-Amâre'de çembere alınmasının ardından yaşadıkları sıkıntıları; Townshend'in kuvvetlerindeki (Hintli Müslüman askerlerde bu kuvvetlerin içine dahil) firarları, intiharları, açlık ve susuzlukla imtihanları göstermeye çalıştık. Savaşı aslında bir strateji sanatı olarak değerlendirirsek en ufak bir hatanın orduyu esarete ülkesini de prestij kaybına uğratmasının önünde hiçbir engel olmadığını görmüş olduk.

KAYNAKÇA

Arşiv Belgeleri

Cumhurbaşkanlığı Osmanlı Arşivi, Fon: HR.MTV., Kutu: 768, Gömlek: 21.

Cumhurbaşkanlığı Osmanlı Arşivi, Fon: HR.MTV., Kutu: 768, Gömlek: 31.

Arşiv Kaynakları

Birinci Dünya Harbinde Türk Harbi, Irak-İran Cephesi 1914-1918, C. III, I.

Kısım, Genelkurmay Basımevi, Ankara 1979.

TBMM Gizli Celse Zabıtları, C. III, Devre I, İçtima Senesi III (21 Şubat 1923).

TBMM Gizli Celse Zabıtları, C. III, Devre I, İçtima Senesi III (27 Şubat 1923).

TBMM Zabıt Ceridesi, C. IX, Devre II, İçtima Senesi II (18 Ekim 1924).

TBMM Zabıt Ceridesi, C. XIV, Devre II, İçtima Senesi II (25 Şubat 1925).

TBMM Zabıt Ceridesi, C. XXVI, Devre II, İçtima Senesi III (7 Haziran 1926).

T.C.B.D.A.G.M., *Arşiv Belgelerine Göre Kûtü'l-Amâre Zaferi*, (Yay. Haz.) Resul Köse, v.d., İstanbul 2016.

T.C.B.D.A.G.M., *Musul Kerkük İle İlgili Arşiv Belgeleri (1525-1919)*, (Haz.) İsmet Demir, v.d., Ankara 1993.

Kitaplar

Akgül, Suat, *Musul Sorunu ve Nasturi İsyanı*, Berikan Yay., Ankara 2004.

Avcı, Orhan, *Irak'ta Türk Ordusu (1914-1918)*, Vadi Yay., Ankara 2004.

Bayatlı, Nilüfer, *XVI. Yüzyılda Musul Eyâleti*, TTK Basımevi, Ankara 1999.

Erickson, Edward J., *I. Dünya Savaşı'nda Osmanlı 1914-1918*, C. IV, Timaş Yay., İstanbul 2011.

Eroğlu, Cengiz - Babuçoğlu, Murat - Özdil, Orhan, *Osmanlı Vilayet Salnamelerinde Musul*, Orsam Yay., Ankara 2012.

Gardner, Nikolas, *Kut'ül Amâre Mezopotamya'da Bir Savaş (1915-1916)*, Etkileşim Yay., İstanbul 2016.

Görgülü, İsmet, *On Yıllık Harbin Kadrosu 1912-1922*, TTK Basımevi, Ankara 1993.

Halil Paşa, *Bitmeyen Savaşta Kut'ül Amare Halil Paşa'nın Hatıratı*, Necdet Özgelen'in Katkılarıyla, Akıl Fikir Yay., İstanbul 2016.

- Kaymaz, İhsan Ş., *Musul Sorunu Emperyalizm ve Kürtler*, Kaynak Yay., İstanbul 2014.
- Kinross, Lord, *Atatürk/Bir Milletin Yeniden Doğuşu*, Çev. Necdet Sander, Altın Kitaplar Yay., İstanbul 1994.
- Kodal, Tahir, *Paylaşlamayan Toprak Türk Basınına Göre (1923-1926) Musul Meselesi*, Yeditepe Yay., İstanbul 2005.
- Kreiser, Klaus, *Atatürk*, Çev. Dilek Zaptçioğlu, İletişim Yay., İstanbul 2010.
- Kürkçüoğlu, Ömer, *Türk-İngiliz İlişkileri, 1919-1926*, A.Ü. Siyasal Bilgiler Fakültesi Yay., Ankara 1978.
- Lozan Barış Konferansı Tutanaklar-Belgeler*, Çev. Seha L. Meray, I. Takım, C. I, Kitap I, Yapı Kredi Yay., İstanbul 1993.
- Lozan Barış Konferansı Tutanaklar-Belgeler*, Çev. Seha L. Meray, I. Takım, C. IV, Yapı Kredi Yay., İstanbul 1993.
- Melek, Kemal, *İngiliz Belgeleriyle Musul Sorunu (1890-1926)*, Üçdal Neşriyat, İstanbul 1983.
- Öke, Mim Kemal, *Musul Meselesi Kronolojisi (1918-1926)*, Türk Dünyası Araştırmaları Vakfı Yay., İstanbul 1991.
- Sandes, Edward W. C., *Kuşatma ve Esaretin Adı KûtulAmâre*, Çev. Tuncay Yılmaz, Yeditepe Yay., İstanbul 2017.
- Townshend, Charles V. F., *Irak Seferi ve Esaret*, Tercüme: Tarih-i Asker-i Osmâni Encümeni, Sadeleştiren: Recep Ahışhalı, Yeditepe Yay., İstanbul 2007.
- Townshend, Charles V. F., *Mezopotamya Seferim Kurna, Kûtü'l-Amâre ve Selman-ı Pâk Muharebeleri*, Çev. Gürol Koca, Türkiye İş Bankası Kültür Yay., İstanbul 2012.
- Türkmen, Zekeriya, *Musul Meselesi Askeri Yönden Çözüm Arayışları (1922-1925)*, AKDITYK Atatürk Araştırma Merkezi Yay., Ankara 2003.
- Yalçın, E. Semih, *Atatürk İlkeleri ve İnkılap Tarihi*, Berikan Yay., Ankara 2008.
- Yazıcı, Nevin, *Petrol Çerçevesinde Musul Sorunu 1926-1955*, Ötüken Yay., İstanbul 2010.
- Zürcher, Erik Jan, *Modernleşen Türkiye'nin Tarihi*, Çev. Yasemin Saner, İletişim Yay., İstanbul 2010.

Makaleler ve Bildiriler

Akandere, Osman, “Kütü’l-Amâre Zaferi’nin Türk ve Müttefik Devletler Kamuoyundaki Yansımaları”, (Yay. Haz.) Orhan Neçare, *Kütü’l-Amâre Zaferinin 100. Yılı Münasebetiyle I. Dünya Savaşı’nda Irak Cephesi Uluslararası Sempozyumu Bildirileri*, 28-29 Nisan 2016, AKDITYK Atatürk Araştırma Merkezi Yay., Ankara 2016, s. 521-540.

Akgül, Suat, “Felâhiye Muharebesi’nde Bir Şehit: Yzb. Mehmet Muzaffer”, (Yay. Haz.) Orhan Neçare, *Kütü’l-Amâre Zaferinin 100. Yılı Münasebetiyle I. Dünya Savaşı’nda Irak Cephesi Uluslararası Sempozyumu Bildirileri*, 28-29 Nisan 2016, AKDITYK Atatürk Araştırma Merkezi Yay., Ankara 2016, s. 657-674.

Arı, Kemal, “Kütü’l-Amâre Kuşatmasında İngiliz Ordusu’nda İaşe Sıkıntısı ve Alınan Önlemler”, (Yay. Haz.) Orhan Neçare, *Kütü’l-Amâre Zaferinin 100. Yılı Münasebetiyle I. Dünya Savaşı’nda Irak Cephesi Uluslararası Sempozyumu Bildirileri*, 28-29 Nisan 2016, AKDITYK Atatürk Araştırma Merkezi Yay., Ankara 2016, s. 321-335.

Atabey, Figen, “General F.S. Maude’un Bağdat Seferi”, *History Studies International Journal of History*, C. IX, S. 2 (Haziran 2017), s. 67-83.

Atabey, Figen, “Öncesi ve Sonrası ile Osmanlı’nın Kutü’l-Amâre Zaferi”, *Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi*, C. X, S. 53 (2017), s. 205-215.

Atabey, Figen, “Kütü’l-Amâre Kuşatması’na Giden Yolda Osmanlı’nın Selman-ı Pak Zaferi”, (Yay. Haz.) Orhan Neçare, *Kütü’l-Amâre Zaferinin 100. Yılı Münasebetiyle I. Dünya Savaşı’nda Irak Cephesi Uluslararası Sempozyumu Bildirileri*, 28-29 Nisan 2016, AKDITYK Atatürk Araştırma Merkezi Yay., Ankara 2016, s. 203-227.

Bayburt, Deniz, “Lozan Barış Konferansı ve Musul Meselesi Görüşmelerinde Nasturilerin Durumu”, *A.Ü. Türk İnkılâp Tarihi Enstitüsü Atatürk Yolu Dergisi*, S. 45 (Bahar 2010), s. 1-36.

Bilge, Mustafa L., “Kütü’l Amâre”, *TDV İslam Ansiklopedisi*, C. XXVI, Türkiye Diyanet Vakfı Yay., Ankara 2002, s. 502-503.

Demir, Enes, “Kütü’l-Amâre’de Esir Alınan İngiliz Birlikleri ve Esirlerin Durumları”, (Yay. Haz.) Orhan Neçare, *Kütü’l-Amâre Zaferinin 100. Yılı Münasebetiyle I. Dünya Savaşı’nda Irak Cephesi Uluslararası Sempozyumu*

Bildirileri, 28-29 Nisan 2016, AKDITYK Atatürk Araştırma Merkezi Yay., Ankara 2016, s. 127-152.

Demirtaş, Bahattin-Alpaslan, Mustafa, “Askeri Raporlar ve Hatıratlara Göre Irak Cephesi”, (Yay. Haz.) Orhan Neçare, **Kütü’l-Amâre Zaferinin 100. Yılı Münasebetiyle I. Dünya Savaşı’nda Irak Cephesi Uluslararası Sempozyumu Bildirileri**, 28-29 Nisan 2016, AKDITYK Atatürk Araştırma Merkezi Yay., Ankara 2016, s. 79-95.

Dinç, Mehmet Emin, “Halil Kut Paşa ve Kut Zaferi”, (Yay. Haz.) Orhan Neçare, **Kütü’l-Amâre Zaferinin 100. Yılı Münasebetiyle I. Dünya Savaşı’nda Irak Cephesi Uluslararası Sempozyumu Bildirileri**, 28-29 Nisan 2016, AKDITYK Atatürk Araştırma Merkezi Yay., Ankara 2016, s. 439-473.

Es-Sakkar, Sami, “Musul”, **TDV İslam Ansiklopedisi**, C. XXXI, Türkiye Diyanet Vakfı Yay., İstanbul 2006, s. 361-363.

Eyicil, Ahmet - Hamadlak, Peyman, “Türkiye Irak İlişkileri’nde Musul Sorunu”, **KSÜ Sosyal Bilimler Dergisi**, C. 12, S.2 (2015), s. 67-83.

Fedai, Aysel, “Irak Cephesi’nde Türk Ordusu’nun İaşe ve İkmal Faaliyetleri”, (Yay. Haz.) Orhan Neçare, **Kütü’l-Amâre Zaferinin 100. Yılı Münasebetiyle I. Dünya Savaşı’nda Irak Cephesi Uluslararası Sempozyumu Bildirileri**, 28-29 Nisan 2016, AKDITYK Atatürk Araştırma Merkezi Yay., Ankara 2016, s. 59-78.

Gündüz, Ahmet, “Musul (Osmanlılar Dönemi)”, **TDV İslam Ansiklopedisi**, C. XXXI, Türkiye Diyanet Vakfı Yay., İstanbul 2006, s. 363-367.

İlyas, Ahmet, “Cumhuriyet Döneminde Ortaya Çıkan İsyarlarda Aşiretlerin Rolü”, **Batman Üniversitesi Yaşam Bilimleri Dergisi**, C. V, S. 1 (2015), s. 182-200.

Kaştan, Yüksel, “Alman Kaynaklarında Osmanlı Devleti’nin I. Dünya Savaşı’nda Irak Cephesi”, (Yay. Haz.) Orhan Neçare, **Kütü’l-Amâre Zaferinin 100. Yılı Münasebetiyle I. Dünya Savaşı’nda Irak Cephesi Uluslararası Sempozyumu Bildirileri**, 28-29 Nisan 2016, AKDITYK Atatürk Araştırma Merkezi Yay., Ankara 2016, s. 733-789.

Kaya, Zafer, “Musul Meselesine Genel Bir Bakış”, **Abant İzzet Baysal Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi**, C. 2004-I, S. 8 (2004), s. 113-132.

Kılıç, Remzi, “Kerkük ve Musul’un Tarihi Coğrafyası”, **Tübar**, C. XXVIII (Güz 2010), s. 245-260.

- Kılıç, Sezen, “Musul Sorunu ve Lozan”, *Atatürk Araştırma Merkezi Dergisi*, C. XXIV, S. 71 (Temmuz 2008), s. 319-340.
- Kısıklı, Emine, “Yeni Gelişmelerin Işığında Geçmişten Günümüze Musul Meselesi”, *A.Ü. Türk İnkılap Tarihi Enstitüsü Atatürk Yolu Dergisi*, S. 24 (Kasım 1999-2003), s. 487-526.
- Küçükvatan, Mahir, “İngiliz Basınında Osmanlının Kut’ül-Amare Zaferi”, *Çağdaş Türkiye Tarihi Araştırmaları Dergisi*, C. XIII, S. 26 (Bahar 2013), s. 55-85.
- Metin, Barış, “Türk Basınına Göre Birinci Dünya Savaşı’nda Kutü’l-Amâre Zaferi”, (Yay. Haz.) Orhan Neçare, *Kütü’l-Amâre Zaferinin 100. Yılı Münasebetiyle I. Dünya Savaşı’nda Irak Cephesi Uluslararası Sempozyumu Bildirileri*, 28-29 Nisan 2016, AKDITYK Atatürk Araştırma Merkezi Yay., Ankara 2016, s. 97-126.
- Pehlivanlı, Hamit, “Kâzım Karabekir Irak Cephesi’nde”, (Yay. Haz.) Orhan Neçare, *Kütü’l-Amâre Zaferinin 100. Yılı Münasebetiyle I. Dünya Savaşı’nda Irak Cephesi Uluslararası Sempozyumu Bildirileri*, 28-29 Nisan 2016, AKDITYK Atatürk Araştırma Merkezi Yay., Ankara 2016, s. 239-263.
- Sakin, Serdar, “Birinci Dünya Savaşı’nda Irak Cephesinde Osmanlı Devleti ile İngiltere Arasındaki Çarpışmalar (1915)”, *Gazi Akademik Bakış*, C. IV, S. 7 (Kış 2010), s. 133-152.
- Sakin, Serdar, “Mustafa Kemal Atatürk’e Göre Musul Sorunu”, *Cumhuriyet Tarihi Araştırmaları Dergisi*, Y. 3, S. 6 (Güz 2007), s. 117-134.
- Sarıkoymcu Değerli, Esra, “Lozan Barış Konferansı’nda Musul”, *Balıkesir Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, C. X, S. 18 (Aralık 2007), s. 127-140.
- Sırım, Veli, “Sultan II. Abdülhamid’in Petrol Politikası”, *Balkan Sosyal Bilimler Dergisi*, C. VI, S. 12 (2017), s.125-132.
- Sipahioğlu, Uğur, “Musul (Musul Meselesi)”, *TDV İslam Ansiklopedisi*, C. XXXI, Türkiye Diyanet Vakfı Yay., İstanbul 2006, s. 367-368.
- Sonyel, Salahi R., “Lozan’da Türk Diplomasisi”, *Belleten*, C. XXXVIII, S. 149 (Ocak 1974), s. 41-116.
- Şimşir, Bilal N., “Musul Sorunu ve Türkiye-İngiltere-İrak İlişkileri”, *Atatürk Araştırma Merkezi Dergisi*, C. XXI, S. 63 (Kasım 2005), s. 859- 916.
- Taş, Necati Fahri, “Kutü’l-Amâre Zaferi’nin Siyasi Sonuçları”, (Yay. Haz.) Orhan Neçare, *Kütü’l-Amâre Zaferinin 100. Yılı Münasebetiyle I. Dünya Savaşı’nda Irak*

Cephesi Uluslararası Sempozyumu Bildirileri, 28-29 Nisan 2016, AKDITYK Atatürk Araştırma Merkezi Yay., Ankara 2016, s. 483-497.

Tekeşin, Hüsnü, “Süleyman Askerî Bey’in İntiharı Olayı”, (Yay. Haz.) Orhan Neçare, *Kütü’l-Amâre Zaferinin 100. Yılı Münasebetiyle I. Dünya Savaşı’nda Irak Cephesi Uluslararası Sempozyumu Bildirileri*, 28-29 Nisan 2016, AKDITYK Atatürk Araştırma Merkezi Yay., Ankara 2016, s. 265-293.

Tuğluoğlu, Fatih, “Ali Naci Karacan’ın Gözüyle Lozan Konferansı ve İsmet Paşa”, *A.Ü. Türk İnkılâp Tarihi Enstitüsü Atatürk Yolu Dergisi*, S. 53, (Lozan Antlaşması Özel Sayısı 2013), s. 285-328.

Turan, Şerafettin, “Lozan Antlaşması”, *TDV İslam Ansiklopedisi*, C. XXVII, Türkiye Diyanet Vakfı Yay., Ankara 2003, s. 214-217.

Türkmen, Zekeriya, “Birinci Dünya Harbi’nde Irak Cephesinde Türk-İngiliz Mücadelesi”, *1914’ten 2014’e 100’ üncü Yılında Birinci Dünya Savaşı’nu Anlamak Uluslararası Sempozyumu*, 20-21 Kasım 2014, Harp Akademileri Basımevi, İstanbul 2014, s. 381-433.

Türkmen, Zekeriya, “Özdemir Bey’in Musul Harekatı ve İngilizlerin Karşı Tedbirleri (1921-1923)”, *Atatürk Araştırma Merkezi Dergisi*, C. XVII, S. 49 (Mart 2001), s. 49-79.

Umar, Ömer Osman, “İngiltere’nin Irak Politikası (1900-1918)”, (Yay. Haz.) Orhan Neçare, *Kütü’l-Amâre Zaferinin 100. Yılı Münasebetiyle I. Dünya Savaşı’nda Irak Cephesi Uluslararası Sempozyumu Bildirileri*, 28-29 Nisan 2016, AKDITYK Atatürk Araştırma Merkezi Yay., Ankara 2016, s. 559-602.

Ünal, Levent, “Plan ve Krokilerle Kutü’l-Amâre Zaferi”, (Yay. Haz.) Orhan Neçare, *Kütü’l-Amâre Zaferinin 100. Yılı Münasebetiyle I. Dünya Savaşı’nda Irak Cephesi Uluslararası Sempozyumu Bildirileri*, 28-29 Nisan 2016, AKDITYK Atatürk Araştırma Merkezi Yay., Ankara 2016, s. 365-401.

Ünalp, F. Rezzan, “1916 Kutü’l-Amâre Zaferi: Komutanlar ve Harekâtın Sonuçları” (Yay. Haz.) Orhan Neçare, *Kütü’l-Amâre Zaferinin 100. Yılı Münasebetiyle I. Dünya Savaşı’nda Irak Cephesi Uluslararası Sempozyumu Bildirileri*, 28-29 Nisan 2016, AKDITYK Atatürk Araştırma Merkezi Yay., Ankara 2016, s. 179-202.

Üzen, İsmet, “Türklerin Kut’ül-Amare Kuşatması Sırasında İngiliz Ordusunda Bulunan Hintli Askerlerin Tutumu (Aralık 1915 - Nisan 1916)”, *Gazi Akademik Bakış*, C. II, S. 3 (Kış 2008), s. 81-102.

Yazıcı, Nevin, “1926-1956 Dönemi Türk Dış Politikasında Musul Sorunu”, *Cumhuriyet Tarihi Araştırmaları Dergisi*, Y. 7, S. 14 (Güz 2011), s. 133-179.

Yılmaz, Abdurrahman, “Osmanlı ve Cumhuriyet Döneminde Nasturi Ayaklanmaları”, *Journal of History School*, Y. 8, S. XXI (Mart 2015), s. 107-129.

Yılmaz, Hadiye, “İngiliz Askerlerin Hatıralarında Kut’ül Ammare Kuşatması”, <http://www.academia.edu/23202685/>, (8 Mart 2016), s. 1-26.

Yiğit, Sibel Ceylan, “Jeopolitik ve Jeostratejik Eksende İngiltere’nin Irak Politikası: Kutü’l Amâre Muharebesi”, (Yay. Haz.) Orhan Neçare, *Kütü’l-Amâre Zaferinin 100. Yılı Münasebetiyle I. Dünya Savaşı’nda Irak Cephesi Uluslararası Sempozyumu Bildirileri*, 28-29 Nisan 2016, AKDITYK Atatürk Araştırma Merkezi Yay., Ankara 2016, s. 643-656.

Yüksel, Mevlüt, “Musul Meselesi ve Nasturi Ayaklanması Esnasında İzmit Körfezi’nin Tahkimi (Mayıs-Ekim 1924)”, *Uluslararası Kara Mürsel Alp ve Kocaeli Tarihi Sempozyumu-II*, 3-5 Nisan 2015, Kocaeli Büyükşehir Belediyesi Kültür ve Sosyal İşler Dairesi Başkanlığı Yay., Kocaeli 2016, s. 1591-1620.

Tezler

Çetinkaya, Sevgi, *Musul Sorunu*, Atatürk İlkeleri ve İnkılâp Tarihi Enstitüsü, Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, İstanbul 1989.

Deniz, Murat, *Türk Basınında Şeyh Sait İsyanı*, Fırat Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, Elazığ 2007.

Ölçen, Yavuz, *Birinci Dünya Harbi Irak Cephesi Küt’ül Ammare Muharebeleri (29 Nisan 1916-16 Şubat 1917)*, Ankara Üniversitesi Türk İnkılap Tarihi Enstitüsü, Basılmamış Doktora Tezi, Ankara 1992.

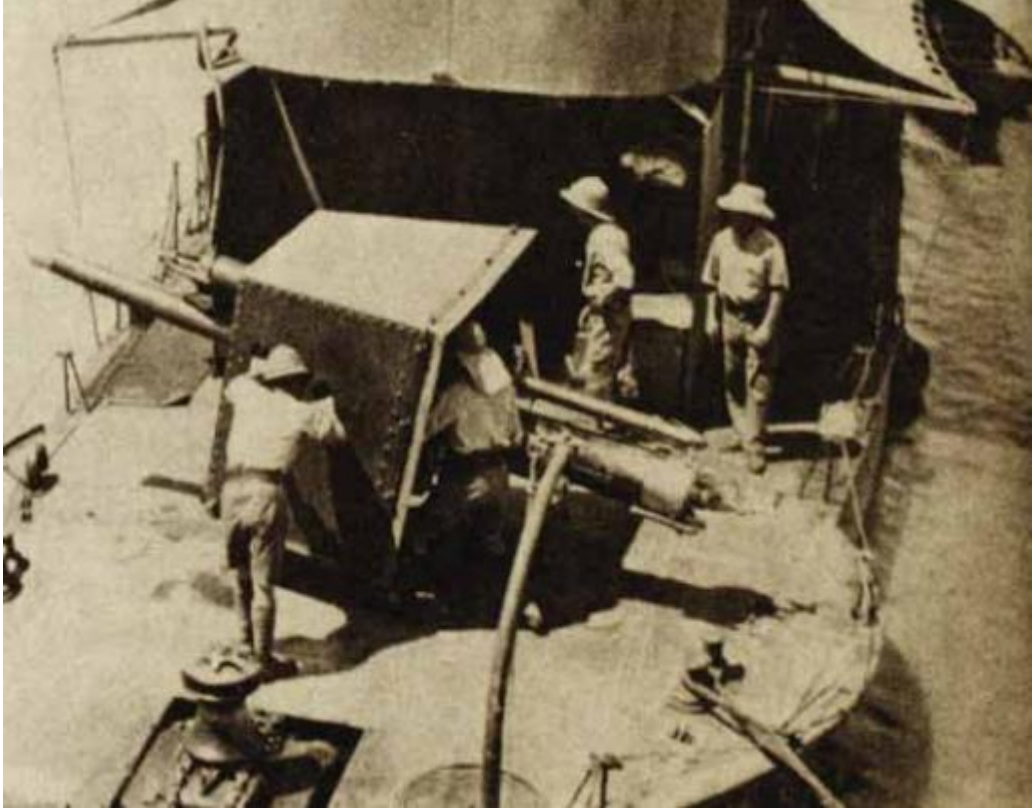
Sözlükler

Parlatır, İsmail *Osmanlı Türkçesi Sözlüğü*, Yargı Yay., Ankara 2006.

Şemseddin Sami, *Kâmûs-ı Türkî*, Çağrı Yay., İstanbul 1317.

EKLER

Ek-1

Dicle Nehrinde İngilizler tarafından kullanılan ganbotlardan biri³⁸⁵

³⁸⁵ T.C.B.D.A.G.M., *Arşiv Belgelerine Göre Kütü'l-Amâre Zaferi*, s. 27.

Ek-2

Süleyman Askerî Bey³⁸⁶

³⁸⁶ T.C.B.D.A.G.M., *Arşiv Belgelerine Göre Kütü'l-Amâre Zaferi*, s. 43.

Ek-3

ادارة صادرات اورومچه قلمی		میللی	موردی	اوراق نوسردی
تم نوسردی	میللی		عقد	۴۰۰
مطابق انداز	میللی	خرج نیس	نورج سود	للهوردی کرتی
		۱۰		

جریه نقدی و طالع جدید

۱۰ طالع نقدی ۴۰۰ تاریخ ۱۸۸۸ نوروزی که چون بود. عاقبت در وقت
قربانده بود. فرضی خوانده میماند. عسکره نقدی تین عسکره با دستبند
از ده بیست چند با دستبند زخمی میبردند. صورت عسکره نقدی نفاذ میماند. عسکره نقدی
از ده بیست چند با دستبند زخمی میبردند.

Irak ve Havalisi Kumandanlığına Basra Fırka Kumandanı Süleyman Askerî Bey'in tayin edildiğine dair Sadrazamlık makamından Harbiye Nezareti'ne yazılan yazı³⁸⁷

³⁸⁷ T.C.B.D.A.G.M., *Arşiv Belgelerine Göre Kütü'l-Amâre Zaferi*, s. 42.

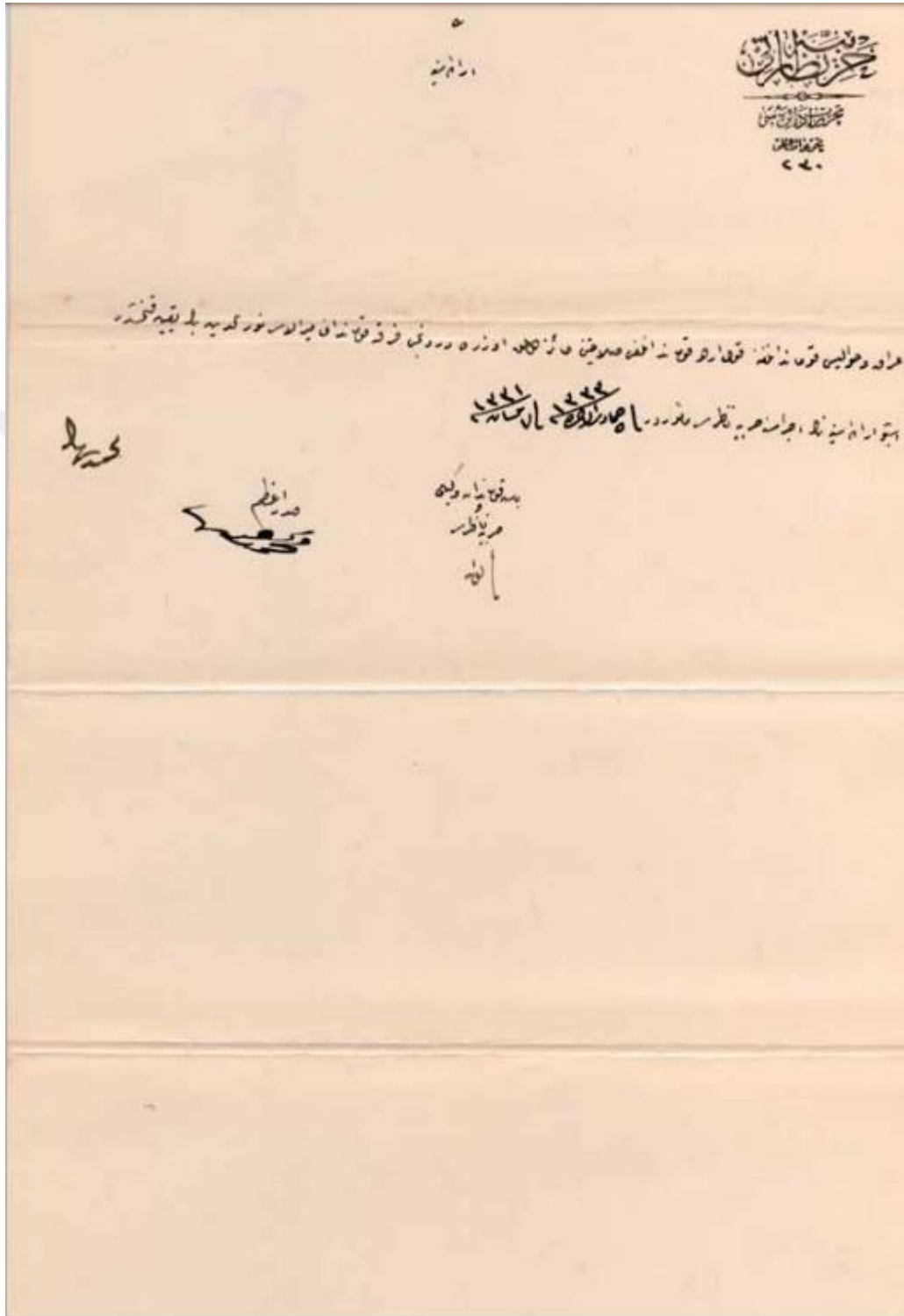
Ek-4

Miralay Nureddin Bey³⁸⁸

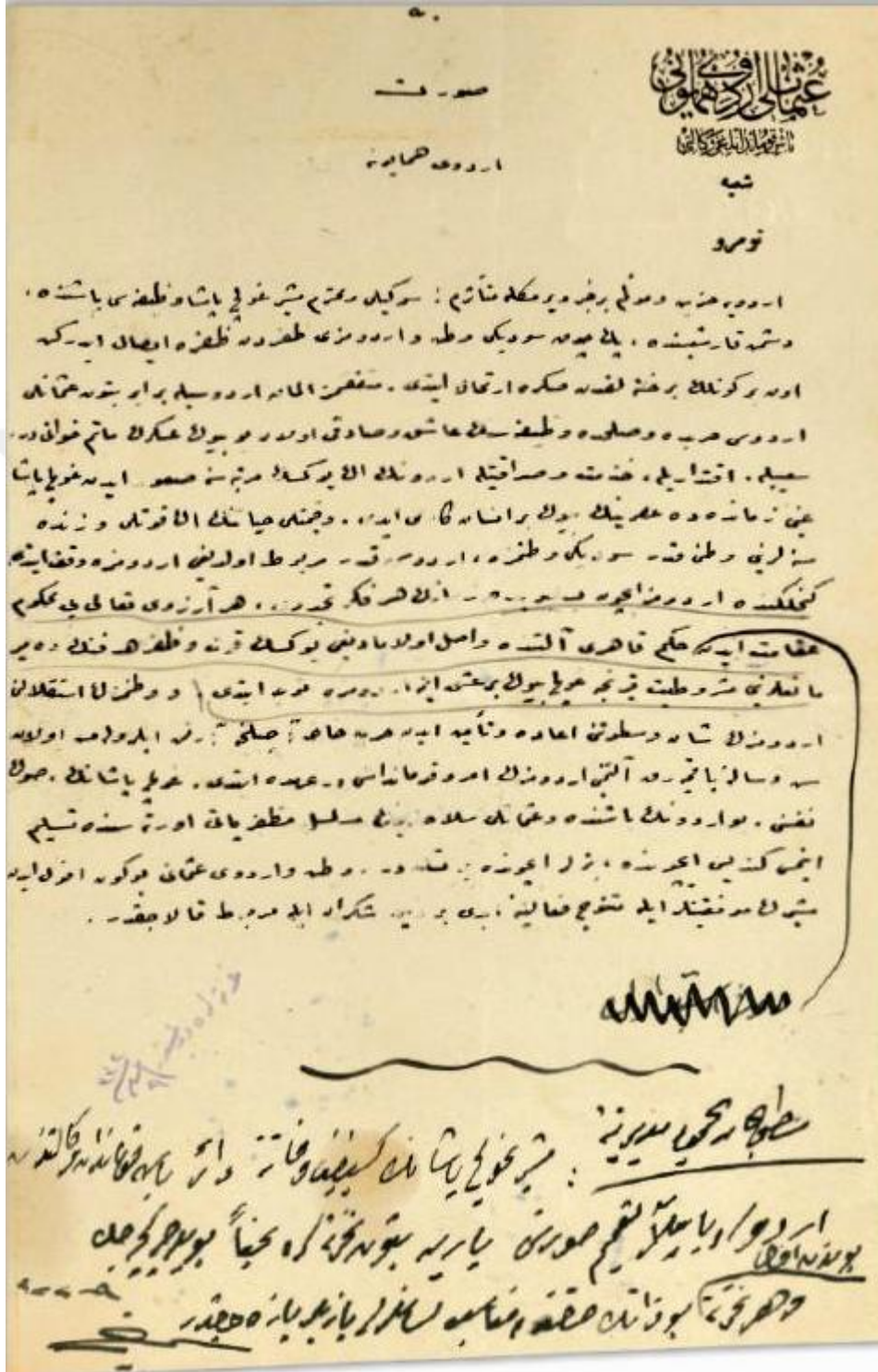
³⁸⁸ T.C.B.D.A.G.M., *Arşiv Belgelerine Göre Kütü'l-Amâre Zaferi*, s. 57.

Ek-5

Irak ve Havalisi Kumandanlığına Miralay Nureddin Bey'in Tayin Olduğuna Dair İrade³⁸⁹

³⁸⁹ T.C.B.D.A.G.M., *Arşiv Belgelerine Göre Kütü'l-Amâre Zaferi*, s. 56.

Goltz Paşa'nın vefat ettiğine dair Başkumandanlık Vekâleti'nden orduya yayınlanan ve gazetelerde neşredilmesini emredilen tamim³⁹⁰

³⁹⁰ T.C.B.D.A.G.M., Arşiv Belgelerine Göre Kütü'l-Amâre Zaferi, s. 120.

TELEGRAMME **تلفرافامه**

دولت علیہ عثمانیہ تلفراف اداره می

ADMINISTRATION DES TELEGRAPHES DE L'EMPIRE OTTOMAN

L'Etat s'assume toute responsabilité à raison de service de la télégraphie دولت تلفراف بممالکتین جولای مسئولیت قبول افریز

[تاریخ ۱۰۸۰]

Emission ou Réception		تکرار کثیفه ویا سوق		RECEPTION				اخذ	
No. d'envoi	کتابتہ اولیٰ	Date	تاریخ	Signature de l'employé	مأمور افساری	Date	تاریخ	No. d'arrivée	مردم نومردم

De _____ Pour _____ موردي _____

N° _____ Mots _____ Date _____ H. _____ M. _____ ساعت _____ تاریخ _____

Voie _____ Indic. Eventuelles _____ اشارت هتبله _____

دختره نظامیہ

بجوہر اہل قضاہ بولونہ کوئی الامارہ مرقوم مستعمل ضبطہ و استفادہ ابدیہ بشی جنرالہ
اولیٰ او ندرہ بسہ بود ضابطہ و اوہ اوج بیت انکیز عتدی اسیر اللہ بفرز
محمد و تبسہ ابرام

انکیز عتدی
۱۲

بجوہر و البس و التبحر اورد
جنرالہ و کبیرہ بولونہ
خدیو

Kûtü'l-Amâre'nin ele geçirilmesinin Halil Paşa tarafından müjdelenmesi³⁹¹

³⁹¹ T.C.B.D.A.G.M., Arşiv Belgelerine Göre Kûtü'l-Amâre Zaferi, s. 130.

Ek-8

Kûtü'l-Amâre'de İngilizlerin teslim oluşunu belirten bir çizim

